

БИТТИРЛАНЫ
ТАМАРА

**ЖАШАУ
ДЕРСЛЕРИ**

СТАТЬЯЛА
ОЧЕРКЛЕ

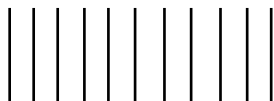
Б $\frac{4702100400-035}{M 125 (03) 2005}$ 2005

ISBN-5-7680-2039-x

© Биттирланы Т. Ш., 2005

АДАБИЯТ ДЕРСЛЕРИ – ЖАШАУ ДЕРСЛЕРИ

«СЁЗ УЧАР, ХАТ КЪАЛЫР»

Эссе

I

Отуз жылгъа жууукъ заманны ичинде къарачай-малкъар халкъымы ниет хазнасын тинтирге, аны тагыларын ангыларгъа итингенлей келеме. Алай, кертисин айтханда, мен ол хазнаны теренлигин, байлыгъын да ангылагъанлыкъгъа, чынтты тюшюнюуню бир атлауучуна жетгенме дерча арсарсыз туююлме. Манга бу сёзню айтдыргъан неди? Хар кюн сайын жашауубузда тюбей тургъан тил байлыкъ, ниет зауукълукъ, ариулукъ, халкъ сёзюнде болгъан кертилик бла тымлыкъ, келир заманлагъа, келлик тёлюлеге ачыкълыкъ, къайсы бирин айтхын, – миллет турушубузну тутурукъларыны къыйырсыз-чексиз, тенгизча угъай, талайча элпеклигиди, анга ахырына дери тюшюнюрге бир энчи инсанны къолундан келмезлигиди. Кертиси бла да, ёмюрлени ичинде минг-минг инсан къурагъан байлыкъгъа толу тюшюнюрге бир адамны да онгу болмаз.

Ай, кюн, юй керек, адыр, сауут-саба, битимле, жаныуарла, адамланы араларында болумла, инсанны сезимлери, сагъышлары, «зыгъырдан башлап жулдузгъа дери» – хар нени юсюнден халкъ санга дери сагъыш этип, анга ат да, сыфат да, жан да, къан да берип бошاپ, сен а жаланда аланы башынга жаратыргъа къалып тургъанчады.

Болсада, мени сагъыш этдирген, жарсытхан да бюгюнлюкде ол сейирлик дуня кесини кёп тюрсюнлю ышанларын тас эте, мутхузлана баргъаныды. Къартла кете, тёлюле бир

бирлерин алышындыра, бу хылыф дуняда тамата тёлүледен алгъан байлыкъны келе тургъанлагъа толусунлай берирге онг аз бола баргъаны баямды. Мени тёлюм окъуна хазна татмай къалгъан ненча зат барды!

XIX ёмюрде халкъыбызны ниет байлыгъын тинте айланган алимле жазма адабиятны борчун кёлден чыгъармачылыкъ жалчытып тургъанын чертгендиле. Ахшам сайын чалгъычы жыйында, мал къошлада абаданла кёрген, эшитген затларыны юсюнден хапарла, жырла айта, къартла да эски таурухланы къайтара, кечингендиле. Элде къууум болгъан жерде да не зикир, не жыр айтылмай къалмагъанды. Жыргъа, хапаргъа, сёзге устала къайсы элде да болгъандыла, аланы жамауат сыйлы кёргенди, керти сёзлерин эсе тутаргъа кюрегенди.

«Жырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз», – дегенди халкъ, иш бла жырны бир тизгинге сала, ала болмасала, жашау да болмазлыгъына ийнаньп.

«Сёз – кюмюш, жыр – алтын», – дегендиле дагъыда, ниет байлыкъда тюрлю-тюрлю формаланы, жашауда магъаналарына кёре, бир-бирден айыра.

Жырчылагъа, эжиучюлеге, макъамчылагъа, къобузчулагъа халкъ уллу сый бергенди, уста хапарчыланы атларын а тёлюден тёлюге ётдюре барады.

Сёз ючюн, Огъары Малкъарда Гузиланы Башчыны жашы Акой, эки айны ичинде къайтармай, хар ингир сайын жангы жомакъ айтып тургъанды, деп сагъынадыла бюгюнню къартла. Аллай устала сакълагъандыла багъасыны ёлчеми болмагъан хазнабызны – ниет байлыгъыбызны.

«Къаллай къартлары бар эди Къарачайны!!! Бирери – бирер къала, бирери – бирер джыр, таурух къабчыкъ, **бирери – бирер джазылмагъан китаб!** Ала топпа-толу эдиле, – багъалата билмей эдик. Къайтмазлыкъ берекетли заман!» – деп жарсый эди Ёзденланы Абугъалий «Жашауну оюлары» деген китапда. Анга не айтхын, сыйлы, шыйых киби къартыбызны керти фикирине къошулгъандан башха. Абугъалийни сагъынганда, ол сакълагъан таулу рузламаны келтирмей болмайма:

«Январьны 17-синде – къыш чилле, ол эки джыйырма кюннге дериди. Тейри, бек сууукъла боладыла. Дагъыда: он кюнлери сууукъ болса, чилле джабыла келирине джылы да болуучанды...

Мартны биринде сюрюучю айтханды:

– Ай, март, джайгъа чыкъды улагъым, кётенинге бармагъым! – деп. Сора март, къайсы айдан эсе да бир кюнню алып, сюрюучюню улакъчыкъларын къатдырып къойгъан-

ды деп айтыучан эдиле. «Март кетмей, дерт кетмез», – дегендиле андан бери.

Чилледен сора юч кюнню Чилле Сонгу сарытамыз дегендиле, – ала да сууукъ кюнле. Алты да атсыз кюнле.

Сора – балдраджюз... «Чиллеча бир болсам, – дегенди балдраджюз, – бешли бугъаны мюйюзлерин суууруп алып эдим!»

Аны ючюн айтхан болурла бурунгу къартла: «Къайда болсанг, анда бол, балдраджюзде юйде бол», – деп.

Андан сора – март-гуртла, къанатлыла, къайтып, уя этедиле – юч-тёрт кюн ол да.

Сора къарт къатынны аман кюнлери деп да барды: ёлгенми этгенди, эргеми баргъанды – унутдум. Тейри, эрге баргъан болур, дейме.

Сора Джут деген аман кюнле келедиле. Ала мартны 22–25-сине тюшедиле. «Ол кюнледе эски джыл кёчген этеди, халкъым къалмасын деп, дунияны алып кетсе да, аярыкъ тюлдю», – деучен эдиле...

Апрельни 19-сунда – хан къызын биченнге сатхан аман кюнле. Ханны бичени тауусулады, боран келеди, къар жауады, мал къырылады. Бир джарлы джашны уа тийилмеген гебени болады, хан сат десе, унамайды – къызынгы бер дейди джаш. Ханны къызы айтханды, малынг къырылса, къарыуу кетер ханлыгъынгы, андан эсе бер дейди. Алай а барса-барсын: джазгъы къар – не, эрлай тас болады, кюн къыздырады... Былайда бир аман затны да айта эдиле... Не затнымы?

Мал кырдыкга чабышды,
Жаш да къызгъа джабышды... –

деп.

Къарачы аны – аман аманны соруп тургъанын.

«Мартда чыпчыкъ сиймесин, апрельде, суйсе – жаусун, суйсе – жаумасын, майда кюн тиймесин», – дегенди эсебчи.

Июльну 17-синде жай чилле – ол да эки джыйырма кюн, кеслери да исси, къургъакъ болуучандыла.

Сентябрьни 19-сунда – буу ёкюрген аман кюнле. Буула ол заманлада бир бирлерине къошуладыла.

Декабрьни 16-сындан – токълу тоймаз тогъуз кюн».

Бу сейир зат Абугъалийни ауузундан жазылмай къалса, таулуну хар кюню бир жангы болум бла байламлы рузламасы сакъланмаз эди. Мадар болгъан чакълы, биз къайсыбыз да кёргенибизни, эшитгенибизни башхалагъа, бегирекда жаш тёлуге, туура эте барыргъа борчлубуз.

Къарачай-малкъар фольклорну, психология жаны бла алып къарасакъ, бек тынгылы кесеги сабийлеге жораланнганды. Сабийни суймеклик дуняда кечиндире билген халкъыбыз аны тилге тынч юйретирча ненча тюрлю амал тапханды! Аны дунягъа биринчи сейири туугъан сагъатдан башлап, оракъчы бла чалгъычы болгъунчу, тюрлю-тюрлю жырчыкъла, жомакъла, айтыула, элберле жашау нёгерлери болгъандыла. Аны бла да къалмай, сабий тил, сабийлени энчи халда ийнакълау бла эркелетиу да жүрюгендиле.

Гитче сабийчикни дуняа бла шагъырей этер ючюн, аны бла энчи, жумушакъ тил бла сёлеширге тийишлиди. Сабий айталырча сёзле бла. «Сабий «таш» дегинчи, тулусу къатмайды» – деген ийнаныу болгъанды таулулада. Хакимле айтханы да анга келишеди – жыл бла жарымгъа деричи сабийни тулусу къатмайды. Бу сагъынылгъан ийнаныу жаланда бир гитче юлгючюкдю сабий этнопсихологиядан.

Сабий тил миллет тилде не жаны бла да энчиди. Аны фонетика, грамматика, синтаксис жорукълары башхадыла. Ол тилни къарачай-малкъар тилни саулай билмеген ангыларыкъ туйюлдю, аны къой, хар диалектни сабий тили башхаракъды. Сабийлеге жораланнган фольклор сабий тилни кенг хайырланады.

Сёз ючюн, Таумырзаланы Далхат жазып алгъан «Олала» деген жырчыкъ 2–3-жыллыкъ сабийни юйдегиле бла, юйню тегерегинде айланнган жанла бла да шагъырей этеди. Жырчыкъны атындан башланады жарыкълыкъ – «Олала». Бу сёз сабий тилде, «р» харфны айталмагъан сабийчикни тилинде, «орайда» деген сёздю.

Ата *олала* айта,
 Ынна *кютюге* къайта,
 Аппа *хау-хаугъа* бара,
 Ання *мамий* бишире.
Олала, олала,
 Оразайда *тобарла,*
 Орта айда *къобарла,*
 Кеч эшикни *жабарла.*
Олала, олала,
 Тегерекге *туралла,*
 Гитчечикни *суралла,*
 Келмесе, юйге *баралла.*
 Ата *олала* айтды.
 Ынна *кютюге* къайтды,
 Аппа *хау-хаугъа* барды,

Анния мамий биширди,
Олала, олала,
Кютю косугъа бара,
Хау-хау бошуна юре,
Анния мамий бере...

Бу назмучукъда белгиленген сёзле сабий дуниядандыла. Аланы энчи магъаналары эски жашаудан келедиле: «ораз ай» бла «орта ай» – бурунгу рузламадан, «кютю» деген сёз жазма тилибизден кетгенликге, бир-бир тюрк халкъланы бюгюнню тиллеринде сакъланыпды, бирсилери да бусагъатда башха сёзле бла алышынгандыла, алай сабийлеге айтыргъа тынч келедиле. Алайды да, бу назмучукъну сабий тилини энчи сёзлюкчюгюн кьураргъа боллукъду:

Олала – орайда.

Кютю – кьой.

Косу, (коссай) – эчки.

Хау-хау – итни юргенине кёре берилген ат.

Мамий – гыржын.

Оразайда – кьышха тюшген ораза айда.

Тобарла – бузлагъан кьар жуммакъла.

Орта ай – Тотур ай, кьар жуммакъла эриген ай.

Алай бла, сабий дуниясында тюбеген талай затны бурун заманлада жамауат жашауда энчи жери болгъанды. Бусагъатха дери уа аны сабий фольклор сакълап келеди.

Сабийлеге жораланган халкъ жырчыкъланда аслам жерни булжутуула аладыла. Аланы да, магъаналарына кёре, энчи кьауумлагъа бёлюрге боллукъду. Биринчилери – бешик жырла бла бёлляуладыла. Экинчи кьауум – кьайтарып айтып турурча назмучукъла бла жырчыкъла. Аллайладан бири «Аппа бизге келгенди» деген жырчыкъды:

Аппа бизге келгенди,
Сютсюз ийнек кёргенди,
Анга кырдык бергенди,
Ол а сютюн ийгенди.
Сора аппа кюлгенди,
Уммону бек суюгенди,
Сютюн таза сюзгенди,
Жез кьазанда кьайнатып,
Айран этип бергенди.

Ой, аппа, ой, аппа!

Ийнек кырдыкдан тойгъанды,

Желини сютден толгъанды.
Ынна челек алгъанды,
Аппа саууп къойгъанды,
Бузоу ичип тойгъанды.

Аппа бизге келгенди,
Сютсюз ийнек кѳргенди,
Анга кырдык бергенди...

Бу назмучукъну къайтарып-къайтарып айтып, сабий-лени алай бла булжутхандыла. Айтылгъан назмучукъгъа психология борчу бла «Уммола келелле» деген жырчыкъ жууукъду. Муну бѳлляу халда таматала да айтхандыла, ууакъ сабийчикле кеслери да жырлагъандыла. Жырчыкъны бир тюрлюсюнде – «Къара тѳш», бирсисинде – «Туру тѳш», ючюнчюсюнде – «Къара сырт» деген жер атла айтыладыла. Фольклорда болуучусуча, жырчы тынгылагъаннга ангылашынмагъан жер атланы белгилилеге алышындырып къояды.

ТУРУ ТѳШ

Туру тѳшню неси бар?
Къарты-къурту, кеси бар.
Тѳбен жаны уллу жар,
Ортасына терек сал.
Уммола келе, келе,
Туру тѳште желге жете,
Бек чапсала, жѳтел эте,
Солусала, тыншчыкъ кете.
Туру тѳште хурула,
Оюлары турурла.
Ушхоруну аумасы,
Кюл-макъаны къаугъасы.
Туру тѳшню неси бар?
Къарты-къурту, кеси бар.
Хыбырт тону юсюнде,
Сабий оюн кюзюнде.

Жырчыкъны бу тюрлюсюн Огъары Малкъарда ышкантычыла айтхандыла (Туру тѳш – Ышканты элни огъары жанында тау тюрлюню атыды), мукушчула, къоспартычыла бла мухолчула уа жырны кеслерица айтып болгъандыла:

Уммола келе,
Къайдан, къайдан келе?
Къара сыртдан келе.

Къара сыртны неси бар?
Жашы, кызы, кеси бар,
Къара къочхар тону бар,
Отоунда тою бар,
Арбазында кюю бар.
Уммола келе...

«Уммола келе» деген жырчыкыны бирде сабийни жукълатыр ючюн къайтарып-къайтарып айтадыла. «Къара сыртны неси бар?» деген соруугъа, башдача, кысха жууап берип къоймай, жырны узунуракъ этеме деген, жырчыкыны кесини онгларын хайырланып, санаугъа сабийчик билген затланы, ол таныгъан адамланы къошуп айтыргъа боллукъду.

Атлай тургъан сабийчик жыгъылса, анга да айтхандыла жапсарыу жырчыкъ, назмучукъ:

ТЁГЕРЕК

Ой, тегерек, тегерек,
Ёзюбюзге не керек?
Ой, тегерек, тегерек.
Бизге энди оюн керек!
Тегерекге турдула,
Къолланы бирге урдула,
Бири бирин создула,
Оюндан да оздула!
Ой, тегерек, тегерек,
Ёзюбюзге не керек?
Ой, тегерек, тегерек,
Бизге энди топ керек.
Топну уруп учурдум,
Аягъымда чуругъум,
Кёкге къарап кычырдым,
Жыгъылмай, ёрге турдум.

Быллай сёзлени эшитген сабийчик, жилимай, ёрге къобуп, ойнап тебирегенди.

Сабийни кирсизликге юйретир ючюн, кирли сабийни ушагъыусуз сыфатын къурап, былай айтхандыла:

Ой, сумана, сумана¹,
Келчи бизге къууана,
Кюле, ойнай, жубана,
Итни кенгнге къууала.
Сумана келалмады,

¹ Сумана – эринчек, тизгинсиз сабий.

Ол бизге кѳууанмады,
Ойнап да жубанмады,
Кључчаны кенг кѳуумады.
Суманасыз ойнадыкѳ,
Гурушха да болмадыкѳ.
«Ол кѳайда?» – деп, сормадыкѳ.
Бир кљон келди сумана,
Ити бла жубана,
Чабырлары чачылып,
Жалан буту ачылып.
– Ненгди бу сени? – дедик,
Ачыуубуздан кљудљок.
Чабырларын тизип бердик,
Кѳнчегин жамап кѳрдљок.
Суманабыз кѳшулду ољоннга,
Ит да кетди дољоннга.
Азыкѳ бишди чољунда,
Берчи баппу кѳолума.
– Сумана кѳаллай жашды?
– Сумана аман жашды.
Сумананы кѳрдљогљюзљо?
Анга юљош бѳлдљогљюзљо?
Аны сѳзљоне тѳздљогљюзљо?
Тѳгерекге кѳуудугљюзљо?
– Сумананы кѳргенбиз,
Анга юљош бергенбиз,
Сѳзљоне да тѳзгенбиз.
– Суманады дедегиз,
Ариу жашды аны аты.
Сљудљомљюдљо сыфаты.

Бу назмучукѳ сабий ангыламлагѳа жууукѳду. Халкѳ назму, кирли сабийни тозурагѳан халын кѳргљюзтљоп, алай аны бырнак этмей, тизгинин жѳяргѳа юљретип – «чабырларын тизип, кѳнчегин жамап», ољоннга кѳшаргѳа боллугљун айтады, сабий кѳауумчукѳга биринчи жамауат, инсан ангыламны береди, аны кирсизликге, жарашыулу болургѳа да юљретеди.

Сабий фольклорда алакат тизгинле тљубейдиле. Сѳз юљон, быллай сѳз тутуш – «Кѳара кѳаргѳа, кѳаргѳа кѳара». Жаланда бу юљгљонљо юсљонде окљуна тил байлыкѳга юљрене келген сабийлеге кѳарачай-малкѳар тилни семантика амалларыны элпеклигин ангылатыргѳа боллукѳду.

Мен сабий фольклордан бир талай юљгљо келтирдим, алай тинтиулеге кѳшулмай, толусунлай басмаланмай тургѳан ненча сабий назму, жыр барды! Хар бири бир уллу сезим, бир керти билим, озуп кетген дуниядан бир тынгылы хапар.

Заманында жыйылып, зарфха урулмагъаныны хатасындан кѣп халкъ чыгъарма тас болуп кетгенди. Кавказ урушну кезиуонде кѣуралгъан жырладан «Хасаука» бла «Уллу Хождан» сора окѣуучу хазна зат билмейди. Аллай сур кезиуде халкъ жырчыла тынгылапмы тургъан болур эдиле? Анга ийнаныргъа кѣыйынды. Мудах жырланы, кюйлени кѣурамай кѣоярыкъ тюйюл эдиле закий жырчыла. 80 жылны ичинде, совет властьны кезиуонде, не жырларгъа, не жазып алыргъа онг болмагъаныны хатасындан, ол жырла сакъланмагъандыла. «Мубарик Шамил эфенди» деген жыр-дан бизге жетген юзюгю да аны юсюнден айтады:

Дагъыстанны орус алды,
 Дуния кяфырладан толду,
 Мынафыкъла бир кѣп болду,
 Мубарик Шамил эфенди.

Мукъминлеге кѣууанч эдинг,
 Гяуурлагъа кѣылыч эдинг,
 Дунияда бир нюр терек эдинг,
 Мубарик Шамил эфенди.

Аскерле сени кѣуршадыла,
 Гяуурла сени тутдула,
 Орус патчахха элтдиле,
 Мубарик Шамил эфенди.

Наиблеринг алдандыла,
 Ахчагъа сени сатдыла,
 Къаягъа басхыч салдыла,
 Мубарик Шамил эфенди.

Керахда уруш башладынг,
 Къан ырхыланы акъдырдынг,
 Душманлагъа бир хал салдынг,
 Мубарик Шамил эфенди.

Дагъыда кесинг урушдунг,
 Дунияны сюекден толтурдунг,
 Кяфырланы бек кѣоркъутдунг,
 Мубарик Шамил эфенди.

Ким такъгъанды бу жырны? Къайсы белгисиз жырчы, зикирчи? Огъесе Дагъыстандан келген китапладанмы кѣчю-рюлгенди? Ким билсин?..

Биз, ана тилибизни юсюнден айта, ол бюгюн жашауу-бузгъа кирген жангы затлагъа ат бералмайды, байыкъмайды дерге ёчбюз. Алай халкъ чыгъармачылыкъгъа эс бурсакъ, биз анда жангы болумланы, жангы затланы тилге жууукъ эте билген мадарланы табарыкъбыз. Бир суймеклик ийнарда XX ёмюрню аллында жайылгъан алтыатар керохну юсюнден былай айтылады:

Жанындагъы агъачкъап керох,
Бурулуп, алты атылады.
Ой, ой къызла, нек алмайсыз? –
Бизни элде кёзбау сатылады.

Бу жыр тизгинле ол керохну, сыфатын кёз аллыбызгъа келтирип, атын тил хазнабызгъа кёшуп кёоядыла.

XIX ёмюрню ал кезиуонде окъуна халкъ жырчыла, назмучула чыгъармаларына жангы жашауну жангы затларыны атларын арсарсыз кийире эдиле.

Ацкъан улу келеди,
Аэропланны арытып.
Носту улу Хусей доклад этеди,
Мангълайын жарытып, –

дегенди белгисиз жырчы. Бу тизгинлеге кирген «аэроплан» да, «доклад» да башха тилден келгенча эшитилмейдиле, назмуну гыллыуун да бузмайдыла, жырчыны оюмун ачыкъларгъа болушадыла.

Бирде башха тилден кирген сёзле кеслерине жер тапханлыкъгъа, ёз тилибизни эркин жюрюген сёзлерин алышындырыргъа жарамагъаныны юсюнден да айтханды халкъ. Ол болум чам жырлада, назмулада ачыкъланнганды. Бегирекда XX ёмюрню 50–60-чы жылларыны фольклорунда жарты-къурту тилде сёлешгенни хыликкя этиу тёре эди:

Мени суйгенчигим, ох, армияда,
Ох, къачан къайтыр, когда?
Мен эрге барып, ох, къайтып келсем,
Ол манга не айтыр тогда?

Бир жаш солдатны нёгерлери кёнчегин букъдуруп тургъанлай, аскер таматасы кирип келгенди, жаш, абызырап, орусчаны, малкъарчаны да къатышдырып, айтханды:

– Товарищ политрук!
Аны алгъанны юйю къурурукъ,
Можно стройгъа без брукъ?

Быллай чамла халкыбызда кенг жайылыпдыла, бютюд-да Уллу Ата журт урушха жораланган «ётюрюкледэ». Бюгюн-бюгече да Берлинни башында самолёт бла суйген-лерича айланган, Сталин бла аякылашып-башлашып жатхан, Гитлерни алдап, ёчге тюшюрген малкыарлы жашланы юслеринден «керти» хапарла халкыда жюрюйдюле.

Бу кыауум юлгюлени юсю бла уа тилибизни тюрлениу жолларын ачыкыларгыа боллукыду.

Халкы айтыулада, нарт сёздеде, тарых таурухлада бурун заманладан жашырын билим кёпдю, жарсыугыа, жылдан жылгыа аны ангылагыанла аздан-аз бола барадыла. Сорур адам да жокыну орунунда. Сёз ючюн, «карка тауукылай» деген сёз тутушну магыанасын бюгюн хазна адам ангылатсын. «Карка тауукылай» деп зыраф адамгыа айтадыла Огыары Малкыарда. «Карка» деген дюгер тилинде «тауукы» деген сёздю. Кыарачыгыыз, халкы кыалай кыатдырып кыойгыанды бу сёз тутуш бла бир терен магыананы! Тил билимде аллай болумгыа тавтология дейдиле (сёз ючюн, «суулу суу», «кырдыкылы бичен» дегенча).

Айтыу сыфат кыурагыандан сора да, «карка тауукы» халкыбыз бир кезиуде эки тилни жюрютгенини юсюнден шагыатлыкы этеди. Бусагыатда халкыны асламы орус тилни билгенча, орта ёмюрледе кыоншу халкыла бизни тилибизни уста билгендиле, бизни ата-бабаларыбыз да кыоншуланы тиллеринде сёлешгендиле. Ала бары да билингвистле болгыан болурла деригинг келеди, быллай юлгюлеге тюбесенг.

Жер атланы иги кесегини энчи тауруху, тарыхда энчи жери барды. Огыары Малкыарда сюргюннге дери Мукуш деген эл болгыанды. Бу сёз «кыумукы кыош» дегенден кыуралгыанды, дейдиле кыартла, элде биринчи кыош салгыан кыумукылу киши болгыаны себепли. «Кыумукы кыош» деген сёз артда, айтыла кетгенде, Мукушха бурулуп кыалгыанды. Аллай юлгюлени жюзле бла келтирирге боллукыду, хар биринде уа бир унутула баргыан тарых шарт жашырылып турады.

Халкы ауузунда жюрюген, оюну, кюлкюсю, чамы, сагышы, эски дуниядан хапары болгыан айтыуланы тинтип тебиресенг, жашауубузну минг тюрсюнюн кёресе. Кыызгыанчха «акыгыанны сыкыгыан» дегенди эрттегили таулу. Кыайсы тилде барды быллай жютю сёз? «Кыуру басха бла кесинге тартып турма да, сенек бла ишлеп да бир кёр!» – деп, андан да алаамат айтханды башха таулу «манга-манга» деп тургыаннга.

Таулуну алаамат сыфатлары, тенгleshдириулери болгыан тили, сёз дуниясы барды. Эрттенден ингирге дери ол метафораладан толгыан тил бла сёлешаллыкыды. Танг аласында

салам бергеннге да, ахшам кезиуде алгыш этгеннге да таба-рыкъды ол тийишли жууап.

«Алан, нечик тураса?» – деп соргъандыла бир къартдан.

«Арбазны ити, юйню кирити болуп турама», – деп жууаплагъанды къарт.

Сёз байлыкъгъа хар тау ауузу кесини юлюшюн къошханды. «Зарлыны бир тону бар эди, аны да зараусуз киеу зёнгерле зыртдыла» дегенча, малкъарлыланы юсюнден чамланы жыйып жарашдырсанг, бир зауукълу китап боллукъ эди.

Огъарымалкъарлыла чамгъа бек уста болгъандыла. Аланы эриклей, «з» бла, «ц» бла чалып сёлеше, чегемли, холамлы, бызынгычы, басханлы да, малкъарлыладан артха къалмай, чам жууапла къурагъандыла.

«Беш да Тау Эл» деген беш къыраллыкъ форманы жүрютген энчи жамауатланы атлары болгъаныча, хар элнужамуатны чамы да энчи эди.

Малкъар – акъыл,
Холам – намыс,
Бызынгы – бай,
Чегем – кёзбау,
Басхан – субай.

Бу айтыуда жамауатла бир-бирлерине берген намысны кёребиз, аны бла бирча лакъырда ауазны да эшитебиз. Ким биледи, бу сёзню къурагъанны чегемлилеге дерти ишми болур эди. Алай чамны бир жүтюлюгю болмаса, сёз халкъ эсинде турмаз эди.

Къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармалары элли жылны ичинде басмалана тургъандыла. Алай, нарт эпос бла элберлени айтмасакъ, башха жанрладан алыкъын тынгылы, толу жарашдырылгъан китапла чыкъмагъандыла. Фольклор алгъын заманладача айнымагъан кезиуде уа алай туруу кёп чыгъарманы тас этерге боллугъубузну юсюнден айтады.

Хар жырны, жомакъны, башха фольклор чыгъармаланы да вариантлары барды. Ала, жырны баш магъанасы сакъланганлыкъгъа, бир энчи ышанланы да жүрютедиле. Ол сансыз этилген ышанлада уа алимле жылла бла излеп тургъан шартла бугъунупдула.

Сёз ючюн, быллай бир юлгю. Башха эски ишчи жырла бла бирге жау ургъанда айтылыучу «Долай» деген жырны Рамазан Къарча Тюркде кесини «Къарачай-малкъар тюрклеринде малчылыкъ эм аны бла байламлы адетле» деген ишинде басмалагъанды. Ол жырны бизде тюбемеген тюрлюсюдю. Тюркде басмаланмаса, биз аны бир заманда да окъурукъ туююл эдик, дерге боллукъду.

ДОЛАЙ

Ой, Долай, Долай, дол гыбыт!
Сакълатмайын сары майдан тол, гыбыт!
Ичиндеги – къара ийнекни жууурту,
Тышындагъы – сары эчкини гыбыты,
Долай, Долай, жаным, былкъылай,
Ийнекле келелле, **тарпан** жылкъылай,
Эчкиле келелле, жаяу чырпылай.
Долай, Долай, энди дол гыбыт,
Бола эсенг, къайнамайын бол гыбыт,
Болмай эсенг, бухчагъынгы кесерле,
Мени да, тутуп, къулагъымы кесерле.
Экисин да бир-бирине байларла,
Экисин да кече тышына атарла...

Жырны бизде белгили вариантларында «Ийнекле келелле черкес жылкъылай» деп басмаланып келеди. Мында уа – **тарпан жылкъы**. «Тарпан жылкъы» деп неге айтхан болурла деген соруугъа жууапны мен къыйналып тапханма¹. Тарпан къумалы атла орта ёмюрледе болгарлыланы сыйлы атлары болгъандыла, атла скиф кезиуледен сакъланнгандыла. Жыр басмалана-басмалана, айтыла-айтыла турса эди, сёз да туруп эди биргебизге кесини эркин дуниясы бла.

XIX ёмюрню арасында Карл Маркс китап басхан машина кёлден чыгъармачылыкъны думп этерикди, деген эди. Европада ниет жашауну ол болуму халкъны чыгъармачылыкъын роман традициягъа бургъанды. Бизге аллай культура кезиу жюз жылдан сора жетгенди. Болсада, бусагъатха дери да кёлден чыгъармачылыкъ жашайды, алгъынча элпек туююл эсе да аны тирлиги. Кёлден чыгъармачылыкъ аз айный эсе да, ёмюрледен къалгъан ниет байлыкъны биз жашауубуздан кетермей сакъларгъа керекбиз, ансыз алгъа баралмазбыз.

Сулейман Демирель – XX ёмюрню 90-чы жылларында Тюркия Республиканы Президенти – айтхан бир сёз эсимден кетмейди. «Сёз учар, хат къалыр», – деп, ол къайтарып-къайтарып айта эди тюрк культурасыны курултайларында, башха жыйылыулада да. Бу сёзню шагъатха тутуп, Демирель жазма культураны айнытыргъа, илму излемлени кенгертирге, бирликни кючлерге чакъыра эди. Кертиси бла да, бюгюн, адам улу XXI ёмюрге киргенде, халкъла эртте заманлада къуралгъан культура хазналарын информация тутхан дисклеге жазып, сакъларча кёп онгла бардыла.

¹ Сюйюнчланы Ханафий къурашдыргъан «Къарачай-малкъар-орус сёзлюкде» (М., 1989) ачылгъан магъана – «къарыулу ат» – азлыкъ этгени кимге да баямды.

Халкъ сёзю тас этерге жарамагъан миллет байлыкъ болгъаны себепли, бизге да ол мадарланы хайырланмай амал жокъду.

БУЗУЛГЪАН ДУНИЯНЫ ЖЫРЛАРЫ

Тукъум юзюлюп барады,
Адам урлугъу жайылмай.
Биз бир акъыллы болсагъ'а,
Кадет, большевик айырмай.

1917–1920 жыллагъа таулула «дуния бузулгъан заман» дегендиле. Ол жылладан башлап, халкъыбыз кёп зорлукъ сынагъанды. Аны къадары ары дери да тынч туююл эди, алай бир ызда, мамыр халда жашай келгени себепли, не да этип, кечинирге кюрешгенди. XX ёмюрню аллында башланган кюйсюз ишле уа аны тарыхда жерин тас болур чекге жетдиргендиле.

Бизни къыралда «дунияны бузулууу» XX ёмюрде (60–80-чи жылланы айтмай) бир тохтамай барып тургъанды. Революция бла инсан уруш бошалгъандан сора, тюрлю-тюрлю сылтаула бла жамауатны къауумлагъа бёлюп, Сталин бла сталинчиле кеслери жаратмагъан къауумланы аяусуз думп этгендиле. Сау къалгъанла уа, къоркъа-юрке, аман бла кечингендиле. Малкъарлыла бла къарачайлыла да, 50-чи жылланы ахырында – 60-чы жыллада, кёчгюнчюлюкден къайтып, юй-журт къурагъынчы, бузулгъан дунияны чеклеринден чыгъалмай тургъандыла. Болсада, ала ол къыйынлыкъны хорлар кюч тапхандыла.

XX ёмюрде халкъыбыз кётюрген къыйынлыкъланы тизмесин властъха кеслерин ариу кергюзтюрге жан атханланы ишлери бла башларгъа боллукъду. Къуллукъгъа кирир ючюн неда кеслерин сакълар ючюн, жамауатны ёмюрледен келген адетин-тёресин бузуп, намысны-сыйны малтап, суймегенлеринден жалгъан тил этип, бир къауумла кёплени жойдургъандыла. Ол зат, артдан-артха жамауатха сууукълукъ сала, зорлукъ, кюйсюзлюк туудургъанды. Кязим андан жазгъанды бу тизгинлени:

Бири къача, бири къууа,
Жетгенлерин жолда бууа,
Ызларындан палах тууа,
Хатасыз халкъ аны жууа.

Кязим къуру кеси этмегенди аллай ачыулу сагъышланы. Эсли, фахмулу адамла, бола тургъан ишлени огъурамай, кѣп шургулу оюмларын жыр бла айтхандыла. Халкъны терен ангыламына кѣре, жууукъ-тенг бла татлы жашап, бир бирге билеклик этген, жамауатда хар ким да бир бирни билип, къарыусузгъа эс тапдыргъан дегенча адетле аны халкълай сакълагъан кюч болгъанды.

Къартларыбыз бюгюн да халкъыбызда эрттеден жюрюген бек иги тѣреге адамла бир бирлерине сакъ бола келгенлерин санайдыла. Тансыкъ болуп, бир бирни кѣрюрге элден-элге жаяу барыучуларын, кече узуну жууукъдан-тенгден хапар сора, танг атдырыучуларын эсгередиле. Ол совет жыллагъа дери жюрюген жашау жоругъубуз эди. Алай татлы жашап тургъан жамауатда айрычылыкъ, жарашыусузлукъ, зарлыкъ дегенча сезимле, дуния бузулуп тебирегенлей, кеслерине жер эркин табып башлайдыла.

Совет власть орналгъандан сора, къырал къуллукъчула миллетни тюрлю-тюрлю къауумлагъа юлешедиле. Революцияны кезиуонде комиссарла халкъны юч къауумгъа бѣлгендиле: большевиклеге; аланы ачыкъ жауларына; бир жары да къатышмай тургъанлагъа. Экинчи къауумну къыргъандан сора, 30-чу жыллада ючюнчю къауумну, «низамчыла» кимни къайры суйселе, ол тизмеге къоша, жамауатны апчыта, ачыта тургъандыла. Ахырында уа, 1937–38 жыллада, комиссарладан кѣбюсю къара чѣпге тюшюп жоюлгъандыла.

Биз бюгюн большевиклеге, коммунистлеге аталгъан махтау жырланы уста билебиз. Алай алагъа сѣгюм салгъан жырла уа нени юсюнден болгъандыла? Биринчиден, биз ол жырлада зорлукъну кемсиз ачылыгъына шагъат болабыз. Аллах берген жашауну адамдан сыйырыргъа базыннганлагъа жамауатны налатын эшитебиз. «Кадетлени» да (къарангы халкъ большевиклеге къажар кюрешгенлени барына да алай айтып болгъанды) бар эдиле ийнаннган, ышаннган затлары, багъалы адамлары, жарыкъ умутлары. Барын да тас этер чекге жетгенде, ѳтлери болгъанла, сауут алып, большевиклени къолларындан жоюлгъан аталары, къарындашлары ючюн, намыслары тепленнген аналары, эгечлери ючюн дерт жетдирирге чыкъгъандыла. Аллай ишни ахыры неге жетерин ангылагъанла уа, заманларын керексиз жоймай, Тюркге, башха къыраллагъа къачхандыла. Кадетле да этгендиле ол болумланы юслеринден жырла. Болсада, аллай бушуу кюйле «совет властыны жарыкъ сыфатына» келишмегенлери себепли, биз аланы басмаланып бир да кѣрмегенбиз, радио бла айтылып да эшитмегенбиз.

Тюзлюкге, кертиликге табыннган халкъ, зорлукъгъа

къажау сюелирге башха онгу болмаса да, терс ишлеге чамланнганын билдирмей, аманнга, игиге багъа бичмей къоймагъанды. Жырларында, таурухларында, чамларында окъуна къарачайлыла, малкъарлыла, къырал бардыргъан терс ишлени юслеринден кеслерини оюмларын ачыкълап, хар затны жамаутха баям этгендиле. 80 жылны ичинде власть аманлагъан меньшевиклени, кадетлени атындан, ол махталып тургъан большевиклени кюйсюз сыфатларын халкъ аланы зор да, сур да ишлерини юслери бла кёргюзтгенди:

Гагуланы Баттуу кадетге чыкъгъанды,
Ит тегейлини ёлтюрюп.
Ай, аман кадетле, къайдан а келесиз,
Бирер тот ушкокну кётюрюп?
Гюржюланы Наныу приказ этгенди:
«Кёргенлей – уруп къоюгъуз!
Гагуланы Баттуу бла Чолакъ Пахаратны
Терилерин тулукъ союгъуз».

Бу жырны Къарачайда этгендиле, анда душманла эки жашны тулукъ сойгъанларындан сора. Бу тизгинлени чамланыу бла зорлукъгъа къажау сезимле туудургъандыла.

«Абрекле», «бандитле» деп, жашланы къара чёпге салгъанла ала хажиретликни тутхучсуз жолун нек сайлагъанларын билирге кюрешмегендиле. Билейим дегеннге да аллай онг болмагъанды. Аллай къыйын сорууланы салмай, алагъа жууап да излемей, тынгылагъанлай жашагъан тынч да болур эди, алай ол кертиликден кери элтген жол тюйюлмюдю? Жангы тёлюлеге аппалары, аталары сынагъан къыйынлыкъланы сылтауларын, аланы теренликлерин, ауурлукъларын ангылатхан борчду.

Бузулгъан дуния къаллай болгъанын кёргюзтген жырланы юч къауумгъа юлеширге болукъду. Биринчилери – 1917-чи жылдан башлап, 20-чы жылланы аллында этилген революция бла инсан урушну жырлары. Экинчи къауум – 30-чу жыллада тюрлю-тюрлю сылтаула бла окъуулу, билимли, халкъгъа жарагъан адамланы къалай жоюлгъанларыны юсюнден жырла. Ючюнчю къауумну къурагъан жырлагъа Уллу Ата журт уруш баргъан жыллада этилгенле киредиле. Болсада, урушха аталгъан жырла башхадыла. Алада ачыу, термилиу бла бирге умут, таукеллик да бардыла. Биз башында айтхан жыр къауумладача, былада къыралгъа, бир-бир къырал башчылагъа чамланыу жокъду. Жырчыла ангылай эдиле Ата журтха келген палахны бирден алып хорларгъа боллугъун.

Уруш жыллада этилген жырланы жигитлери не кёп къы-

йынлыкъ кѳрген эселе да, ыспассызлыкъ сынамагъандыла. Бузулгъан дуняны жырларыны жигитлери уа бек башын-дан окъуна учузлукъну, ыспассызлыкъны отунда кюедиле. Олду жюрекледe дерт сезимлени селейтмей къайнатхан.

Революция бла инсан урушну жылларында халкъны экиге юлешиниюу жырлада толу кѳрюнеди. Сѳз ючюн, бек белгили жырладан бири «Таттууканы жырыды». Революциягъа дери да адамланы жашаулары бирча тѳйюл эди. Халкъны керти да унугъуп тургъан къаууму бу жырны битеу да унукъдуруучу-лагъа атап айтханы эсленеди. Бу жыр тѳйюлдю, къаргъыш-ды. Таттууканы жангыз кесине угъай, саулай да, Будаиланы Азрет айтханлай, «къан ичиучю губулагъа» налатды:

Таттуука къачмай, ким къачарыкъ эди,
Малкъарны ахчасын жыйды эсе?
Бу большевикле къайдан чыкъдыла,
Элтип, Къара тенгизге къуйду эсе?
Аланы тенгизге къуйгъанса, Таттуука,
Быланы урлукъгъамы къойгъанса?
Энди большевикле келмезлик сунуп,
Тыш терибизни сойгъанса.
Ала къыш бузлап турдула эсе,
Жаз а жюзюпмю чыкъдыла?
Итле кибик аман кадетлени
Кезиу тюрмеге тыкъдыла.
Къайры къачып бараса, Таттуука?
Биз табарыкъбыз анангы.
Жюрек аузунгдан тартып алсынла
Белингде алтын къамангы.
Белингдеги алтын къамангы
Жауун этген тоту бар.
Ёрге-энишге неге чабаса?
Жюрегинги жаннган оту бар!
Жылтырайды-жанады сора
Таттууканы алтын къамасы,
Садакъа жыя къалгъанды
Таттууканы Шеша деген анасы.
Жылтырайды-жанады, гяуур,
Атынга салгъан къууушхан,
Кесингден залим Лейля къатынынг,
Коммунистлеге жууушхан.
Айдаболланы къарт бийче
Кюнден бир тюрлю кийинед.
Большевикле келе болурла, баям,
Бурнум, ой, бир бек сѳйюнед.
Айдаболланы алларында
Акъ жуургъан турады.
Большевикле келелле деселе,

Жюрегим терк-терк урады.
Айдаболланы мурдар Хажимырза,
Арбазында асмакъ къурдургъан,
Малкъарлы жашланы асмакъ этип,
Аналарыны къарнын бурдургъан.
Къара къан болсун, Таттуука,
Анангдан ичген эмчегинг.
Къызыл къанынга боялсын
Ол кёк дигинал кёнчегинг.
Сен апчарлыкъ бересе, биреу,
Тутуп, адам ёлтюрсе.
Киши сёлешир амал болмады,
«Стой!» – деп, бармакъ кётюрсенг.
Бизге кётюрюучю бармагъынг
Бир аман асмакъ сынасын,
Шеша деген къарт ананг
Эл орамлада жилясын!

Бу жырны башха тюрлюсю, къысхаракъ болса да, чамлануу, дерт сезимлери бла да биринчисине озурмайды. Тюзлюкге табынган инсан, бу ачы къаргъышлагъа ыразы болуп, жырны къайтарып айталлыкъ туююдю. Жырда тюбеген къоркъутуула, къозутуула, сындырыула тынгылагъанлагъа (акъладан азап сынагъанланы айт-масакъ) эриши эшитилгендиле:

Ол Шаханланы ариу Хадижат
Ма кюнден ариу кийинед,
Большевикле келелле деселе,
Мени бурнум анга суююнед.
Ой, большевикле, башсызла, шёндю
Тау Дюгерине къачсынла.
Баш болуп чыкъгъан Серебряковну
Башын къурукъгъа чанчсынла.
Таттуука, къайры къачып бараса?
Юйде табарбыз анангы.
Жюрек аузунгдан тартып алсынла
Жанынгада къара къамангы.
Таттуука, сен да, жигит киши болуп,
Большевиклени тыйгъанса.
Бери келгенлери къайдан чыкъдыла?
Элтип, тенгизге къуйгъанса...

Кимге да болсун, былай учузлукъ сынатю бир адамгъа да къанат битдирмейди, бийик этмейди, чёкдюрген болмаса. Жыр 1920-чы жылда, революцияны кезиуонде малкъар халкъгъа кёп къыйынлыкъ келтирген жылдан сора, къуралгъанды. Айдаболланы Мухтар (Таттуука), жырда айтыл-

гъанча, мурдар да, жыртхыч жаныуарча да болса эди, артда, Уллу Ата журт урушну кезиуюнде, фашистлени къолларына тюшген таулуланы къутхарып да айланмаз эди. Болсада, бу жыр этилген жыл, андан арысында да бай-бий къауумну не къадар аманлагъан – ол къадар махтау ала болгъанды.

Тарых шартлагъа кёре, революцияны жыллары таулуланы кёз туураларында дунияны оюлуп баргъан жыллары эдиле. Алгъыннгы мал-мюлк жюрютюу төреле бузулуп, игини-аманны айырыргъа заман табылмай, большевиклени баш болуулары алагъа къажау тургъанланы жолларын кеседи. Хар сёзлери, хар атламлары терсге саналып, бир тюрлю бир онглары къалмагъанда, кадетле къазауат этерге, эски жашауну къорууларгъа таукел боладыла. 1918–1919 жыллада Шимал Кавказда акъ аскер жыйынла къураладыла. Патчах генералла Шкуро, Деникин, полковник Серебряков-Даутоков тау халкъланы бай-бий къауумларына ол кюрешде башчылыкъ этедиле. Ала не уллу зорлукъ этиуден да арта турмайдыла.

1919 жылда мартны ал кюнлеринде Серебряковну аскери, Чегем ауузунда эталгъан палахын аямай, Холамгъа ауады. Анда жыйырмадан артыкъ халкъ ёкюлюн жойгъандыла акъла. Белгили алим Бёзюланы Чепеллеу эфендини да. Аладан бир къауумун акъ аскерчиле, экишер-экишер байлап, бийик тау эрининден атхандыла. Ол ачылыкъны кёзю бла кёрген Биттирланы Тебо «Холамны кюйюн» къурагъанды:

«Уой, Аллах, Аллах», – деп айта,
Бир бирине байланып,
Ала сейир тураелле,
Къойла кибик, сойланып.
Старшина ким боллукъду
Къара халкъны аллында?
Ачы ушкок атылгъанды
Жарлы Баззаны¹ къарнына.
Не хаталары жетген эди Махай бла Жашыны²? –
Алагъа келген кюн келгеед Аслангерийни³ башына.
Орус ушкок атылгъанды Хасанбийни⁴ башына, –
Анга тийген окъ тийгеед Аслангерийни жашына⁵.

¹ Чабдарланы Бацца.

² Ёлмезланы Махай бла Жашук.

³ Холамны партизанларын къырыргъа къазакъла бла бирге Шакъманланы Аслангерий да баргъанды.

⁴ Гуртуланы Хасанбий.

⁵ Шакъманланы Аслангерий къаратон эди да, аны къагъып айтылады алай.

Зекерия¹, жарлы жанынгы
Не сылтаусуз жойдула!
Эл багысы тынч Махайны² Суу Башында сойдула.
Бёзюланы Чепеллеуню
Илишаннга салдыла.
Ахлулары жетип келип,
Болушалмай кьалдыла³.
Байрымукъчукъ⁴ жан алгъанды,
Кьолларын тамам салалмай.
Мен да сенлай болгъу эдим,
Кьалдым бир сёз табалмай.

Ким эди тюз, ким эди терс? Тенглик, социалист ниетле
ючюн кюрешген большевиклеми, огъесе жерлерин, мюлк-
лерин, артда уа жанларын кьоруулагъан кадетлеми?

Большевиклеге ийнанганланы таукелликлерин «Азат-
лыкъ жырда» эшитебиз:

Тёшегибиз ташдан болду, нар болду,
Жуургъаныбыз кёкден акъгъан кьар болду.
Эй, кенг дуниябыз, кьабыр кибик, тар болду.
Эй, кебинсиз кьалгъан жарлы ёлгенле
Кетедиле, бу дуниягъа термиле,
Эй, кёзню-башны кьанатлыла кемире.
Аталагъа бугъоу сынжыр салалла,
Жашларыбыз кьазауатха баралла.
Эй, жарлы анала жилий-жилий кьалалла.

Бу жырны башха тюрлюсюне «Трамланы Илиясны кюйю»
деп да айтадыла. Ма аны тизгинлери:

Агъачлада абрек болгъан жолдашла,
Къан тегербиз, уллу Аллах жол ачса.
Ташда, тауда ёлюп кьалад кёбюбюз,
Табылмайды кебинибиз, кёрюбюз.
Ёлебиз биз, аналагъа термиле,
Башыбызны, кёзюбюзню кьанатлыла кемире...

¹ Моллаланы Зекерия.

² Ёлмезланы Махай.

³ Алтын, кюмюш келтирсеги, бу адамыгъызны ёлтюрлюк тюрлюбюз деп, акъ аскерчиле Чепеллеуню жуукъларына сёз бергендиле. Аны тукъумундан адамла, тапханларын терк окъуна жыйышдырып, алып келгендиле. Къазакъла, алтын-кюмюшню да сыйырып, эфендини ёлтюрлюк кьойгъандыла.

⁴ Махийланы Байрымукъну илишаннга салгъанларында, анга 16 жыл бола эди. Кюйню этген Тебо бла Байрымукъ медиреседе бирге окъугъандыла, тенгле эдиле.

Кадетлени «тарыгъыу» жырлары да суратлау жаны бла
былагъа бек жууукъдула. Нек дегенде, бирча халланы бирча
сёзле бла айтмай амал жокъ эди. «Бостанланы Османны жы-
ры» анга шагъатды:

Ой, айланч-айланч чыгъадыла
Уллу Гоначкирни жоллары.
Къолтукъ артларындан юзюлюп тюшсюнле,
Осман, сени ёлтюргенни къоллары.
Ой, Осман, санга нёгерлик этелле
Загазанда назы терекле,
Сени къабырынга зиярат этелле,
Ой, кёкде айланган мёлекле.
Энтта Османыма жастыкълыкъ этеди
Назы терекни тамыры.
Загазан таулада, ой, къалып кетди
Жарлы Османны къабыры.

Большевиклени, кадетлени да атларындан къуралгъан
жырланы барында да жашаугъа термилиу баш жерни ала-
ды. Ол шартны «Къачхынчыланы жырларында» да кёребиз.
Быллай жырлада бушуу сезимле къатланган этедиле. Би-
ринчиден, ачы болумла, экинчиден а – жамауатны аллында
терсликлери болмагъанланы айтыр онглары жокъ, алагъа
жан аурутур адам да:

Тынгылагъанла, айып этмегиз
Жырда айтылгъан сёзлеге.
Иги эс берип, тынгыласагъыз,
Жилямукъ келир кёзлеге.

Къачхан эдик да зулму къыралдан
Биз, башыбызны туталмай.
Ол бизге жетген къара зорлукъну,
Ол учузлукъну жуталмай.

Зорчу къыралгъа таянган эдик,
Аны къылыгъын билмейин.
Аллах да аны, къысып, бугъанды,
Хорламны анга бермейин.

Алай бла уа биз жарлыла да
Зулмучу атны алгъанбыз,
Барыр жерибиз болмагъанлайын,
Къара палахха къалгъанбыз.

Дуниябыз аман болуучу эди,
Энди бютюнда шау болду.

Жашау этерге жерибиз кьалмай,
Дуниябыз бизге дау болду.

Төгерекден а бизге кьарайла,
Бёрюле кибик кёрелле.
Биз жарлыланы, шишлик кьойланыча,
Тутуп, орусха берелле.

Берекет берсин кьарачайлылагъа,
Эм алгъын башлап, кьачдыла.
Ауара болгъан кавказлылагъа
Чегетни жолун ачдыла.

Аны таулары шагъат болсунла
Бу бизге жетген хорлукъгъа.
Нарат терекле, кьарап, жилийла
Бизге этилген зорлукъгъа.

Аны тауларында, кийикле кибик,
Абрек болуп жашайбыз.
Ол тилеп алгъан аз ашыбызны
Жилимукъ кьатыш ашайбыз.

Эркинлик ючюн кьазауат этмей,
Биз кесибизни бермебиз,
Душман кьауумдан кёбюсюн жыкьмай,
Биз бошунакьгъа ёлмебиз.

Аман хапарла кёп чыкьгъандыла,
Биз, ашамайын, азабыз.
Жюрекден акьгъан кьызыл кьан бла
Тарыхыбызны жазабыз.

Большевикле жанлы уруш этген жашлача, кадетле жанлыла да сокьуранадыла, эллеринден-журтларындан айырылып, кьзакъ болуп айланганларына. Ала налат береди бирликге элтген жолну табалмагъан халкь башчылагъа. Алай башха амал жокь эди. Аякь тюп болуп, ыспассыз ёлорге ким ыразыды? Ол затланы юслеринденди «Тогъуз жаш» деген халкь жыр:

Кюнубюз тие келеди
Ол битиклеге, башлагъа.
Садакьа тилей эдиле'а
Аскерде айланган жашлагъа.

Садакьа тийишли казнады –
Аскерде ашагъан ашыбыз.

Бир кюн арада озмайды,
Къайгылы болмай башыбыз.

Биз Кёнделенден чыкыгъанек,
Минишип арыкъ атлагъа,
Саламлашып, саулукъ тилеп
Эл ныгышында къартлагъа.

Чабып, чабышып чыкыгъанек
Ючкёкен башы къапхакыгъа,
Бизни кюнюбюз келгеед
Ол Хочуланы акъсакыгъа.

Эсентюкден а озгъанлай,
Ма биз киргенбиз балчыкыгъа.
Хапарыбызны ким айтыр
Ол Кёнделенде Жанчыкыгъа?

Аскерчи жашла чыкыдыла
Сакълар ючюннге эллерин.
Къазанлы жашда тапханбыз
Юсюпню чепкен женглерин.

Юсюп, сёз берип, кетгенед
Эки-юч кюнден къайтыргъа.
Къазанлы, сенден тилейбиз
Бир тюз хапарын айтыргъа.

Биз а минишип чыкыгъанбыз
Иничкебел арыкъ тайлагъа.
Бизни кюнюбюз келгеед
Ол элде къалгъан байлагъа.

Тукъум юзюлоп барады,
Адам урлугъу жайылмай.
Биз бир акъыллы болсагъ а,
Кадет, большевик айырмай.

Жырны ахыр тизгинлериндеги оюмгъа келедиле халкъ жырчыла, болгъан ишлеге къанлары къайнай, халабалыкъ заманны суратлагъан кезиулеринде. Халкъны экиге бёлмей, бирликге табына жашар онг жокъмуду дуняда? Терс ишленни сюрюп айланмай, терсликни акъыл-эс бла тюзетип, жүрекледен дерт кючню кетерирге жарамаймыды? Эки жаны да кеслерин тюзге санап тургъан кезиуде, къоркъмай, ким сёз айталлыкъ эди? Халкъны азапдан ким эркин эталлыкъ эди? Бу сорууланы Кязим салгъанды назмуларында. Аны бла бир кезиуде жашагъан белгисиз халкъ жырчыла да.

Соруула салынганлыкыгъа, ол заманда жууап берликле, алагъа эс бурмай, кюйсюз ишлерин бардыргъандыла. Жамауат а кесини жүрек жараларына балхам излегенди. Жаланда жырла, кюйле эдиле адамлагъа жапсарыу да, жүреклеге сабырлыкъ да берген.

Большевиклеге ийнанып, аланы жолларын тутханла да асламында ажымлы жоюла эдиле. Аллаиладан эди Къарачайда Байрамукъланы Джатдай. Къыйынлыкъ келгенде, ол элин, жамауатын къоруулагъанды, артда уа анга кеси жанын сакъларгъа тюшгенди. Озуп кетген ишле толусунлай жыргъа сыйынмагъан эселе да, Джатдайгъа жыр этип, аны жигитлигин, тюзлюгюн махтап, артыкълыкыгъа налат бергенди халкъ:

Ой, бир мадарынг бар эсе, Джатдай,
Жауларынг келелле, къачсанг а,
Ой, харип Джатдай, сен, жарлы Джатдай,
Къазауатны кесинг ачсанг а.

Кесинг жангыз сен да къазауат къалай этгин?
Пулемётунг кетди бауундан.
Ол аман да гяурла къуршалап келелле
Ол сен букъгъан къошну аллындан.

«Ой, къазауатны къалай ачайым?
Пулемётум кетди къолумдан.
Сары гяурла къуршалап келелле
Мени да жүрюючю жолумдан».

Джатдай бугъуучу жайгъы къошлада
Энди, Джатдай кибик, ким бугъар?
Сени тенглеринг келдиле, Джатдай,
Сотня командирге ким чыгъар?

Джатдай бугъуучу энтта жайлыкъ къошла,
Ой да, алларында парийле.
Джатдай ёлгенди деб а, алай жилийла
Эл орамлада сабийле.

Джанынгдан суйген да къаратор атынгы
Энди комиссарла тарталла.
Орта бармагъында алтын жүзюгюнгю
Бармагъынг бла кесип алалла.

Отузунчу жыллада жамауатны ачитхан, жойгъан бир ненча уллу иш болгъанды. 20-чы жыллада, бий къауумну чач-тук этип бошагъандан сора, большевикле дин къулдукъчуланы ызларындан боладыла. Элледе эфендилени,

белгили устазланы тутуп, кимин илишаннга салып (Къудайланы Нухну, Ахметланы Исхакъны), асламын а лагерьлеге, уллу къырал къурулушлагъа ийгендиле. Алай бла аланы – тутхан ишлеринден, халкъыбызны уа – дининден айыргъандыла. Дин алимлери ол азапны юсюнден кёп зикир, назму такъгъандыла. Алай бизге ол жырланы асламы да, аланы этгенлени атлары да белгисиздиле. Аланы кюйлери да биргелерине кетгендиле. Окъуулары, билимлери ючюн азап чекгенлеге атап, аланы сохталары къурагъан жырла уа сакъланнгандыла.

Ол кезиуде Къарачайда болумну биз Семенланы Исмайланы «Межгитни кюйю» деген назмусунда да кёребиз:

Оноучула сёзю ариу сёлешелле,
Жетдире-жетдире сюрмени.
Межгитни чачдыла, къангаларын элтип,
Ишледиле жангы тюрмени.
Эфендини тутуп, сюрюп, алып барып,
Ол жангы тюрмеге салдыла...

Жырчы Исмайланы назмулары, къагъытха тюшмеселе да, миллетге кенг жайылып, ёксюзлени жапсарып, ачыгъаннга, жашаудан тюнгюлгеннге иги умут этерге кюч бергендиле. Аны сёзю аллай сёз эди, бир эшитген эсинден кетермезча:

Эчкиге гаккы тапдыргъан,
Тауукъгъа бишлакъ сыкъдыргъан,
Жылкъыдан жүнле къыркъдыргъан,
Къойлагъа оноу тутдургъан
Сталинибиз жашасын!

Кюйсюз заманны суратларын сала, аны бла бирча, умутун да тас этмей, айта эди жырчы:

Зарда марда жокъ, бизники – тёзюу...
Китапла айтхан келир бир кезиу.

Будайланы Хусей а, аллай кезиу келсе, жахилликге хорлатхан халкъ жангыдан илмугъа жол табармы дегенча сакъышладан толу эди. «Дин иелени кюйлери» деген назмусундача, дуня жумушаса, дин чырагъын ким жандырыр деп, аны аллай къайгъыла, соруула бийлегенлей тургъандыла:

Дин чырагъы алимле
Жер тюбюнде жатдыла.
Динни жолун жарытхан
Жулдузлары батдыла...

Алагъа жалгъан дау айтып, халкъны аллында аман бетли этип, азап чекдиргенлерин теренинден ангылагъан жырчы зикиринде:

Файгъамбаргъа сёз тапхан
Табалмазмы алимге? –

дейди.

Дин къуллукъчуланы къыргъандан сора, къырал бай адамланы жоуп тебирегенди, «кулакла», «подкулачникле» деп. Къайсы бирин айтхын! Къолайлары болгъанла, ишге берилип, бир кесек ырысхы жыйышдыралгъанла, 1931 жылдан башлап, бары да «жаулагъа» чыгъадыла. Революциядан сора бир кесек жерчик жарашдыргъан, юйлю, маллы болгъан тюненеги жарлыла окъуна, ол тизмеге тюшюп, сибирни сынаидыла. Ол халны юсюнден да айтханды Будаиланы Хусей:

Мюлк жүрютген малчыла
Сибирлеге кетдиле,
Малгъа-мюлкге оноучу
Жарлыланы этдиле.
Къалай болур оноучу
Кеси башын тутмагъан,
Таш къотарып, жер сюрюп,
Жерге урлукъ сукъмагъан?

«Мюлкюгюзню сыйырып, кимди сизни жойгъан?» – деген сорууна назмучу кеси жууап табады: «Тепси тюпге юйренип, къайда болса тойгъанла». Аллаиланы не адамлыкълары, не бетлери жокъ эди.

30-чу жыллада бай адамлагъа келген зорлукъну юсюнден кёп жыр этилгенди. Аладан бири «Мисирланы Жамалны жырыды». Аны бизни элледен бюгюн да айтадыла. Къарачайны къартлары да биледиле жырны.

Мисирланы Жамал, саутучу жаш, НЭП-ни заманында сатыу-алыу иш бла айлана, жер-жерден Малкъаргъа керек затланы, тюрлю-тюрлю харекетни келтире эди. Жамауатны къумач, кийим, сауут-саба бла да жылчытып тургъан адам эди ол. Халкъда Жамалны сыйы-даражасы кимникинден да уллу эди деп, суююп эгередиле аны къартла. Ол болумгъа къалай тёзюп тураллыкъ эдиле Къабарты-Малкъарны большевиклери? Ачыгъан халкъ, ол заманда кюйсюз ишлени керти юлгюлеринден бирин Жамалны бушуулу къада-рында кёрюп, андан къурагъанды жырны:

Жамал да дейле, Жамал да дейле
Уллу Малкъарда сёзлеге.

Ой, къара къанла жаудула, дейле,
Жамалымда чолпан кёзлеге.
Къуру къангадан ишленгенди, дейле,
Уллу Малкъарны кёпюрю.
Къайсы орусла болур эди, дейле,
Мени Жамалымы ёкюлю?
Мени Жамалым уста болуучу эди
Аэропланда учаргъа.
Орус милицала келе турадыла
Мени Жамалымы тутаргъа.
Мени Жамалым уста болуучу эди
Тыш къыралланы жолуна.
Мени Жамалым кетип барады
Бу зор властыны къолундан.
Мени Жамалым кетипми барады
Тыш къыраллада къумачха?
Жамалым келсе, алай барлыкъма
Уллу Малкъарда къууанчха.
Мени Жамалымы, ах, элттип барып,
Нальчик курортда сойдула.
Нальчикни артында ол уллу жарны
Жамалымы юсюне ойдула.

Тутулуп, лагерьеде жоюлмай, сау къалгъанла да,
ызларына къайтып, кёрген къыйынлыкъларын айтханда,
халкъ жырчыла алаMAT уллу суратлау кючлери болгъан
сёзле тапхандыла азапха тюшгенлени юслеринден этген
кюйлерине:

Мындан баргъанла уста болалла
Агъач ишлеге, сюрмеге.
Мени жауум а, тутулуп, тюшсюн
Ол одиночка тюргеге.
Акъ тенгизден ётюп,
Къара тенгизге жетип,
Терек тамырла къазама.
Билегимден акъгъан къызыл къан бла
Тенглериме къагъыт жазама.
Мен къагъыт жазсам, алай жазыучем,
Ол къарт анама салам деп,
Жарлы анам а бир бек жилияды,
Ажымлы болду балам деп.
Мен сизден жалан бир зат тилейме:
Манга салам къагъыт жазыгъыз.
Мен ёлеме да, кетеме энди,
Мени къабырымы къазыгъыз.
Менден хапар а ким айтыр, барып,
Атама бла анама?

Аллах къарыу-кюч берсин а, дейме,
Бу энди келлик заманнга.
Тенгиз туманла къырпакъ этелле,
Бийикледен бери салынып.
Болмачы ишге башым къалгъанды,
Ой, жашлыкъ этип, жангылып.
Мени терслигим бар эсе, алан,
Жолукъдуругъуз хатама.
Мени хапарымы ким айтыр элде
Огъурлу, халал атама?
Мен термилеме-ёлеме тауда
Чыран суулагъа, бузлагъа.
Ышаргъанлары кюннге ушаучу
Басханда ариу къызлагъа.

Халкъыбызны тарыхыны бек ачы бетлеринден бирине – 1942 жылны ноябрь айында Черек ауузунда кюйдюрюлген элlege, къырылгъан жамауатха аталгъан кюйле, бир жыр къауумгъа да кьошулмай, кеслери энчи турадыла. Была ачыкъ жараны теренлигин да, уллулугъун да, анга дарман табылмагъанын да толу кёргюзтедиле, дуния бузулса, ахыры не бла бошаллыгъын да айтадыла.

КЮНЛЮМ

Шууулдайдыла тау ыфчыкланы желлери,
Тынч жатадыла бюгече Малкъар эллери.
Таула жилайла Черек сарнагъан тауушдан,
Душман аугъанды бюгюче Сукан ауушдан.

Ачы чыгъады душманны ауазы эшикден,
Махамет къалды кётюрюлалмай тешекден,
Эшиклени уа ушкочла бла тюелле,
Сабийле, къартла юйлери бла кюелле.

Къырыладыла жарлы эгечле, анала,
Ичин жардыла Мухуржанны орус къамала, –
Сюйген сабийин ычхындырмайды кюлундан,
Сабийи жилай, къучакълап аны бойнундан.

Тели сабийчик, анасы ёлгенин билмейин,
Эки жукканы кезиу эмеди, бёлмейин.
Эки жукканы кезиу эмеди, бёлмейин,
Къуругъан ёшюнден бир сют тамычы келмейин.

КЮЙГЕНЛЕ КЮЙЮ

Кече арасында, жукълап тургъанлай,
От пулемётла бурдула,

Къартланы, жашланы, межгитге жыйып,
Гранатла бла кырдыла.

Тюбюнден келген гепоу солдатланы
Къызла алларын тыялла.
Ой, ёлгенлени, сау санларын тапмай,
Жастыкъ тышлагъа кыялла.

Элни ичине айланып, къарасанг, –
Аскерчиледен толгъанды.
Ой, аты чыкыгъан Уллу Къара Малкъар
Халкъгъа жилияулукъ болгъанды.

Аскерле кетиб'а баралла, анам,
Ыфчыкдан аугъанды артлары.
Ой, жаннган отха атып, кюйдюредила
Сабийле бла къартланы.

Уллу Малкъарны тюрмеде къартлары
Аркъа сюеклерин къашыйла.
Ёлгенлени уа, асыраргъа жетишмей,
Чанала бла ташыйла.

Бу ишни кёрген – кёргенди, ишексиз,
Къалай болгъанын кыямат.
Кюйген эллерим – Глашлары, Сауту,
Ючюнчюсю уа – Курнаят.

Огъары Малкъарны эллерин кюйдюрген власть терс-
ликни алгъа немецлилеге, артда уа халкъны кесине атаргъа
кюрешгенди.

Алай хар нени да жерине салычу сюдю – заман кертини
айтыр онг бергенлей, халкъ кюйлери баям боладыла. Ай-
тыргъа кеси кесинден окъуна къоркъуп тургъанлыкъгъа,
жамауат аланы эсинден бирда кетермегенди. Халкъ кырыл-
гъан эллерине кюйгенча, тас болгъан ниет байлыгъына да
кюйгенди. Мисирланы Ахмат эфендини «Дурус Къураны-
на» аталгъан кюй анга шагъатды:

Кюйген Къуран, Сауту Къуран,
Жаралы Къуран, сыйлы Къуран,
Ол да кюйгенди, сени окъугъан,
Уллу юйюрю саулай кырылгъан.

Адам тапмайма сени окъугъан,
Бу тегерекде фахмусу болгъан.
Кёпле баш иедиле сени иенге,
Бу «Дурус Къуранны» кёлден билгеннге...

«Дурус Къуранны» кюймей къалгъан чапыракъларына къарап, бу кюйню Мисирланы Ахматны эгечинден туугъан Арзий этгенди.

Урушну кезиуонде аллай ачы иш бош, кеси аллына болгъан зат тюйюл эди. Ары дери жюрюген ишеклик, тилчилик, зарлыкъ жетдиргендиле халкъыбызны ол чексиз къыйынлыкъгъа.

Республикада белгили врач, таза жюрекли, уллу жашау эм иш сынамы болгъан алим Батырбекланы Локъманни жашы Махмут, биринчи болуп, уруш жыллада жамауатыбызны ууатхан бир ачы шартны юсюнден Орусбийланы Магометге аталгъан очеркинде (Литературная Кабардино-Балкария. 2001. №№ 3–4) ачыкъ айтханды:

«Нек эсе да, ол заманда (30-чу жыллада) мыртазакълагъа суйюп болушханланы атлары айтылмайдыла (тюрлю-тюрлю тилчилени, жашырын марлаучуланы, сатхычланы). Аланы болушлукълары бла «ачыкъ» этиле эдиле «халкъ душманлары». Барындан да ачыу тийгени уа – ала бек асыл, бек иги адамланы жоя эдиле.

Не бек кюрешселе да ол кир ишлени бардыргъанланы атларын жашырыргъа, бир сейир болумланы кючлери бла ким кимге тил этгени белгили болуп къала эди. Билингенден сора уа, – не болмай эди, не къалмай эди! – дерт жетдириу башлана эди. Ачыгъанланы саны кюнден-кюнге ёсе эди. Къаллай бир кюч-къарыу кете эди дертни отун ёчюлтмей барыр ючюн!

Уруш башланган бла тутулуула да аз болдула, алай бир бирни кёрюп болмау, бир бирни ызындан тюшюу дегенча затла тохтамай эдиле. Урушну къызыуунда халкъны, тамыры бла къобарып, «барсакелмезге» ийдиле... Ата журтдан айырылыу халкъны «эсиргенин» жайыкъдырды, аны кёзлеринден ау кетгенча болду».

Кертиси бла да, хар элде, жамауатда бир-эки тилчи болмай къалмагъанды, аланы барысы да адамлагъа белгили эдиле, алай артдан-артха, ол аманланы, атлары аз сагъыныла, унутулуп къалгъандыла.

Адам улу миллетлеге юлешингенли, мингле бла жылла озгъандыла. Бир халкъла думп бола, бирсиле къарыу ала, айный, жашау алай барады. Халкъланы тарыхларына тюрслеп къарасанг, кёресе: бирлиги болмагъан халкъ не тас болады, неда, азапладан къутулалмай, аманны кебинден кечинеди. Бизни ата-бабаларыбыз мындан эки миннге жууукъ жыл алгъа окъуна орхон-енисей жазмаларында бирликге чакъыргъандыла.

Бирликге итинмеген миллет тамблагъы кюнню къайгъысын этмейди деп, таукел айтыргъа боллукъду. Бирлик сезим

тарыхны къайсы кезиуюнде да адамларыбызны жүреклеринден, ниетлеринден кетмезге керекди. Заманны магъанасыз кезиулери болмайды, хар кезиую не иги, не аман ызын къояды дунияда. Жамауатны борчу уа, келлик тёлөле игирек, тынчыракъ жашар ючюн кюреше, не кыйынлыкъланы да хорлай, алгъа барыуду.

БИРИНЧИ УСТАЗ ЭДИ ОЛ

Чегемли жаш Шахмырзаланы Саид сабий заманында Малкъарны бла Къарачайны эл медиреселеринде арап жазмагъа юйренгенди. Артда аны билимин андан ары ёсдюрюр муратда атасы Осман жашын Оракъ деген ногъай элге иеди.

Саидни чыгъармачылыкъ ишге итиниуюлюю, хунери да эртте окъуна ачыкъланнгандыла. Биринчи назмусун – «Аскерчини сёзюн» – ол 1916 жылда жазгъанды, кесин да биринчи дуния уруш бла байламлагъанды.

Саид битеу жашауун халкъны жарыкъландырыу ишге жоралагъанды, аны маданиятын, ниет байлыгъын сакълауна ёз борчуна санагъанды. Аны халкъына сюймеклиги, ачыкъ жүреклилиги къаламына дайым кюч бергенлей тургъандыла. Саидни биринчи басмаланнган чыгъармасы граждан урушну жигити Къалабекланы Солтан-Хамитге аталгъан жыр эди. Саид аны Энейланы М. эм Байсолтанланы Х. бла бирге къурагъан эди. Ол жыр Адам Дымовну Басхандагъы типографиясында 1918 жылда басмаланнганды. 1919 жылда уа «Танг Чолпан» деген къумукъ тилде чыкыгъан журналда Шахмырзаланы Саидни эки статьясы малкъар халкъны жарыкъландырыуну проблемаларыны юсюнден эдиле.

Къабарты-Малкъарны халкъгъа билим бериую область бёлюю 1924 жылда биринчи устаз курса ачханда, битеу Малкъарда да арабча бир кесек окъуй-жаза билген 12 адам табылгъанды. Тюсюн айтханда, жангы власть бла ишлерге унагъанланы саны эди ол. Шахмырзаланы Саидни устазлыкъ иши ол 12 адамны окъутуудан башланады.

1924–1929 жыллада, комсомолну обкому ийип, Саид Симферополь шахарны педагогика техникумунда окъугъанды. Бу техникумну XIX ёмюрню ахырында белгили къырым татарлы алим Исмаилбей Гаспралы къурагъан эди. Саидни ол окъуу юйде Исмаилбейни сохталары окъута эдиле. Алай бла, Саид Шахмырза, заманына кёре, устазланы хазырлауда бек иги техникумда билим алгъанды. Окъугъан жылларында

ол, назмула жазгъаны бла чекленип къалмай, халкъгъа билим бериуню проблемалары бла да кюрешеди. Хар жаз солуу кезиунде ол окъуучула бла бирге элдеги ликбезледе ишлейди. 1927 жылны жаз айларында Саид Шахмырза окъутуу ишин Огъары Чегемде тиширыулары арасында бардырады. Аны дерслерине 60 адам жюрюй эди. Аллай бир адамны окъутхан тынч иш туююл эди, болсада, жаш устаз, ишин тынгылы бардыра, жамауатдан намыс, ыразылыкъ да тапханды.

Кесини устазлыкъ борчун Саид Шахмырза кенг ангылагъанды – сабийлени окъутуу-юйретиу, абаданлары арасында ангылатыу ишни (политика жаны бла) бардырыу бла чекленип къалмай, ликбездеги жумушун да тири бардырып, жахиллени санын азайтыугъа уллу эс бургъанды. Аны бла бирге Саид окъуучулагъа деп хазырланган методика пособиялары къурау, программаланы жарашдырыу ишге да къатышханды.

Бу кезиуге Малкъарны бек узакъ эллеринде окъуна школла ачылган эдиле. Алагъа биринчи дерс китапланы да Шахмырза жазгъанды. Школ жашауда, жарыкъландырыуда тюбеген къыйынлыкъланы юсюнден ол таймай «Къарахалкъ», аны ызындан – «Ленинчи жол», «Социалист Къабарты-Малкъар» деген газетледе жазгъанлай тургъанды. Аны публицистикасыны энчилиги – не гитче статьясында окъуна шартланы бош юлгюге келтирип къоймай, аланы юсю бла жазычу ишни таплыкъ бла къурауну жоллары излегениди. Саидни 20–30-чу жыллада газетледе басмаланган статьяларында биз аны тюрлениулеге ачыкълыгъын эслейбиз. Жазмаларыны тиллери шатыкды, байды, магъаналары теренди.

Халкъны харкюнлюк жашаууну юсюнден статьялада автор таулу эллилени жамауат жашаугъа тири къатышыргъа, окъуу-билим алыргъа чакъырады. Жазычула Хочулары Салих, Теммоланы Хамит, Залийханлары Жанакъайыт, Геттулары Максим, Шауаланы Миналдан, Отарлары Керим бла «Ленинчи жол» газетни ишине тири къатыша, Саид ала бла бирге малкъар тилде публицистиканы айныууна уллу юлюш къошханды, журналист ишни халкъ ичинде себебини юлгюсюн кёргюзтгенди. «Осал адетлени кетерип, жангы жашауну къурайыкъ», «Тиширыула партиягъа нек киредиле?» деген эм башха статьяларында Саид Шахмырза окъуучулары эслерин социалист къурулушну бек магъаналы проблемаларына бургъанды. Абаданла окъургъа-жазаргъа теркирек юйренир ючюн, ингир ликбезде бардыргъан дерслерини конспектлерин статья халда жарашдырып, «Къарахалкъ» газетде басмалагъанды.

Симферопольда техникумну бошагъандан сора, Шахмырза улу Нальчикде Ленинчи окъуу городокда устаз болуп беш жыл ишлегенди. Ол жыллада чыгъаргъанды Саид кѣп заманны халкъыбызгъа къуллукъ этип тургъан дерс китап-ларын – «Биринчи атламла» деген харфлыкъны (Этезланы Омар бла бирге), «Бирликге» (Отарланы Керим бла бирге), «Жангы окъуп башлагъанлагъа» (Хочуланы Салих бла бирге). Аладан сора да Саидни «Социализмни жолунда», «Къалай жазаргъа керекди» деген эм башха дерс китаплары басмалангандыла. Дерс китаплагъа деп, Саид Шахмырза гитче сабийле суйюп окъурча назмула жазгъанды. Ол назмуланы кѣбюсю артда сабийле жаратхан жырла болуп къалгъандыла. «Ишчи бла ишчи тиширыу», «Биринчи майны байрамы», «Октябрьны толкъунлары» – бу жырла марш халда айтыла эдиле. Тири, терк айтылгъан жырланы сабийле бек суйгенлерин эсге ала, Шахмырза улу аны устазлыкъ ишинде да хайырлана билгенди.

Саидни «Аршилери-маршилери» деген жырыны юсюнден энчи айтыргъа тийишлиди.

Аршилери-маршилери,
СССР-ни аскери,
Онгдан солгъа, солдан онгнга
Душманланы ур кериди! –

деп жырлай эдиле окъуучула, устазларыны сѣзлерин къайтарып. Бу сейирлик маршны назмучу къалай бла къурагъан болур деген сорууну кѣпле бергендиле. Бу чакъырыуу бла («аршилери-маршилери») аскерчи жырла XX ъмюрню аллында тюрк халкъланы кѣбюсюне белгили эдиле. Бусагъатда Тюркде да айтадыла аны. Не сейири, биринчиле болуп, быллай жырны 1916 жылда темир жол ишлеген уйгурлула айта болгъандыла:

Узакъ йолгъа биз барырмыз,
Къызыл алманы чишлеп,
Аман болсакъ, биз къайтырбыз,
Вагон йолида ишлеп.
Аршилери, маршилери,
Яш балларнинг нахшилери.

1941 жылда Ташкентде чыкыгъан «Уйгурские народные песни» деген китапны жарашдыргъан М. Алиев жазгъаннга кѣре, «аршиле» деп биринчи дуния урушну кезиунде къара ишлеге чакъырылгъан, аскерге бир сылтау бла алынмай къалгъан жашлагъа айтхандыла. Шахмырза улу уа, ол жыр-

ны Симферополь шахарда окъугъан заманында эшитип, магъанасын тюрлендирип, кесини сохталарына юйретген болур эди.

Ма аллай тамаша жолу бар эди бу маршны малкъар адабиятха.

Саид Шахмырза малкъар жазыучуланы биринчи тёлуюсюню устазы эди десек, жангылмазбыз. Аны бла бирге биринчи партия эм совет къуллукъчуланы, устазланы, къурала келген малкъар интеллигенцияны да устазы эди ол. Туртуланы Берг, Отарланы Керим, Хочуланы Салих, Темоланы Хамит, Залийханланы Жанакъайыт, Геттуланы Максим, Шауаланы Миналдан, Кациланы Хабу, Геляланы Рамазан, Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алим, генерал Деппуланы Хаким эм кёп башха белгили адамларыбыз андан билим алгъандыла.

1935 жылда Шахмырза улу кеси тилеги бла Огъары Чегемни школуна ишлерге кетеди. Ол школну таматасы болуп 1939 жылгъа дери тургъанды – аны КЪМАССР-ни жарыкъландырыу иште наркомуну заместителини къуллугъуна салгъынчы. Ол жыл окъуна, халкъгъа билим бериуге салгъан къыйыны ючюн, республикада биринчилени санында Шахмырза улу бийик правительстволу сауугъа тийишли болгъанды – анга Ленинни орденин бергендиле.

Кёчгюнчюлюкде да, 1944 жылдан башлап, Саид Шахмырза Къазахстанны школларында ишлегенди. Халкъыбыз туугъан жерине къайтхандан сора, халкъны жарыкъландырыугъа салгъан къыйыны эм чыгъармачылыкъ ишинде жетишимлери ючюн 1961 жылда Шахмырзагъа экинчи къырал сауугъаны – Урунууну Къызыл Байрагъыны орденин бергендиле.

Саид Шахмырзаны малкъар адабиятны мурдорун салыуда болмагъанча уллу къыйыны барды. Ол башхаланы юйрете, жашагъаны къадар кесини билимин, сынауун да ёсдюргенлей тургъанды, этгеним тамамды деп бир заманда да тынчайып къалмагъанды. Назмучулугъун да къоймагъанды.

Саид халкъны адет-тёрелерин, кёлден чыгъармачылыкъын да уста билгенди. Аны себепли этнографла бла фольклористле Шахмырза улуну терк-терк жокълагъандыла, аны болушлугъун излегендиле. Саид эсинде кёп затны иги сакълагъанды. Аны хайырындан ХХ ёмюрню 60–70-чи жылларында Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фондунда фольклор эм этнография материал аслам жыйышдырылгъанды.

Шахмырзаланы Саид къабартылы алим Джамалдин Коков бла бирге малкъар топонимика сёзлюкню («Балкар-

ский топонимический словарь». Нальчик, 1970) жарашдырып, республиканы илмусуну айныууна уллу кьошумчулукъ этгенди.

Къалабекланы Солтан-Хамитни жашаууну юсюнден да ол сейирлик китап – «Танг аласында» деген повестин жазып, 1965 жылда басмалагъанды. Ол китап Саидни толгъан умутларындан бири эди, аны дагъыда революция бла граждандан урушну кезиуонде халкъыбыз сынагъанны толу ачыкъларгъа уллу мураты бар эди.

Шахмырза улу Саид сабийлени бюгюн да суйген назмучуларыды. Аны битимлени, жаныуарланы, Кавказны айбат табийгъатыны юсюнден назмулары малкъар сабий адабиятны суйдюмлю бетлериндендиле.

2001

КЮЙСЮЗ ЖЫЛЛАНЫ ШАГЪАТЫ

Улбашланы Ахмадия малкъар адабиятха ХХ ёмюрню 30-чу жылларында келген эди. Алай биринчиле кёрген чыгъармачылыкъ насыпны, ала алгъан махтауну, сынагъан сыйны да тапмай кетгенди Ахмадия жашаудан. Ол угъай эсенг, жазгъан назмулары энчи китап болуп басмаланганлары кёрюп да къууанмагъанды.

Ахмадия (Ахмадия Малкъарлы) Чегем ауузуну белгили эфендиси Улбашланы Муссаны юйюрюнде туугъанды. «Жыйырма бла бешжыллыгъанда ол Москвадан, окъуп, бийик билим алып къайтады. 30-чу жыллада Нальчикни окъуу шахарчыгъында устаз болуп ишлеп тургъанды. Ол кезиуде Ахмадия «Школчула» деген хапарла китабын, «Жангы кюч» атлы жыйымдыкъ журналда да очеркин чыгъарады. Андан сора да аны тюрлю-тюрлю суратлау чыгъармалары басмаланадыла. Къара сёзде, назмучулукъда да фахмусу болгъан адам, Ахмадия араб окъуудан юлюшлю эди».¹

1935 жылда Ахмадияны ахлусун – Къабарты-Малкъарда совет властыны аягъы юсюне этгенледен бирлери – Улбашланы Келлетни тутханда, аны къысха жууукъларын, тенглерин да тюрмелеге, Сибирьге, Колымагъа жибередиле. Аланы ичинде Ахмадия да болгъанды. Ол тизмеге кьошулуууна аны жютю фахмусу, халкъына уллу суймеклиги да себеп болгъандыла.

¹ *Табакъсойланы М. Халкъ адамы // Улбашланы А. Черек. Нальчик, 1995. 6-чы бети.*

Улбашланы Ахмадия Колымада 20 жыл тутмакъ болуп тургъанды. Ызына къайтып, реабилитация этилгенден сора да, аны аты адабиятда сагъынылмагъанды, жазгъанлары басмаланмагъандыла.

Аны биринчи назму китабы, кеси ёлгенден сора отуз жылгъа жете, алай басмаланнганды.

Сибирьни сынардан алгъа къадар назмучугъа суйген иши бла кюреширге жаланда тёрт жыл бергенди. Аны биринчи назмусу 1931 жылда 15-чи июльда «Къарахалкъ» газетде басмаланнганды. 1936 жылда уа орус тилде чыкъгъан «Кабардино-Балкария» деген альманахны 8-чи бетинде быллай тизгинлени окъуйбуз: «1935 жылда Улбашланы Ахмадия, Хочуланы Салих, Отарланы Саид шовинистле болгъанлары ачыкъ этилгенди...»

Бу къысха айтым сагъынылгъан жазычуланы жашауларыны шургулу кезиулерин башлагъан эди.

Улбашланы Ахмадия, Хочуланы Салих, Отарланы Саид. Ючюсю да уллу фахмулары, ата журтларына, миллетлерине чексиз суймекликлери болгъан жазычула эдиле. Белгилисича, 30-чу жыллада Бетал Калмыков, Гемуланы Ако бла Улбашланы Келлетни «халкъ душманланы» башчылары этип, аланы жууукъларындан, тенглеринден жюзден артыкъ адамны тутуп, кимин ёлтюртюп, кимин да кёп жыллагъа тюрге, лагерьлеге ийген эди. Малкъар халкъны окъуулары, билимлери болгъан, жамауатда намысы-сыйы жюрюген адамлары хазна къалмай уруш жылланы алпында жоюлгъан эдиле.

Миллет культураны жангы айнып келген чагъында Ахмадия, Салих, Саид да, жаш жюреклерини жылыуларын къызгъанмай, арымай-талмай, ол ишге берилгендиле. Ала, совет власть кавказ миллетлеге келтирген жарыкълыкъны, культураны, жамауат жашауну жангыртууну тёрелерин жакълап, халкъгъа таза ниетлери бла къуллукъ этгендиле. Болсада, къара чёпге тюшюп, кёп азап чекгендиле. Ахмадия, Салих, Саид да фахмуларын толусунлай айнытыргъа онг тапмагъандыла. Ажымлы эди аланы къадарлары, кюнлери – къарангы, жашаулары – умутсуз. Алагъа биз бюгюн, онг болгъаны къадар, уллу хурметибизни, ыспасыбызны, жарсыуубузну да баям этерге керекбиз. Ол ишни бек башы уа – ала жазгъан назмуланы, поэмаланы, хапарланы, малкъар жамауатха къайтарыуду, туура этиудю.

Улбашланы Ахмадия, 1930–1934 жыллада Москвада окъуп, бийик билим алып къайтхандан сора, социалист къурулушха кёлюнден берилип, маданият жашауну жангы ёзеклерин айнытыугъа тири къатышады. Таматаланы окъур-

гъа-жазаргъа юйретирге биринчи китапны («Тутуш окъууну жолунда») хазырлап, 1931 жылда басмалайды. Заманнга кёре, китапны магъанасы бек уллу эди. Дерс китапда малкъар халкъны жашаууна жангыдан кирген жамауат болумланы, анга кёре, жангы адетлени, жангы харекетни окъуна юсюнден тынгылы хапар бериле эди. Бу окъуу китапда ачыкъ болуп тургъан зат – авторну окъуучуланы жарыкълыкъны жолуна, билимни бийиклерине итинирге чакъырыууду:

Совет кырал жолну ачханды
Бизни билимли этерге.
Бизден алгъа баргъан тыш кыралланы,
Къуууп, ызларындан жетерге.

Назмула таза жүрекден жазыла эдиле, Ахмадияны совет властьха уллу ышаныууна шагъат бола. Кертиси бла да, 30-чу жыллада бизни адабиятыбызны тамалын салгъанла чыгъармачылыкъ жолларын окъуу китапланы къураудан башлагъан эдиле. Ахмадия жарашдыргъан окъуу китап биринчи китапладан болгъанлыкъгъа, терен магъаналы, тутхучлу эди. Мында ол кесини назмуларын, жырларын да береди, къысха хапарчыкъла-ангылатыула жазады. «Городок», «Бешжыллыкъ план», «Колхозда ишлемеген – тишлемез», «Сюрюю жерле», «Кимди бизни кыралны жүрютген», «Комсомол эм аны этер ишлери» дегенча чыгъармаларында бююнню окъуучу озгъан заманны шартларын кёрюрге боллукъду, тамата тёлю къаллай жамауат-политика болумлада тургъанын да ангыларыкъды.

1933 жылда, Хочуланы Салих жарашдырып, «Къызыл Малкъарны жырлары» деген назму жыйымдыкъ басмаланган эди. Бу китапха Ахмадияны назмулары, орус поэзиядан кёчюрмелери да киргендиле.

Урушха дери, къара сёз бла жазылып, оннга жууукъ хапар басмадан чыкъгъанды, аланы ючюсюн Улбашланы Ахмадия жазгъанды. 1933 жылда малкъар тилде «Къабарты-Малкъар» деген аты бла биринчи суратлау-адабият альманах басмаланганды. Аны хазырлагъан Улбашланы Ахмадия болгъанды. Альманахда Ахмадияны кесини назмулары да, орус поëзиядан кёчюрмелери да басмалангандыла.

Ол жыл Хочуланы Салих прозадан альманахны да хазырлайды, ары Улбашланы Ахмадияны «Карай бла Къарууз» деген уллу хапары киргенди. Ахмадия, ол заманда биринчи хапарланы жазгъан, малкъар прозаны мурдорун салгъан авторла бла бирге, чыгъармасында эски дунияны

сюйдюмсюз сыфатын къурайды, баш жигитини къадарыны юсю бла битеу да озгъан жашауну чойреликлерин ачыкълайды. Бу уллу суратлау тенгleshдириу бир тынгылы повестьге сыйынырыкъ жюкню кётюрюпдю. Карай совет власть келтирген эркинликни магъанасына къыйналып тюшюнеди. Жазычу жигити бла бирге окъуучулагъа ол жолну ныхытларын баям этеди, жангылычладан кери турургъа чакъырады. Жазычуну чам бла хапарны «женгиллетирге» итинmekлиги чыгъарманы бёлюмлерини атларында да эсленеди – «Къарауузну бузоу замань», «Колхозну ал туугъаны», «Кулакла кёкден тюшмейдиле», «Бухар къочхарла бла бугъала»... Хапарларына жазычу халкъны чам жырларындан юзюкле, нарт сёзле, айтыула кийиреди. «Къулакълары бёрюча да шиш туруп, боюну къыланч айланып, бели да жилинча иничке болуп, эки арт аягъы акъ туякъ болуп, къаратор ажирни бизни элге Арабдан келтиргендиле. Кёргенле, кёз тиймесин деп, «тюфю-тюфю» деп, тюкюре эдиле. Мени уа кёзлерим орунларына иги бегелип болуучу эдиле да, аланы чачырап тиймезлерин билип, тюкюрген зат да этмеучю эдим», – деп масхаралайды автор.

Хапардагъы жашау болумла тынч болмагъанлыкъгъа (жангыртыу оюн тюйюлдю), Ахмадия иги къууумгъа алланыпды. Карай бла Айшатны къадарларыны насыплы болуруна ийнанганча, ол къыйын бла келген жангы жашау халкъны насыпха чыгъарырына ишексизди.

Малкъар тилде адабият альманах 1934 жылда да «Жангы кюч» деген аты бла чыкъгъан эди. Аны жарашдыргъанла Хочуланы Салих, Гуртуланы Берт бла Улбашланы Ахмадия болгъандыла. «Жангы кючде» Ахмадияны «Унутмабыз» деген жангы хапары басмаланады. Салынган сорууларына, жалчытылынган ниет борчуна да кёре, бу хапар повестьни даражасында эди. Хапар Малкъар ауузунда революцияны кезиуюнде болгъан демлешиуню, бир бирине къажау сюелген эки кючню табынган ниетлерин жашауда бегитирге кюрешгенлерини юсюнденди.

Малкъар адабиятта биринчи кере тарых хрониканы мурдорунда ынгкъылапны жылларында, андан сора болгъан ишлеге да суратлау сёзню юсю бла анализ этиледи. Огъары Малкъарны къайсы гитче элини да таныулу адамлары кими къаллай жолну тутханларын, къаллай ишлеге къатышханларын жазычу толу хапарлайды. Ахмадия, кеси большевикле жанына болуп хапарлагъанлыкъгъа, жашау кертичиликни баш жорукъгъа алып, «Унутмабыз» деген хапарында болуп кетген зулму жылланы керти суратын ишлейди. Хапарны баш жигити – Асанланы Хаджимурат, орус-япон урушдан башлап, халкъына махтау келтирген

инсан, – совет власть унукъгъан жамауатны азатлыкъгъа чыгъарырына таза ниетинден ийнаныпды. Ол тутхан ниетге кёпле къулакъ саладыла, аны ючюндю халкъны ичинде аны сёзю баргъаны, жамауатны къазауатха кёллендиргени да.

30-чу жылладан башлап, алтмыш жылны ичинде малкъар прозада тарыхха жораланган чыгъармала асламында революцияны темасын тинтгендиле. Энди белгили болгъаныча, ол замандагъы хапарланы кёбюсю жашау кертиликден узакъ эдиле. Аланы жигитлери эки къауумгъа бёллюнюп, бир бирлери бла кюрешедиле, ахыры большевиклени хорламы бла бошалады. Ол хорламны юсюнден айтыр ючю жазыла эдиле хапарла. Революциягъа терен оюмлу къараргъа не борч салынмайды, не итинмеклик жокъду.

Чыгъармаланы жигитлери жаланда жамауат келечилей къаладыла, ала тутхан энчи, терен ниетле тинтилмейдиле. Бу жаны бла алып къарасакъ, Улбашланы Ахмадияны хапарында, ол идеология терен синггинчи жазылгъаны себепли, кёп зат жашауну эркин берилген суратыча сакъланады. Алай бла, бюгюн бу хапарны багъасы жангыдан чыгъарыкъды. Революция бла граждан урушну юсюнден белгили хапарла эм повестъле бла тенглешдиргенде, Ахмадияны хапары не жаны бла да бюгюнню окъуучугъа ангылашынулу да, жангы да боллукъду. Арт он жылны ичинде тарыхда болгъан жангылычла жамауатха белгили бола, жангы хыйсапла, оюмла да туудурадыла.

1934 жылда Улбашланы Ахмадияны «Школчула» деген аты бла чыкъгъан биринчи китабына жазыучуну сабийлеге аталгъан хапарчыкълары киргендиле. Алада автор школ жашауну суратлайды. Ёсюп келген тёлгоге, иги бла аманны бир биринден айырырча, жашау юлгюлени келтирип, аланы кеслерин тюрлю-тюрлю болумлада сынап, керти жолгъа тюзетеди.

Алай бла, Улбашланы Ахмадия, аны тутуп кетгинчи, бир кюнюн бош жибермей, малкъар адабиятны тамалын салыргъа къыйынын аямагъанды. Аны хапарлары халкъ тилни уста билгенине, жашауну терен кёргенине, жазыу иште чынтты фахмусу болгъанына шагъатдыла. Аны хаты башхалагъа дерс болгъанын да эслерге боллукъду.

Болсада, фахмусу халкъына белгили бола тургъан жаш жазыучу суйген ишинден, халкъындан да айырылады. Тузакъда ётдюрген жыллары Улбашланы Ахмадиягъа бек къыйын болгъандыла десек, тынч, мамыр жашауну ёлчеминде бу сёзле зат да билдирмейдиле. Жашау берген азапдан сау къутулуп къайтханда, Ахмадия башха адам эди. Кёп затха аны къарамы тюрленип, кёп адамны жарсыулу къадагына шагъат болуп, иги умутларын, саулугъун да тас этип,

алай келгенди ол юйюрюне, халкъына. Болсада, жаханым азабын сынаргъа тюшген эсе да, чынтты жазыучу сёзню кючюне ийнануун тас этмеген эди.

Колымада ётдюрген жылларында да Улбашланы Ахмадия назмучулукъну кьоймагъанды. Аны сау кьалгъаныны себеби да ниет кючге ышанмакълыгъы болур эди. Аны тузакъдан биргесине кьайтхан назмулары, жашауну эм теренине кирип, игини-аманны да ёз аркъасы бла сынап, жюрек жараладан байыгъып кьайтхан назмучуну мудах жырларыдыла. «Алий» атлы поэмасы Ахмадияны кеси кесине этилгенчады. Ол, иги умутладан толу жашны кьадап, бюгалмай, зулмудан «заман да жалкьайып, тойгъанда», ата журтуна кьайтаргъаныны юсюнденди. Лагерьден сора жазгъанларына тюрслеп кьарасанг, ала кьыйынлыкъны юсюнден туююлдоле, ала жашаугъа сюймекликден, жарыкълыкъны кюсемекликден толудула. «Жаз башы», «Чалбаш бла Къашхабаш», «Айран», «Насыплы кимди?» эм башха назмула да Улбашланы Ахмадия мамыр жашаугъа тансыкълыгъын бир такьыйкъагъа да сел этмегенине шагъатдыла.

Улбашланы Ахмадияны 60 жылгъа кечигип чыкьгъан «Черек» атлы назму китабы бизни адабиятыбызгъа жазыучуну, назмучуну жангыдан кьайтаргъанды. Биз аны атын эшитип, бир кьауум чыгъармалары бла да таныш болгъанлыкъгъа, инсан жигитлигине, керти фахмусуна энди тюшюне, адабиятыбызгъа жангы, тынгылы жазыучу кьошулгъаны бла ёхтемленирге боллукъбуз. Табакъсойланы Мухтар айтханлай, аны чыгъармачылыгъы «кёплени кёллендирип, халкъыбызны кьадапына да сагъайтыр». Кьыйынлыкъ сынагъан, кьыйын бла ана маданиятына кьайтхан жазыучуну аты малкьар адабиятны тарыхында эм сыйлы жерге тийишлиди.

1995

АКЪЫЛ СЁЗЮ НЫГЪЫШЛАДА ЭШИТИЛГЕН

Халкъны ниет жашаууну жорукъларын аны нарт сёзлеринден билерге боллукъду. «Нарт сёз – кьарт сёз – керти сёз», – дейбиз биз. Танг атхандан кюн батхынчыгъа дери таулу жашауну неда бир бола тургъан ишни юсюнден оюмун нарт сёзлени юлгюге келтирип айтады. Кеси аллына сагъыш этген кезиуде да кёргенин, ангылагъанын нарт

сёзледе болгъан акъыл бла, терен фикирле бла сынаиды, алагъа келишдиреди. Алай бла ачыкъланадыла бизни миллет сезимибизни энчилиги, миллет ниет байлыкъны жорукълары, адеп-къылыкъ төрелери да.

Къарачай-малкъар поэзияны тарыхында бир сейирлик ыз эсленеди: сексен жылдан атлагъан жырчыла, назмучула нарт сёзле къурап тебирейдиле. Болсада, хар жырчы, назмучу да керти нарт сёзлеге бурулуп къалырча тизгинле къоюп баралмайды. Аллаила бек аздыла. Ол чекге жетер ючюн адамны жашау сынамы бла сёзге усталыгъы бир бирлери бла тенг болургъа керекдиле. Къочхарланы Къаспотну, Джанибекланы Аппаны, Мёчюланы Кязимни, Семенланы Исмайылны бир къауум къысха назмулары аууздан ауузгъа, төлюден төлюге ёте, халкъ сёзю болуп къалгъандыла.

Гуртуланы Бертни мардакемлеринде эки затха эс бураса: биринчиден, ол халкъыбызны тилин уста билгенине, экинчиден, аны, жашауну тюрлю-тюрлю бояуларына тюшонюп, ол бояуланы онгдурмай, аталадан келген сёз, фикир байлыкъгъа жангы, керти тюрсюнле къошханына. Бертни мардакемлеринде сёзю кючю нечик уллу болгъанына сейирсинмей къалмайса:

Аман ит – туманнга къарап юрюучю,
Аман киши – керексизге кюлюучю.
Экисинде да барды жартылыкъ,
Ма андан сёгюлед аллай къылыкъ.

Неда:

Къамажакъ бийинг болса,
Оноуну къолгъа алса,
Тартыр сени багушха,
Башынг къалыр сагъышха.

Нарт сёзлени кёбюсюн биз эки тизгин бла айтабыз. Алай фольклорчу Джуртубайланы Махтини тинтиулереине кёре, ала асламында төрттизгин болгъандыла, неда эки затны бирге толугъа тенгледиргендиле. Нарт сёзлени асламысыны ахырлары тас болгъаннга ушайдыла. Бертни мардакемлерини бир къаууму ол тас болуп тургъан тизгинлени жерлерине келтиргенчадыла. Сёз ючюн:

Исси сютно уртлап, ауузун кюйдюрген
Сууукъ сууну да юфгюрюп уртлайды.
Жолда бара, аягъын ташха ургъан
Андан сора эслеп-эслеп атлайды.

Даггыда:

Маккагъа уа артмакъла да баралла,
Алай ала хажи болуп къайтмайла.
Артмакъла артмакъ болгъанлай къалалла,
Макка-Мадинадан хапар айтмайла.

Жахил жахилди, динни не бек суйсе да,
Сарых къысып, женгсиз халат кийсе да.

Мардакемле чамдан толудула. Назмучу, насыйхат жол
бла барып тургъан окъуучуну арыгъанын эслеп, кѣп затны
лакъырда халда айтып, анга эс тапдырып ючюн къоймайды:

Зал таба да къарай турмай,
Къагъытдан кѣзюн айырмай,
Лекция окъуйду Азал.
Адамдан а толуду зал.
Ол, лекциясын тауусуп,
Бетин залгъа бурады,
Анда уа – жангыз бир къартчыкъ,
Ол да жукълап турады.

Нечик байды бизни тилибиз, кѣз аллынга нечик керти
суратны бир затын да тайдырмай келтирип къояды! Наз-
мучу да къалай терен биледи халкъ сѣзню суратлау кючюн!

Гуртуланы Бертни «Мардакемле китабын» окъуп, адет-
тѳрелерибизни юсюнден сагъыш этерге онг табабыз. Аланы
унутула баргъанларын жангыздан кѣрюп, бирде сейир этерге
да тюшеди. Хар кюндеги жашауубузну ѳзеге болуп тургъан
адетлерибиз да башхача кѣрюнедиле назмучуну тизгин-
леринде:

Биреу, келип, сени кѳрсе,
Тѳредеча, салам берсе,
грге къобуп, жууап эт:
Алайды таулу адет.

Адетлени игилери
Жюрюйле ѳмюрден бери.

Бертни бу назму къауумунда да, башха чыгъармаларын-
дача, ана тилге, миллет культурагъа уллу къайгъырыуу эши-
тиледи:

Ненча тилни сен билсенг,
Анча адам боласа.
Ана тилни билмесенг,
Жарымгъа саналаса...

Назмучуну эки ахыр тизгинде айтылгъан фикири бир терен кючсюнчу эшитиледи.

Адам улуну амалсыз ууахтысында аны бир заманда да ажашдырмазлык затланы юсюнден поэт былай айтады:

Ат махталады жүрюшюне кёре,
Адам махталады ишине кёре.
Сагъыш эт. Кертиди ол.
Ахшы иште алчы бол.

Мардакемле нарт сёзлеге тенг болур ючюн, алагъа уллу суратлау кюч сыйыныргъа керекди. Гуртуланы Берт алакат жарашулу сыфатла таба биледи:

Кёзбау ышаруу – мырхыклы жүн кибик.

Неда:

Жемиши кёп бутакъ салыныр жерге,
Жемиши аз бутакъ чюелир ёрге.

Бу назмуланы ахырларына дайым да кётюрюучю белги салып турлугъунг келеди, алай тюздюле бу сёзле, алай ариу!

Акъсакъал назмучубуз халкъыны юсюнден кёп умутун, жарсыуун, къайгъысын да бизге жүрегин ачып билдиреди:

Къанатлыгъа, учар ючюн,
Эки гиртчи къанат керек.
Элге, зауукъ жашар ючюн,
Бирикген жамауат керек.
Къанатсыз – къуш да учалмаз,
Бузукъ элде намыс къалмаз.

Гуртуланы Берт бизни кёз аллыбызда учуп кетген ХХ ёмюрню инсаныды, шагъатыды. Аны къадары халкъыбызны, кыралыбызны да бу ахыр ёмюрде жүрюшлерине кёре кыралгъанын эсге ала, фахмулу назмучу, жамауат адамы бизге юлюш этген ниет байлыкъны магъанасыны юсюнден айтыргъа боллукъду. Ол ёмюрге аны инсан кырамы уа мардакемлеринде баям болгъандыла. Нарт сёзлеге тенг сёзлеринде.

Къартлыгъында къартча тура билмеген,
Акъыл сёзю ныгъышда эшитилмеген,
Аллай къартла тюбейдиле арада,
Хурмет да, сый да къалмайын алада.
Къарт эсенг, бол, халкъынг суюп танырча,
Айтхан сёзюнг нарт сёз болуп къалырча, –

дегенди Гуртуланы Берт. Халккыбызны бюгюнню төлюсю шагъатды: Бертни ныгышлада айтыла турурча кеп сёзю барды.

2002

БИРЛИКНИ ЖЫРЧЫСЫ

Шимал Кавказны тюрклері – ногъайлыла, къумукъ-лула, къарачай-малкъарлыла бир тамырдан жаратылгъан халкъладыла. Талай ёмюрню кеслери алларына жашау этгенликге, бизни халкъларыбызны тамырлары алай терен, алай кючлюдюле, бюгюн да аланы бир бирге ушатхан ниет жууукълукъ седиремегенди. Бир бирни хазна билмеген, танымагъан жырчыларыбыз, назмучуларыбыз, суратчыларыбыз, макъамчыларыбыз да – не сейири! – бирге ушаш назмула, жырла тагъадыла, суратла ишлейдиле. Ол шарт да деменгили ниет тамалларыбызны юсюнден айтады.

Ногъай халкъны, тарых жолу уллу, магъаналы болгъан эсе да, советлени кезиунде энчи къыраллыгъы болмагъаныны хатасындан, дуниялыкъдан кеп заты учхара къалады.

Болсада, Ногъайны Суюн бла Иса Капаевлача закий жазуучулары, жулдузлары замансыз ёчюлген Гамзат Аджигельдиев бла Кадрияча назмучулары, дуниягъа белгили Ашим Сикалиев, Рамазан Керейтовча алимлери халкъны къыйын къадарында умут отун селейтмей тургъандыла.

Ногъай адабиятны тарыхы орта ёмюрледе, Алтын Ортаны кезиунде башланады. Сыбра-йырау, Асан Кайглы, Шалкийиз Тиленши улы, Досмамбет Азаулы, Туган Суйиншли улы, Суююмбике – заманланы барыуунда атлары сакъланган назмучуладыла. Аланы юсюнден биринчи кере къумукълу алим эм назмучу Магомед-эфенди Османов 1883 жылда Петербургда басмаланган «Кумыкские и ногайские тексты» деген китабында жазгъанды.

Ногъайлы алим Ашим Сикалиев ол тинтиулени андан ары бардыра, орта ёмюрледен эм жангы кезиуден талай назмучуну атын кесини «Осият» деген китабында белгили этгенди.

Ногъай адабиятны бюгюнлюкде айнытханладан бири – Солтан Суюнов 1925 жылда Тауукъкюйген деген аты болгъан ногъай элде туугъанды. Жазуучу, назмучу, устаз эм жамауат къуллукъчу Солтан Суюнов ногъай халкъны XX ёмюрде кёрген къыйынлыкъларыны шагъатыды. Ол къыйынлыкъланы

сур бетлерин кесини чыгъармаларында толу ачыкъялды. Солтаннга онбир жыл болгъанда, атасы Алимгъазыны тутуп, кёзкёрмезге ашырадыла. Алимгъазыны бар терслиги да аны окъууу-билими, тирилиги эди. Аллайла уа сталинчилени отундан 30-чу жыллада къутулалмагъандыла. Жашауу келген жазычу Солтан Суюнов, «Юзюлген жыр» деген китабын анга багъышлай: «Кёрюп, кёзюм тоймагъан, эшитип, жаным къанмагъан атама», – дейди.

Атасын тутхандан сора, Солтаннга, «душманны уланы» деп, анга жашауу кыйынлыкъланы кёп тюрлюсюн сынатхандыла. Тёртюнючю классда окъуй тургъанлай, жаш, окъууун кёюп, колхоз малланы кютюп тебирейди.

«Онбеш-оналты жылым келгенде, сунмай тургъанлай, уруш башланады. Ауур ишни жюрютген кишилени алып кетедиле, аланы жумушлары бизни боюнубузгъа тюшеди, – деп жазады Солтан Суюнов кесини эсгериулеринде. – Бичен чалыу, аны жыйышдырыу дегенча затла бизге къалдыла. 30-чу жыллада бизни ауулда «Къызыл сабанчы» деген аты бла колхоз къуралгъан эди, мени атам ол колхозну биринчи башчысы болгъанды. Алай бла, «Къызыл сабанчыны» сабаны да, сенеге да, не билейим, саулай ауур ишлери да бизге къалдыла... Ол заманда кёрген кыйынлыкъла эсиме тюшселе, кёз жашларым тамагъыма тыгъыладыла. Ол кюйде мен 1943 жылгъа дери турдум. Онсегиз жылым толур-толмаз, мени аскерге чакъырадыла».

Солтанны уруш жоллары, Моздокдан тебиретип, Прагагъа, Берлиннге дери элтгендиле. Урушдан сора да бир талай жылны аскерде къуллукъ этип, ингирде окъуп, орта школну бошап, Солтан 1953 жылда туугъан жерине къайтады.

Ол он жылгъа кёюп кетген туугъан эли танымазча тюрленип эди: «Мен билген, мен сыйлагъан адамла жокъ: дуниядан тайгъандыла. Ауулну ортасында тёбе, чёгюп, гитче болуп. Кюн кёзю да алгъынча жылы нюрюн текмей, төгерекни иссилик бийлеп эди. Алгъыннгы чыпчыкъла, къонуп, жырларын жырламай, бир затдан къоркъуп, къоннган жерлеринден узакъ баралмай, жан-жанларына къарап, учуп кетерге хазырланнганча эдиле. Кюйген элим мени тюрнгюлтдю, жюрегими аурутду.

Энди, не болса да, окъууну жолуна чыгъып, бийик билим алыргъа керек эди манга. 1954 жылда мен биягъы ингир школда 10-чу классны бошадым. Муну мажарыр ючюн, манга бир жылгъа жууукъ Будённовск шахарда жашаргъа керек болады. Къалай-алай болса да, 1962 жылда мен Ставропольда педагогика институтну тауусуп, бийик билимли болдум. Ол жыллада бизни ауулда угъай, районда окъуна бийик билимли адам жокъ эди. Ючюнчю курсда болгъанымда,

мени райкомгъа ишлерге аладыла. Андан сора школлада ишлегенме, 1985 жылда пенсиягъа чыкыгъынчыгъа дери», – деп жазады Суюн улу Солтан кесини юсюнден.

Устазлыкъ ишинден сора да Солтан чыгъармачылыкъны ёр жолун сайлагъанды. Ол назмула, хапарла, повестыле да жазгъанды. Кёзю бла кёрген, аны жашаууну тутуругъу, тагысы да болгъан ногъай ёзенлени керти суратын салыргъа итингенлей жашайды. Аны юсюнден белгили ногъайлы жазыучу Суюн Капаев былай айтханды: «Солтан Суюновну жазгъанларын кёллом кётюрюлюп окъудум... Олсагъат манга кёлню кёрген, кёл затны билген, тилге уста адамны терен оюмлары, чемер сёзлери акъ кыагъытха акъ жүрекден тюшгени туура болду».

Бу арт жыллада, кырал жашау тюрленген кезиуде, ногъай халкыны «Бирлик» деген жамауат биригиую кыуралгъанды. Миллет кымылдауну башчылары халкыны жарсыулары бла кюрешедиле.

1957 жылда ногъай халкыны Шимал Кавказын юч территориясына бёлген эдиле – Ставрополь крайгъа, Чечен-Ингуш эм Дагъыстан республикалагъа. Ол жылдан башлап, халкы бирлигин тас этип барады: китап чыгъарыргъа, миллет интеллигенцияны хазырларгъа онг бек азды. Миллет кымылдауну башчылары, аланы жакылагъан башха жамауат биригиуле да онбеш жылны ичинде тохтамай кюрешедиле. Болсада, ол иш алыкыын тамамланмагъанды. Ногъай халкыны башха эсли адамларыча, Солтан Суюнов да ол кюрешге битеу жүреги бла берилипди. «Халкыны ариу жашауу – жыры-фикири, турмушу бир болса, кыуралады. Бу затла болмасала, халкы тарыхдан таяды: кетгени – кетеди, тюшгени – тюшеди... Биз, биригип, кёз аллыбызда кыраллыгыбызны бир этмесек, кюнубюз аманнга кетеригине ишеклик жокъду». Ма алайды аны оюму.

Ёз халкыын бирикдириую юсюнден сагышлары башха халкыла бла бирликни излеую да туудургъанды. Солтан Суюнов, халкыны тарыхын тинте келип, малкыар халкы бла ногъай халкы бир заманда бир от жагыагъа кыарагъанларын тохташдыргъанды. Малкыар халкыгъа соймеклигини теренлигин бла бийиклигин, жылыуун биз аны «Эгизле» деген назмусунда ачыкы кёребиз. Кыалай алааматдыла аны термилиу тизгинлери!

Малкыар атлы кыарындашым,
Кыарында бирге жатханбыз,
Ат ойнатхан заманда
Тёбеден тёбеге чапханбыз.

Зорлукы бизге келгенде,
Базманнга бирча тюшгенбиз.

Чабыуулну сюргеннге
Бирге жууап этгенбиз.

Бир заманда, бир чакъда
Эл барысы бюгюлюп,
Элге кыйынлыкъ келип,
Эмен агъач ийилип,
Ёхтемлиги тыйылып,
Элиядан жарылып,
Экиге бёлюннгенбиз.

Аталагъа ажым жокъ,
Ёлюп, жерден кетдиле.
Айырылыугъа ат жегип,
Айырылып кетдиле.

Аналагъа айып жокъ,
Ана сютюн бердиле.
Ана сютге тенг этип,
Ана тилин бердиле.

Ой чекмеген атала,
Тебинип, атха миннгенле,
Ызларына кирит салып,
Топалашып кетгенле.

Бир бёлеги ойланып,
Аулакълада айланып,
Ол кыйрада от бар деп,
Отлу жерде мал бар деп,
Жылкысына жел бар деп,
Эл этерге жер бар деп,

Юйле ишлеп, суйюнюп,
Кёчюп, кьонуп, мал багъып,
Кьоннган жерге ат тагъып,
Эдил, Жайыкъ бойнунда
Ногъай болуп кьалыпды.

Экинчи бёлеги уа,
Солуу алмай, солумай,
Тынчыгъан суугъа тохтамай,
Кенг кыйрагъа кьуланмай,
Тандыр отха жылынмай:
«Оту болса – суу жокъ,
Жели болса, ышыгъы жокъ,
Жагъа тьюбу суууну
Шорхулдагъан тауушу жокъ,

Мында жашап не этейик, –
Тау ичине кетейик!»

Тау ичинде кюн кёрюп,
Балкъар болуп къалдыла.
Кёп жылкыыла кетдиле,
Сансыз кьойла кетдиле,
Секирген кийиклени
Кимге аманат этдиле?

Толкъунланган будайгъа
Сенгирчке ие болупду,
Сансыз ёсген маллагъа
Бёрюле ие болупду.
Жара сотур болмайды, –
Кёз жаш – сюрталмазча, кёп,
Сокъмакъланы ханс басып,
Жайлаула да бош къалып.

Таудан акъгъан салкъын суу
Бизни элге жетмейди.
Малкъар кызыны ауазы
Бир чалынып кетмейди.
Малкъарлыла бла ногъайла
Узакъ заман, кёп жылла
Бир тамырдан айырылсала да,
Бир да тюбешалмалла.

Жаз башы ётдю – жай келди,
Кюз арты кетди – кыш келди.
Тай, къунан да ат болдула.
Бешикдеги сабийле
Акъ сакъаллы къарт болдула.
Заманла кёп ауушдула,
Терен жылгы суулары
Бир тенгизге къуушдула...

Жазыучу Солтан Суюнов халкъларыбызны бирлигин былай ачыкъ айтмаса да, ол бирлик аны жазгъанларындан толу белгили болады. Адет-тёре шартла, чам этиу, ачыкълыкъ, халаллыкъ дегенча затла эки тилде да бирча айтылгъанлары ногъайлыланы бла малкъарлыланы узакъ ёмюрледе бир халкъ болгъанына, тарыхда жоллары да бир болгъанларына шагъатдыла. Сёз ючюн, быллай юлгю. Жазыучу «Мыртказы» деген повестинде кьой учаны юсюнден хапарлайды. Ол туз-дам тёре бизни халкъыбызда бюгюн да Солтан суратлагъанча болумлада жюрюйдю. Аллай шартла Солтан Суюновну чыгъармаларында кёпдюле, ала

бизге бюгюн да магъанасын тас этмей тургъан жашау ызланы юсюнден сейир хапар айтадыла.

ЖЫРЧЫ АСЛАНУКЪА

Къарачай-малкъар халкъны бир уллу юзюгю Россейден тышында – Тюркде, Арабда, Америкада, кѣп башха къыраллада жашайды. Тюркде жашагъан къауумубуз ол юзюкню эм асламыды. Башха къыраллагъа да кѣбюсюнде таулула Тюркден жайылгъандыла. Тюркге кѣчюу XIX ъмюрню ал жылларында башланып, орус-кавказ къазауат бошалыргъа уллу кюч алгъанды. Тюркге кѣчюуну ахыр толкъуну уа 1905 жылда ургъанды. 1905–1906 жыллада Тюркге Къарачайдан бла Малкъардан жюзле бла юйюрле кѣчгендиле. Бу зат Шимал Кавказда жамауат-политика болум къыйыннга айланнганы бла байламлы эди.

Тюркге кѣчген таулула биргелерине жан ырысхыдан сора халкъыбызны ниет байлыгъын да элтгендиле. Жюзден артыкъ жылны ичинде аны кѣп ышанларын сакълагъандыла, бир-бирде уа байыкъдыргъан да этгендиле.

Бюгюнлюкде къарачай-малкъар адабиятны мухажирликде айнытхан жырчылары, назмучулары атларын аз билебиз, аланы чыгъармалары бла да хазна шагъырей туюлбюз. Аны сылтауу – Тюркде не башха къыраллада къарачай-малкъар тилде бу арт жыллагъа дери хазна китап, не журнал, не газет чыкъмагъаныды. Аны себепли Россейден тышында айныгъан адабиятыбызны юсюнден толу хапар айтыргъа алыкъа амал жокъду.

Алай болгъанлыкъгъа, Тюркде эм башха къыраллада жашагъан таулула айбат сѣзню, жырны, назмуну айнытханлай тургъандыла. Сѣз ючюн, Измир шахарда, аны тийресинде жашагъан къарачайлылары бла малкъарлылары быллай белгили жырчылары болгъандыла: Къылчораланы Хаджимахмут (Тебердиден кѣчгенде окъуна белгили жырчы, къобузчу эди), Биджиланы Ача (ол, жырладан сора да, тепсеу тартыула да къурагъанды), Байкъазылары Асланукъа...

Тюркню уллу шахарларындан бири – Измирде жашагъан чегемлиле (300 юйюрге жууукъ) бу шахаргъа 300 километр узакълыкъда болгъан Долат элден кѣчгендиле. Измирде Къарачайны Сынты бла Дуут эллеринден кѣчген таулула да жашайдыла. Измирчи таулула жашагъан махаллеледе (кварталлада) миллет жырны, тойну-оюнну унутмай сакълайдыла. Жылдан бир кере битеу къарачай-малкъарлыла, жыйылып, «Хычин той» къурайдыла. Быллай тойда оюн, жыр, чам къайнайдыла, танышыу, тубешиу, башха

жерледен жууукъ, тенг келиу дегенча адетле жюриюдюле. «Хычин той» таулула бирге аслам жашагъан Баш Юйюк деген элде болуучуду.

Байкъязыланы Асланукъаны жырлары измирчи таулула бек суйген жырладыла. Аланы къарт да, жаш да айтады. Ол жырланы алаамат, башхалагъа ушамагъан макъамлары мудахлыкъдан толудула. Алай болмай да къалай къалыр эди – Асланукъа жашлай Ата журтундан, тенглеринден, жууукъларындан айырылгъан эди.

Асланукъа Огъары Чегемде туугъанды. Анга онбеш жыл бола, Чегем ауузундан бла Кёнделенден Тюркге кёп юйюк кёчгенди. Муслийман топуракъны кюсегенлени ичинде Асланукъа да болады. Жырларында айтылгъаннга кёре, ол, юйюкден айырылып, кеси жангыз кёчгенди. Тюркге 1905 жылда кёчген чегемлиле алгъа Бурса шахарны тийресинде жашагъандыла, артда Тюркню теренине – Афион шахар таба кёчедиле.

Бу жер чегемлилеге Кавказгъа ушагъанлыгъы бла багъалы эди. Хауасы, агъачы, тауу да Чегем ауузу эслерине тюшюре эдиле. Чегемлиле Афионну къатында салгъан элни аты Долатды. Къоншу Килиса элде уа къарачайлыла орналгъандыла.

Асланукъа Долат элде жашагъанды. Кеси да къобузгъа бек уста болгъанды. Ол къурагъан тепсеу тартыула бюгюн да Тюркде таулуланы биргелерине жашайдыла. Асланукъа кёп жыр тизгенди, аланы алаамат ариу макъам бла айтханды. Ала таза суймекликден, кертичиликден, туугъан жерге термилиуден толудула.

Байкъязыланы Асланукъаны танышлары айтханнга кёре, аны юйюкю-юйдегиси болмагъанды, кеси 1960-чы жыллада ёлгенди, къабыры Долат элдеди.

Аны жырларын мен Измир шахарда жашагъан Къочхарланы Зубейдадан (75 жылы болады), Таппасханланы Дюгерхандан (62 жыл), Къудайланы Сажитден, Жаубермезланы Неждетден жазып алгъанма. Сажит бла Неждет жаш адамла болгъанлыкъгъа, эрттегили жырланы, таурухланы кёбюсюн биледиле, суйюп айтадыла. Алагъа эжиу этген, жыргъа къошула тебиреген жашла да, насыпха, бардыла Измирде.

Алайды да, ала сакълагъан, кёп жылланы биргелерине жюриютген Асланукъаны жырларындан бир къаууму бла окъуучуну шагъырей этебиз.

КЁНДЕЛЕННГЕ БАРА-БАРА...

Жансыз жауун болгъаем
Жалпакълагъа жауаргъа.

Кёк кёгюрчюн болгъаем
Кёнделеннге ауаргъа.

Кёнделеннге бара-бара,
Эки кёзюм ау болду.
Жарлы эгечими кёрмегенли,
Ортабыз уллу тау болду.

Кёкде баргъан къанатлы –
Къанатынгдан къагъыт ат.
Кёнделеннге барырса,
Жарлы эгечге салам айт.

Кёкде баргъан къара къуш,
Къагъыт кёрсенг, къалам ал.
Жарлы эгечими кёрлюксе,
Къарындашына салам ал.

Кёкде баргъан турнала,
Бара-келе турлукъла.
Эгечими халындан
Хапар сакълап турлукъма.

КЪАЯДАН АКЪГЪАН КЪАРА СУУ

Къаядан акъгъан къара суу,
Бетими жуудум сыламай.
Санга бир ийнар этейим,
Айталлыкъ туююлме жилимай.

Къаядан акъгъан къара суу –
Ууучуму жайдым ичерге,
Эгечлерим, къайда къалгъансыз,
Мени кебиними бичерге?

Къаядан акъгъан къара суу,
Ууучумдан тёкдюм, тыялмай,
Эгечлерим, къайда къалгъансыз,
Ызымдан къарап, жилимай?

Къаядан акъгъан къара суу,
Ууучума алдым жутаргъа,
Къарындашларым, къайда къалгъансыз,
Сал агъачымы тутаргъа?

Кебиними бичгенле,
Жагъасын тегерек оюгъуз.

Менича жарлы ёлгенни
Къабыр башын ачыкъ къоюгъуз.

Къаядан акъгъан къара сууну
Ташла бла тыйыгъыз.
Мени кибик жарлы ёлгеннге
Эки да жаназы къылыгъыз.

МАРИЯТНЫ ЖЫРЫ

Ой, атанг, ананг ма алай айтып жиляйдыла:
Ой, къызым, жаным, да сен биз айтханнга бармадынг,
Ариу Мариятны да, ой, алып, кетип баралла,
Ёллок болурса, бир жүрек ачыу боллукъса.
Мен тойгъа тебиресем да, бир тюрлю-тюрлю кийиучем,
Тойну, оюнну жанымдан эсе суююучем.
Мени суйген тенгле да мени ючюн тойну суйсюнле,
Уллу жууукъларым да бир той къарамы кийсинле.
Къарындашым Аппас да мен ёлгюнчюннге келмесе,
Ыразы болалмам да, къабырымы ачып кёрмесе,
Халал къыйынымдан да бир-эки ысхат бермесе,
Ариу Мариятны да, ой, алып кетип баралла.
Аналыгъынг Хабыл да дарий кебин кёклейди,
Келининг Кесамхан бирда онг жанынгдан кетмейди,
Атанг Исмаил да не жансыз атын жерлейди.
Ариу Мариятны да, ой, алып кетип баралла!
Азраил келди да, жанынгы бизден ташлады,
Келининг Кесамхан да былай айтып башлады:
Ариу Мариятны да, ой, къайры элтип барасыз,
Кёзюгюз къыйып да, ой, къалай жерге саласыз?!
Ой, къабыргъам, къабыргъам да, жанымы алгъан къабыргъам.
Боркойну эшиги да «ой, анам» эте, жабылгъан,
Ариу Мариятны да, ой, алып кетип баралла!
Ариу Мариятны да, ой, алып кетип баралла!

ТАНЗИЛЯ

1. Нечик сейирликди дуня!

Суратдан къаракёз къызчыкъ, бир кёп соруууна жууап излегенча, аланы айтыргъа-къалыргъа арсар болгъанча, къарайды. Аны къарамында сабийледе болуучу учунуулукъ кёрюнмейди. Сабыр, суйдюмлю, бетинден жарыкъ ургъан, энди жете келген къызчыкъ. Аны ич дунясы башхаладан энчи болгъаны къарамында кёрюнлюп турады. Сейир да туююлдю сабийни ол тюрлю къарамы – онжыллыкъ

Танзиляны назмула кѳурап, сѳэню кѳючюне тѳюшюне, бир ажайып дуняны ача тургѳан кезиуюнде алыннганды сурат.

Танзиляны биринчи назмуларын окѳусанг, «Нечик сейирликди дуня!» – деп кѳайтарып турлугѳунг келеди. Кертиси бла да, нечик сейирликдиде бу чексиз дуняда сабий кѳызчыкѳны чууакѳ кѳгю, акѳ таулары, анасыны жылы кѳоллары, аппаны от тиргизгени...

Барындан да сейири уа 9–10-жыллыкѳ кѳызчыкѳны ала-мат назмуларыдыла. Кѳаллай бир ариулукѳ, хычыуунлукѳ бардыла ол тизгинледе – кѳкде жангыз жулдузчукѳгѳа юрген парий, кюн жауунчукѳ, бише тургѳан хычинлени тылпыулары; ананы кѳызчыгѳын жулдузчукѳгѳа ушатып кѳууаннганы; таугѳа аркѳа тиреп, бийикде уа айгѳа тюбеп тургѳан ата юйюню ышыгѳы...

Кѳарачы сен, бир кѳара!
Кюн да тийип тургѳанлай,
Турады жауун жауа...

Шинтикчикге олтуруп,
Ыннам а ийнек сауа.
Кѳууанады, чырылдай,
Хычин биширген тауа...

Танзиляны сабий заманында кѳурагѳан назмуларыны ѳзеге – аны табийгѳатха сейирсиниюдо. Аны сабий сезимин айнытхан, назму сѳэюне жангы кѳудурет берген – аны жууукѳ адамларына сѳюймеклигиди:

Ыннам а – керек манга.
Кѳошалмам аны жаннга.
Ыннам – аллай адамды,
Мен кѳор болайым анга!

Неда:

Ахшам жулдуз жанады
Кѳкде кеси, жап-жангыз...
Анам а ол жулдузгѳа
Мен ушагѳан сунады.

Сора анасына лакѳырда ѳте, аны чам эришиуге чакѳыра, сорады:

Анам, аллай жулдузну
Кѳлюне нек тиесе?
Кесинг жулдуз анасы
Болургѳамы сѳюесе?

Алай эсе да, анам,
Сени бла даулашмам.
Минг жулдуз анасына
Мен а сени алышмам.

Къызчыкъ юйдегилени хар жумушларына табылып, ала этген ишлеге эсин бѣлюп, таматала дунясына алай тюшю-неди. Ол жарыкъ назмучукъланы жазып гитче Танзилячыкъ кѣчгюнчюлюкню аллында башлагъан эди.

Таулу къызчыкъны чууакъ дунясы сунмай тургъанлай къара туманнга бѣленди. Онжыллыгъында анга, сабий оюн-ладан айырылып, таматала бла тенг ауур жюкню кѣтюрюрге тюшеди. Азияны суху желлери аны сабий жылларыны макъамлары эдиле. Ол окъуу-билим алыр орунуна, ара мюлкде ишлеп, кеси кесин кечиндирген бла къалмай, юйюрюню аш-суу къайгъысын этгенди. Ол анасыны жумушчусу, кенгешчиси да болгъаны аны биринчи назмуларында ачыкъ кѣрюнеди. Бирде уа, сюргюнню ачы сагъатларын кѣтюрал-май, Танзиля ёлген ахлуларыны юслеринден назмулада айтып тебирейди:

Кетди аппам дуниядан,
Журтсуз кюннге тѣзалмай,
Ачдан кѣлю шор тарай,
Кѣзю уа бизге къарай...

Кѣчгюнчюлюк сабийликни зауукълугъундан айыргъаныны юсюнден Танзиля «Мени жюгюм – ауур жюк» деген назмусунда тынгылы айтады. Ол, ауругъан анасын юй жумушлада алышдырып, кесинден гитче къарындашчыкъларына аналыкъ-аталыкъ да этеди. Аны къыйын жумушунда болушлукъчусу жаланда «асыллы, тынч хайыуан» – ийнекди:

Жангыз да биз экибизбиз
Тутуругъу бу юйню, –

дейди къызчыкъ, кеси кесине кѣл этдире.

Зумакъулланы Танзиляны уллу поэзиягъа биринчи атламлары Гирхожан элни салкъын тангларында башланып, фахмусу Азияны къум ёзенлеринде къарыу алып тебирейди. Ол башламчы назмуларында кесини, юйюрюню бушууларыны, къууанчларыны, умутларыны – сюргюнде ётген кюнлерини юсюнден айтады. Ол жыллада Танзиля, тийишлисича дерслеге жюрюрге, бийик билим да алыргъа онг тапмагъан эсе да, анга жашауну, дуняны ангылау жаны бла бек магъаналы кезиу эди. Халкъыбызны ниет хазнасына тюшюн-

нген жыллары. Биринчиден, аны бек закий устазы бар эди – кыйынлыккыга тыюп турган халкы. Экинчиден а – ыннасы бла анасы, эсли, мажарыулу, чынтты малкърарлы тиширыула. Сёзю кючюн-къраруун уста билгенле. Танзиляны ана тилине сюмеклигини отун ала тиргизгендиле, аны биринчи тизгинлерине тынгылап, назмучулуккыга да ала кёллендиргендиле.

2. Ата журтну жылыуу

Зумакъулланы Танзиля биринчи назму китабына «Къаяда гюлле» деген алаамат атны атаган эди. Халккыбыз ата журтубузга къайтхандан сора басмаланган биринчи назму китапладанды ол. Малкър адабиятха жангы фахму келгенине сююнчюлюк излеген китап.

Китапда бек башындан эсленген зат – назмучуну кёл жылланы ичинде айнып келген малкър поэзияны бийиклигине сейирсиниуюдо, Кязимни, Къайсынны эм аны тёлую этген кишиликти унутмай, аланы ишлерин андан ары бардырыргыга таукеллигиди. Танзиля, назмусун Малкърарны закий поэтлерине атап, ол заманда аланы эсгерме ташлары салынмаганы себепли, Малкърарны ташына гюлле келтиргенчады. Назмучу кызыны халккыбызны жыры, назму сёзю ата журтубузга къайтханына къууанганыны кыйыры-чеги жокчады.

Битеу бу китапха къууат берген «Бююнню кюн» деген назмуну юсюнден кёлле чертип айтадыла. Мында жаш поэт, битеу халккы бла бирча къууана, кёл жылланы кюсеп келген затларыны юсюнден жазады:

Къаллай сейир къууанч барды
Бююнню кюнде:
Таулу устаз дерс береди
Малкър тилинде.

Кёчюнчюлюк жолун кыдырып келген тёлю бу назмуну бююн да къайтарып айта, аны жылыууна, кертилигине баш иеди. Назмучу, сабийлей тас этген журтуна къайтып, тансыккылык бийлеген жюрегин ачады. Тансыккылык сезим табийгатда да барды, алай болмаса, аны, поэтни, насыбы толу болмаз эди:

Ташха, таугы, суугы да
Журтумда ие болуп,
Жияйма къууангандан,
Суу бойнунда олтуруп...
Гирхожан суу – тап-таза,

Толкъунлары ойнайла.
Жалан аякъларымы,
Тансыкълап, ийнакълайла...

Бу назму бла бирге Танзиля артда кенг белгили болгъан «Адамны журтуна, журтну адамгъа термилиую» деген поэмасын жазгъанды. Назмучу, кеси башы бла ётген затланы юсюнден сагъыш эте, тарыхда кёп мухажирлени жарсыларын, ачы къадарларын жүреги бла ётдюреди. Ол азлыкъ этгенча, ызы бла ташны, сууну тиллендиреди, аланы тансыкълыкъ сезимледен толтурады. Алгъы назмусунда Гирхожан сууну толкъунлары, тансыкълап, аякъларын жалай эселе, поэмада битеу да табийгъат салам береди жолоучугъа. Поэма уллу кётюрюлюулюк бла, бийик патетика кюч бла жазылгъанды. Аны тизгинлерини энчи гыллыулары алгъа сюргенча, чайкъаладыла.

Танзиля поэзиягъа биринчи назму китабында: «Мен тиширыу болсам да, / Эр кишича ишлерме», – дей, келген эди.

Алай, эр кишиледен кем ишлемеген эсе да, чынтты тиширыулай къалып, бизни поэзиябызгъа ол тиширыу дунясын – жумушакълыкъны, халаллыкъны, сакълыкъны, ариулюкьну – келтиргенди.

Юч жылдан Танзиляны жангы китабы – «Тауланы жыры» – басмаланады, ызы бла – «Тау аяз».

Былада да баш темаладан бири поэзияны, сёзню кючюне сейирсиниу бла тюшюнюудюле. Биринчи китабында тийишлисича айталмай къалгъанча кёрюне, Къайсынны поэзиясына баш ура, ол кесине не жаны бла жууукъ болгъанын чертеди:

Да мен а Къайсынны сюеме бютюн
Тауларымы алай суйгени ючюн,
Мени кёзлерим бла кёргени ючюн,
Менде жүрек бла ангылагъаны ючюн...

Танзиляны бу юч китабына кирген назмуларына Кавказгъа тансыкълыкъ сезимни ызындан ол гитче заманында къолуна къалам алдыргъан кюч – табийгъатха суймеклиги, аны бийик тауларына, таза сууларына, жұлдузлу кёгюне, акъ гюллерине сейирсиниую жангыдан къайтадыла. Ол сезим туудургъанды Танзиляны бу алапат назмуларын – «О, нечик ахшыды жауунларынг!», «Чапыракъ агъыуу бла ёледи...», «Баргъан суу да бир тюрсге...», «Алма терек», «Ай жарыкъда»...

Ол сейирсиниу, энди жаш назмучуну халкъыны къада-рыны юсюнден сагъышларына къошулуп, табийгъатны

шошайып тургъан кюйюню теренлигине киреди. Бу кезиуде Танзиля шауданны, сууну, уллу черекни кючлерин халкъыны, жууукъ адамларыны къадарлары бла ёнчелейди. «Баргъан суу да бир тюрсге...» деген назмусунда уа, черекни адам улуну тарыхы бла тенглешдире, адам табийгъат кючден къарыулу болгъанын, ол базыныулукъ аны адамлыкъ шартлары бла байламлы болгъаныны юсюнден айтады, терен философия фикирин баямлайды.

«Ким биледи ташда гюлню багъасын?» деген назмуда жашауну къыйын болумларына тёзерге таукел ауазны эшитебиз:

Ташны жарып,
Къая ташда жашайды.
Эшта, бираз
Ол кесиме ушайды.

...Инжилсе да,
Чагъа, чагъа, инжилир.
Юзюлсе да,
Гюллей къала, юзюлюр.

Поэтни бу кезиуде жазгъан назмуларыны бек алампатларындан бири – «Ыннамы юсюнден назмуладыла». Бу поэманы кеминде къуралгъан назму кёп жылланы ичинде назмучуну сагъышлары болгъаны ачыкъ кёрюнюп турады. Назмучу ыннасыны огъурлу, суюдюмлю сыфатын ёлюмсюз этерге итине, анга башхала аналарына берген сыйны-намысны береди. Аны къадарына, адамлыкъ ышанларына халкъыбызны ёмюрледен келген эси, халаллыгъы, тёзюмю, жарыкълыгъы да киредиле. Назмуну жигити, таулу тиширыуланы кёбюсюча, «чепкенин – урия, гыржынын – жолоучу», къара эшмелерин, субайлыгъын, ариулугъун – жырчы махтагъанларын да билмейин, ёмюр ётдюргенди:

Жашагъанды ыннам дауурсуз бу жерде,
Ёлгенлеге жилай, сабийле ёсдюре.
Къоншугъа, тенгине къыйынлыкъ келгенде,
Къолундан келгенича асыуун бере,
Шо алай сунганлай дуняда да тёре...
Жырчыгъа – жырла, суратчыгъа уа – сурат
Бола, ол ишлеринден билмейин бир зат.

Тёшек болуп, къарыусузлукъ хорлап тургъан ыннаны къатына олтуруп, назмучу, аны кёлюн алыргъа адыргы эте, кёп жапсарыу сёз айтады. Аны ёлюмсюз этген затланы санайды – сабийлери, туудукълары, адамланы биргелерине

къаллыкъ огъурлу сыфаты, ахшы ишлери... Болсада, тѣзалмай, кюйюн да айтады:

Ахшылыкъланы кююп кенгде, артда,
Жатаса, къарыусуз, ёлюм аллында.
Мен а – къарыулу, кючлю, жаш, бир зат да
Болушалмай – жилийма жарсыуунгда.

Къарт ыннаны жашауун суратлауда битеу да таулу тишириулары къадарлары бла ёхтемлениу эшитиледи. Назмулада аны аты – Сотталаны Шахийни, Басхан аузуна белгили дин адамы Ёрюзмек хажини эгечини – сагъынылмагъаны да бошдан туююлду – бу тизгинле кѣп ынналагъа келишедиле. Алай болгъанлыкъгъа, бу кюй Танзиляны энчи кюйюду, багъалы адамыны ызындан термилиуюду. Назмучуну кюйю къуру ыннасына этилмейди, ол битеу дуняны кююп кетерик жанлагъа этеди кюй, кеси да кююп кетерикди да бир кюнде бу дуняны, аны ючюн сагъышлыды. Къызчыгъына да андан къарайды мудах, ол да кетерикди бир заманда, кезиу келсе... Бу уллу философия кючю болгъан назму чыгъарма малкъар поэзияны бек алаамат бетлеринден бириди.

Алайды да, Танзиляны айныгъан назмучулыкъ тѣрелери болгъан малкъар поэзияда биринчи атламлары – биринчи китаплары аны бийик фахмусуна шагъат эдиле. Кертиси бла да, Танзилягъа дери да ненча назмучубуз жаннет ышанлы жерибизге суюмеклик сѣзюн айтханды, ненча алаамат тенглешдириу, сууукъ ташлагъа «жан салыу» барды бизни поэзиябызда! Алагъа зат къошаргъа да къыйынды дерча. Болсада, керти фахму, кесини ёз дунясын ача, башхала кѣрмеген ышанланы кѣреди, башхала эшитмеген ауазланы эшитеди. Танзиля да, аламны кесича кѣре, кесича эшите, кесича сурат салады. Туугъан журту, халкъы уа аны биринчи атламла этген кезиуонде фахмусуна къанатла битдире эдиле.

3. Суюмеклик бла лакъырда

Зумакъулланы Танзиляны бизни адабиятха 60-чы жылланы ахырындан башлап, 70-чи жыллагъа дери къошхан юлюшюню юсюнден сагъыш этсенг, аны назму тауруху суюмеклик сезим болгъанын эслемей къоймайса.

Танзилягъа дери суюмеклик назмула къурагъан малкъар тишириула (аланы атлары хазна сакъланмагъанды) фольклор тѣрелеринден ёрге чыгъланмагъандыла. Ала не бек уллу суюмеклик сына сала да, жюреклеринде болгъан сезимни

толу ачыкъларгъа онлары жокъ эди. Къарачай-малкъар поэзияда тиширыу, бетин ачыкъ этип, суймеклигини юсюнден жаланда кюйде айта болгъанды, Гошаяхча. Башхала уа, «жырларын жүрекде кёмпю», «айтыр сёзлери тамакыгъа тыйылып», «жазар кыагытлары» жүреклери болуп, алай кете эдиле дуниядан. Аны теренден ангылагъан Танзиля, бизни жазма адабиятыбызда биринчи назмучу тиширыу кыадарында, «Назмучу таулу кыызла» деген чыгъармасында ант этгенчады:

Таулу назмучу кыызла, ёнюгюзню
Мангамы кыоюп кетдигиз хатыргъа?
Сиз айталмагъан жүрек сёзюгюзню
Салалырмамы да тизгин сатыргъа?

Назмуну Танзиля 1962 жылда жазгъанды, жолгъа чыгъа туруп. Ол антха кертичилик бек кыйын жумушладан эди. Жюрегин жалан этип, ичинде кыайнагъан сырланы баямлагъанны бирле тюз ангылагъан эселе, башхала терсине бурургъа боллукъ эдиле – жамауат аллай затха жазыксына билмеучюдю. Жаланда сёзге уста, акыйлы, эсли, хар нени да хыйсабын билген назмучу айыпсыз толтураллыкъ эди ол ниет борчну. «Мардадан озмай» дерге да боллукъ эди, алай суймекликни мардасын билсенг, ол суймеклик тюйюлдю, ол – суймекликни юсюнден билимди.

Аны ючюн болур, керти суймекликни юсюнден биринчи назмуларында Танзиля чамны, лакъыр даны, жаз тилни аслам хайырланнганы да. Ол биринчи суймеклик назмуларын («Жаш айтхан жыр», «Сени биргенге тангны жарыгъын бир кёрсем») халкъ жырлагъа окъуна ушатады. Алай «Таулу кызыны жырында» уа башха поэтикагъа, адабият жоруклагъа кёчеди.

70-чи жыллада жазылгъан назмуларында Танзиля энчи жашауунда сынагъан назик сезимлени юсюнден кёзбаусуз айтыргъа итинеди. Жумушакъ ауаз, мудахлыкъ, кыайгырыу, арсарлыкъ дегенча затла аны суймекликге аталгъан тизгинлерин айгъакълайдыла:

Жангыз да сенсе жүрегими бийи,
Сюйсенг – жилиталлыкъ, не ышарталлыкъ.
Болмаз дунияда, дунияда болмаз кюч,
Сени жүрегимден тюртюп аталлыкъ.

Сени кетергеннге төлер эдим хакъ,
Кетералмазла жел, не боран, кыуууп,
Не бичакъ, жонуп, не уа жашау, кыырып,
Не жауун ырхы кетералмаз жуууп.

Да андан эсе, ач сен эшикни.
Алданыпмы, не алдапмы келесе?
Кечерме барын, кечерме мен барын,
Ах, да кечерими кесинг билесе.
Сен андан кетесе, андан келесе.

Жаш назмучуну халкъ сёзю сагъайта, «Бу айбат, жыр-жыр мияла чырча...» деген назмусунда тиширыуну ыспассыз этиу жерни, табийгъатны ыспассыз этиуге тенг болгъаны кёргюзтюледи. Кечирек жазгъан назмусунда да Танзиля: «Таудан, жырдан да бийик / Тиширыуну намысь», – деп бошдан айтхан болмаз.

Танзиляны чыгъармачылыгъыны энчи шартларындан бири – ол таулу тиширыуну къадарын сабийлигинден къартлыгъына дери кёз аллындан кетермегениди. Аны тиширыуну ич дуниясына сакъ, къайгъырыулу къарамы кёп алапат назмуланы туудургъанды.

Назмучуну лирика жигити насыплы болалмайды. Бу болумну сылтауу – анга жашау нёгерлик ким болса да эталмазлыгъындады. Танзиляны жигитини энчилиги – ниет ачыкълыгъындады, дуниягъа къарамы кесине тенгни излетгениндеди.

Сюймекликни юсюнден ачыкъ айта эсе да, назмучу ийменнгенин къоймайды. Аны умуту, таша сыры – суйгени бла бир бирни ангылауду. Алай ол зат алай аз тюбейди дунияда. Болсада, умут юзюлмейди, тиширыу сакълайды:

Мен барама къатынгда,
Иймене, тыншчыкъ атлай.
Сени уа шош, жашырын
Сюймеклигим къучакълай.

Жюрегим тартхан кибик
Сен суйген макъамланы,
Аллай насып келеди,
Унутдура жылланы...

Тиширыу суймекликден не сакълайды? Аны къалай багъалай билирге керекди? Къаллай сёзлени эшитирге тансыкъ болуп турады ол? Ма быллай соруулагъа жууап бери назмучу:

Мени атымы сен алай айтдынг,
Дунияда бир жан айтмагъан кибик,
Эндиге дери мен атсыз жашап,
Энди уа сен кесинг атагъан кибик.
Ол кюнден бери сени сакълайма,
Энтта атымы айтырыкъ сунуп...

4. «Жашырын жазмала». Насыт неди?

Дунияны тутуругу суймекликди – тууган жерге, ата-анага, сабийге, эр кишиге, тишируга. Ненча адам бар эсе да дуняда, суймекликни анча тюрсюню, анча макъамы бардыла.

Танзиляны поэзиясында айырмалы темаладан бири – эр кишини сыфатыды. Жашауну жоругуна кере, ол сыфат, сөзсюз, тишируну сыфаты бла байламды. Поэт эр кишини сыфатын кырайт туруп, аны жашауда борчларыны юсюнден кеп сагыш этгени керюнюп турады. Ол сыфатха кеп назмучу тиширу улуу эс бурганды, хар бирини энчи кырамы барды эр кишини жазууна.

Башха кавказлы назмучу тишируланы чыгармаларына кырасанг, керюсюнде ала суйгенлерине керкълдыларын айтханлай турадыла. Сөз ючюн, «Мен кимге кер ашайым, / Сен окуна ангыламадынг / Мени жюрек сырымы», – дегенча тизгинле чеченли поэсса Раиса Ахматованы назмуларында асламдыла.

Танзиля уа дайым да кесине тенгни излейди. Хар суймеклик назмусу ол затха термилиу кибик эшитиледи. Хау, аны лирика жигити да кыйналады суйгени сансыз этсе, кечиксе, алай ол хар нени да кечерге хазырды, жаланда суйгени кесини даражасын бийик тутса.

Бу теманы ачыкылауда назмучуну эстетика жаны бла жетишимлери хар заманда да бирча бийик болмаганларын керемиз.

Узак ёмюрледен келген эр кишилеге ышаныурукъ сезимни юсюнден аны «Эр кишилеге» деген назмусунда айтылады.

Кыруну да кыруч этип
Чыгарган кылугуз
Тиширу инбашында
Сейир жумушайд, –

дегени бла бирча мында патетика хорлап турган тизгинле да бардыла:

Алтындан – жылтырау,
Эрледен – эрлик
Кетмей келгендиле
Ёмюрледен бери...

Артдан-артха назмучу, эр кишилени жаланда жашауну кылауурларынча кергюзтюп кыймай, алада болган ауур

акъылны, басымлылыкъны, ётгюрлюкню, ышангылылыкъны башхача ангылатыргъа суратлау кюч табады.

Алай Танзиляны поэзиясында насып неди деген соруугъа жууап – алжаусуз суймекликди деп эшитиледи. Ата журтха, туугъан жерине, халкъына, жууугъуна-тенгине, суйгенине...

5. Ёлюмсюз оюмла

Зумакъулланы Танзиля ана тилибизде ондан артыкъ китап басмалагъанды. Орус тилде да аллай бирни. Кёчюрлюп, башха тилдеде басмаланганларын да санасакъ, отузгъа жетедиле ала. Анча жылны жашауу адабият бла байламлы болгъан фахмулу адамгъа ол кёп да туююдю. Алай назмучулукъну магъанасы китапланы санында болмаз. Ала окъуучугъа керекмидиле, огъесе ала къолгъа алынмай, кеслери алларынамы турадыла? Бу соруугъа Танзиляны жарыкъ фахмусу биринчи китабында окъуна жууап тапхан эди. Ол китапдан бери халкъыбыз аны сёзюн, жумушакъ ауазын, жютю къарамын, алжаусуз фикирин бир уллу байлыгъын сакълагъанча сакълайды. Аны хар назмусу таза шауданны сууу кибикиди, Ата журтха суймекликни шауданыча, терен эм толу.

Инсанны жазуун юч зат къурайды – дунягъа жаратылыу, суймеклик, ёлюм. Бу юч затны тинтеди керти адабият. Жазуучу аланы теренлигине къаллай бирге кирирге кючю жетгени бла окъуучуну жюрегине жол табыу байламлыдыла.

Назмучу жашауну эм багъалы затларыны юсюнден жаза эсе, окъуучуну сагъышларына сабыр къошула эсе, ол кесини ниет эм эстетика борчун толтурады. Ол жаны бла алып къарагъанда, Танзиляны «Бу дуняда керти къонакъ эсем да...» деген назмусуну 30 тизгининде къаллай бир терен оюм барды! Мында жашаугъа суймеклик да, аны къоюп кетерик кюнню ачыуу да эшитиледиле. Назмучуну ызындан: «Нечик игид бу дуняны кёргеним, / Ачый, жилий, къууана да билгеним!» – деген тизгинле къайтарып-къайтарып айтып турурчадыла. Къадаргъа ыразылыкъ бла жашауну аллында жууаплылыкъ – бу эки зат назмучуну дайым сагъышларыдыла, заманны шагъатларыдыла.

Танзиляны поэзиясына кюч-къарыу берип тургъан зат – ол хар инсанны къууанчын, къайгъысын, бушууун, жарсыуун, умутун да кесиникича кёргениди:

Жангы келинни жарыкъ кёзлери
Къарайла анга жилимукъдан толу.

Аны эрича, кесини эри
Урушда ёлюр деп кьоркъамы болур? –

деп жазады назмучу «Урушха кьажау поэмасында». Бу поэма битеу да урушда кьалгъан жашларыбызгъа сынды, аланы сакълап, сабий ёсдюрюп неда аналыкъ насыпны сынаялмай, суйгенлерини алларына къарап, сакълау бла жашауларын ётдюрген къызларыбызгъа ёмюрлюк кюйдю. Поэмада аллай къызларыбыздан бирини юсюнден айтылады.

Аслижаным, не аз эд насыбынг,
Эки ыйыкъдан кёпге бармагъан, –

деп кюеди аны бла бирге назмучу.

Зумакъулланы Танзиляны атын битеу да Совет Союзгъа белгили этген бек башындан бу поэма болгъанды. Анда урушха, залимликге берилген налат окъуучуну инсанлыкъ сезимин кючлей, ачы кюнле къайтмазлыгъына ийнандыра эди.

Халкъыбызгъа уруш, кёчгюнчюлюк сынатхан азап жолну юсюнден малкъар адабиятта артыгъыракъ да 90-чы жыллада кёп айтылады. Алай Танзиля бу теманы биринчи башлагъанланы санында болгъанын унутургъа жарамаз. Башхала айтыргъа базынмай тургъан затланы юсюнден ол, арсарсыз, назмула къурайды, аны ючюн ызындан болгъанларында да, ол бир тизгинин тюрлендирмегенди, тарыхха къарамын да. Къалай унутсун керти назмучу быллай затланы:

Сабийлени ач кёзлери
Къоюнлада кёкге аралып.
Аналаны шош сёзлери
Чыгъаелле шош таралып...

Мени биргеме ачдан жиягъан
Кёп сабийлени мен да кёргенме.

... Жаталла ала солуусуз, къымсыз,
Кёпчек бетлери бирча къаралып,
Жаталла ала кебинсиз, сынсыз,
Журтсуз, жияусуз, кёкге аралып...

Бу тизгинле Танзиляны башха-башха назмуларындандыла, ала башха жыллада жазылгъандыла. Алай алада болгъан ачыу тюрленмегенди, селеймегенди. Адамны кёрген кыйынлыгъы унутулмайды. Халкъыбыз чекген уллу кы-

йынлыкъ келлик тёлюлеге да тюрсюнлерин алышмай белгили болургъа тийишлиди. Ол ишни уа жаланда суратлау сёз тындырыргъа боллукъду.

Заман баргъаны къадар, назмучуну сагъышлары, оюмлары, умутлары да тюрленедиле, кюч аладыла неда сел боладыла. 60–70-чи жыллада Танзиляны назмулары адамланы араларында халлагъа (сюймеклик, кертичилик, зарлыкъ, халаллыкъ, харамлыкъ, алдау, алданыу, д.б.) жораланган эселе, 70-чи жылланы ахырында – 80-чи жыллада Танзиля адам улугъа ышыкъ берген затланы юсюнден жаргъа ёчдю. Ата журт, туугъан эл, ата юй, къабыргъа, къала, таша жер, ауана дегенча сыфатла аны назмуларында терктерк тюбеп башлайдыла. Ол зат а назмучуну жюрегинде къайгъы орналгъаныны шагъатыча эсленеди:

Сен да къарамынг бла айтдынг манга:
«Журтунг да, юйюнг да менме санга».

Быллай болумда къаллай бир хаухлукъ, тынгысызлыкъ барды! Тишируну къадарын эр киши къолунда тутханча, ол кеси аллына сайлау эталмагъанча!

Зумакъулланы Танзиляны назмучулугъу жаланда сюймекликни юсюнденди десек, жангылырыкъбыз. Аны поэзиясында сюймеклик – жашаугъа сюймекликди. Ансызлай жашау – жашау болмагъанын кёргюзтген шарт.

6. Танзиля бла XXI ёмюр

Назмучу, махтаулу шаир Зумакъулланы Танзиля халкъыбызны ниет байлыгъын айнытыуда уллу атлам этгенди.

Аны назмуларын уллу-гитче да окъуйду, жырларын устала айтадыла, хар кюн сайын жууукълары-тенглери, къоншулары, танышлары аны кёргенлерине къууанадыла. Жангы туугъан къызчыкълагъа да бек сыйлы атладан бири Танзиля болуп къалгъанды. Ала бары да, сёзсюз, халкъны уллу назмучусуна ыразылыгъыды.

Танзиляны биринчи китабы басмадан чыкъгъанлы талай жылдан жарым ёмюр толлукъду. Андан бери озгъан жыллада фахмулу назмучу халкъыбызны ёхтемлилиги, жарыкъ жулдузу да болургъа жетишгенди, атын битеу да къыралыбызгъа айтдыргъанды. Аны жетишими халкъыбызны жетишимиди, нек дегенде, закий назмучуну фахмулу окъуучулары, кесаматчылары, сёз нёгерлери, ангылаулу къалам къарындашлары бардыла. Ол кеси кесини ауазына сагъайгъанлай турмайды. Танзиля халкъыны къууанчын, жарсы-

уун ангылай билгенича, халкъ да аны сёзюн багъалы, сыйлы кёреди.

Халкъы бла бирге XXI ёмюрню къайгъыларын, умутларын да жюрегине сыйындырып, алай жашайды Танзиля. Аны «Жашау череги» деген жангы китабында ол биринчи назму жыйымдыгъында башланган жыры – Ата журтуна, халкъыны ахшысына суймеклиги сёнгемегенин кёребиз. Аны «Къаяда гюллеринде» баямланган жаш ёню тюрленмегенчады, дуниягъа ачыкъ къарамы да мутхузланмагъанды.

Бу китапда назмучу тенглерине жоралагъан тизгинлеринде Кязимге, Къайсыннга хурмет бергенини төресин андан ары бардырады. «Жашау черегини» бек сейирлик бетлери уа, мени сартын, «Шарабдиннге тогъуз назмуду». Къаллай бир теренлик барды бу назму тизгинледе! Лирика жигит суйгенине жарсыйды, таралады, андан кечгинлик тилейди, заманны артха къайтмазлыгъына кюеди. Мында къууанчы бла жарсыуу бир бирин къуууп баргъанчадыла. Назмучуну жюрегинде тынчлыкъ жокъду, заман шорхасында тынчлыкъ къуругъанча.

Болсада, Танзиляны къайгъылы сагъышлары окъуна жашауну зауукълугъун эсинге саладыла, назмучу бизге кёл этдире, иги къууумун тас этмей, таукел жашайды:

Къаламым, энтта да биз
Чыгъарбыз жаз жайлыкъгъа,
Жангы жыр къошар болсакъ
Халкъыбызгъа байлыкъгъа.

Назмучу Танзиля, лирика жигитлери бла бирге жашауда насып сынай, ачыу да кёре, жангылгъан да эте, жюреги учуна, бирде – къыйнала, жашауну къыйын сорууларына жууап излей жашайды. Халкъыбызны бир адамыча. Алай аны кёпледен энчи кёргюзтген – Аллах анга берген уллу фахмуду, къадар миллетибизге берген саугъа.

АДАБИЯТ ДЕРСЛЕРИ

Толгъурланы Хамитни жашы Зейтунну чыгъармачылыкъ ишине кёп кере бийик багъа бергендиле. Жазыучу, алим, устаз – бу юч сыйлы къуллукъну жалчытып келеди Зейтун, хар ишинде да юлгюлю бола.

Толгъурланы Зейтун уллу устазды. Жаланда устазлыкъ иши бла угъай, чыгъармачылыгъы бла да ол кёплеге дерс бергенди.

Чыгъармачылыкъ ишин Толгъурланы Зейтун студент заманында башлагъанды. Ол университетни бошаргъа, аны биринчи китабы – «Айыуташ» деген повести – басмадан чыгъады. Мында жазыучу, кесича, жаш адамны, ёксюз Мустафирни къадарындан хапар айтады, ол сабий жаш этген жигитлик бла ёхтемленгенча. Энци китап болуп, дуня жарыгъын кёрген биринчи чыгъармасында окъуна жазыучу артда, жылла озгъандан сора, эпикалы чыгъармаларыны баш ниетлери боллукъ затланы юслеринден жазгъанды. Барындан да сейири уа – жазыучуну тил байлыгъыды, хапарлау усталыгъы. Малкъар тилни ариулугъу, хычыуунлугъу, сёздеде суратлау кюч жазыучугъа къаллай бир багъалы болгъанлары эсленеди. Тилни кючюне таянып, анга ийнанып, анга ышанып, алай чыкыгъанды чыгъармачылыкъ жолгъа Зейтун.

Малкъар адабиятны къара сёзюню айныу тарыхында Толгъурланы Зейтунну «Къызгъыл кырдыкла» деген повести энчи жер алады. Не жаны бла да суратлау магъанасы кючлю болгъан чыгъармагъа жазыучу Уллу Ата журт урушну бир гитче суратын салгъанлыкыгъа, биз анда урушну азабын толу кёребиз. Биринчи кере малкъар адабиятда таурухла, мифология сезим жигитлени жашауларын айгъакълайдыла, хар атлам, хар сёз бир бири бла къаты байламлыдыла.

Повестьни ал бетлеринде жазыучу бизге кёп тюрсюню сейир дуняда гитче жашчыкыны – Азреталийни жашауун кёргюзтеди. Ол, таматаладан эшитген жомакъланы, таурухланы кючлерине ийнанып, кеси да сейирлик тюшле кёрюп, алай жашайды. Тюнлери да сейирлик тюшлеге ушайдыла – акъ къаргъа чулгъанып келген акъ атлы – атасы Къаспот анга Буз Аккача кёрюнеди. Азреталийни сейирлик дунясында атасы уста жомакъчы болуп чыгъады. Алай Къаспотну жашауу жомакъдан кери эди. Аны алты жашы барды, алты дунясы, алты къууанчы, алты къайгъырыуу. Ала алтысы да, биригип, аны дунясына, аны ниетине сыйынсала, Къаспотдан дунясы кенг да, андан насыплы инсан да боллукъ туююл эди. Алай уруш келтирген сынауладан аны жашлары бирча бийик даражада ёталмайдыла да, Къаспотха жашау такъырды. Аланы барын да ангылар ючюн а, Азреталий кёп затха тюшюнюрге керекди. Къызгъыл кырдыкла басхан таланы аны къарындашларыны къанлары жуугъанды. Каракай, атасыны ниетине сыйыналмай, жашауда кесине орун табалмай къалады. Алай жазыучу жигитлерин таргъа къысыу бла бошамайды повестин. Хапарны ахырында Азреталий, жашчыгъыны къолундан тутуп, сыйлы талагъа кетип баргъанын кёребиз. «Азреталийни биргесине жашчыгъы да барады. Мен аны бла салам-

лашмайма. Ол дунягъа къонакъ болуп келмегенди, алыкъын кѣп кере тубеширбиз. Экибиз да жолдабыз, жолдагъыла уа тубешмей къалмайдыла», – дейди повестьни ахыр тизгинлеринде Толгъурланы Зейтун.

«Акъ гыранча» деген повестинде жазыучу халкъда жүрюген намысны, адет-тѣрени юслеринден сагъышларын суратлау амалланы кючлери бла баямлайды.

«Къызгъыл кырдыкла» бла «Акъ гыранча» жазыучуну усталыгъыны ѳсгенине шагъатдыла. Алагъа дери жазылгъан хапарларында жашау болумлагъа жазыучу терен киралмагъанын, аны жигитлери студент тилни, студент къылыкъланы жүрютгенлерин эслей эсек, «Къызгъыл кырдыкла» деген повестьде уа жазыучу суратлау дунягъа уллу атлам этгенине шагъат болабыз.

Толгъурланы Зейтунну «Эрирей» деген повести, Тѣппеланы Алимни «Азатлыгъы» бла бирча, малкъар прозада ары дери къадама болуп сюелген тѣрени, – къырал тутхан идеологиягъа келише эсе – алааматды, совет властъха къажау эсе уа – сарыуекге тенгди деген болумну бузгъанды. «Эрирей» анга дери кѣпле суратлагъан, колхозла къуралгъан кезиуню юсюнденди. Алай, Шарау бла Наипханни къадарлары малкъар халкъны ол заманда жашауу бла бир ызда болгъанлыкъгъа, кѣп жаны бла энчидиле.

Жазыучуну повестьлерини юслеринден айтханда, бизни бусагъатдагъы жашауубуз бла аны «Ашыкъ оюн» деген чыгъармасы бек келишедиле. Белгилисича, Толгъурланы Зейтунну повестьлеринде, романларында жашырын шартла, символла кѣпдюле, ала береди хапарлаугъа кюч да. Бу повестьде Шабазны сыфаты къоргъашин къуюлгъан ашыкъгъа келишгени – жараусуз къуллукъчулагъа кеслерин алдатханла ыспассызлыкъдан къутулмазлыкъларыны магъанасын тутады. Автор инсанны кесини энчилигин, жашаугъа къарамларын сатмазгъа чакъырады. Бу къыйын дуняда армау болуп тургъанлагъа жазыучу жашау юлгюлени юслери бла кесини керти сѣзюн айтады.

Белгилисича, жазма адабият алгъа назмучулукъдан атлам алады. Аны ызындан а къара сѣзню айныу жолу башланады. Къайсы адабиятта да къара сѣзде баямланган жетишим битеу суратлау сѣзню айныууна ѳлчем эсе, эпика чыгъармаланы магъаналары миллет адабиятны кюзгюсюдюле. Бусагъатда бизни суратлау сѣзюбюз адабиятны хазна къалмай битеу классика жанрларын бийлеялгъанды. Алай эпика чыгъармалагъа, бегирекда романнга, жол къыйын эди. Жаланда бу арт жыйырма жылда жазылгъандыла керти романла, ниет, эстетика, суратлау шартлары бирча тутхучлу болуп. Бу иште Толгъурланы Зейтунну «Жете-

гейле» бла «Кёк гелеу» деген романлары бизни адабиятыбызны, битеу да маданиятыбызны айныу жолларында бир бийик ыфчыкга чыкыгъанга тенгдиле.

«Жетегейле» деген роман малкъар окъуучугъа белгили, кертисин айтсакъ, эрикдирип тургъан темагъа жазылгъанды дерге боллукъду. Байла бла жарлыланы кюрешлерини юсюнденди ол. Октябрь революцияны аллында, аны кезиуюнде, аны ызындан келген жыллада жамауат жашауда болгъан чюйреликлени юслеринден. Алай эсе да, бу романны окъусанг, анга дери жазылгъан чыгъармала бу теманы ачыкълауда жаланда биринчи, къарыусуз атлам болгъанларын ангылайса, теманы кесине да башха кёзден къарап тебирейсе. Жамауатда чюйреликлени ачылыкъларын, алааны ниетлери кёп жаны бла да алдау болгъанларын, адамла керексиз ачыгъанларын, бошуна жангылгъанларын бу китапта Толгъурланы Зейтун терен ачыкълайды. Окъуучуну аллында кёп соруула салады да, алагъа хар ким алжаусуз жууап табарча, тюз жол кёргозтеди.

Адамны аламына уста Лев Толстой бир энчи адамны ич дунясы бир-бирде саулай халкъны тарыхындан сейирликди деп жазгъанды. Толгъурланы Зейтунну «Кёк гелеу» романы ол оюмгъа келишеди.

Урушну кезиуюнде халкъыбызны кёчгюнчюлюкде сынагъан азабын билмегенибиз жокъду, кёп шартла, ачы тарых юлгюле бизни дайым жарсытадыла. Алай хар ким жашаугъа энчи келеди. Дуня адамгъа бир кере ачыла эсе, ол къалай кечинеди анда? Бу зат адабиятны баш соруууду. Ол жолну тутуп, жазыучу, уллу эпика чыгъармасында малкъар халкъны бу ёмюрде бек уллу къыйынлыкъ сынагъан жылларын суратлай, романны уллу онгларын хайырланып, ачылыкъ бла кертилик бийлеген хапарны бардырады. Урушда, кёчгюнчюлюкде халкъыбыз кёп адамын тас этгенине жарсыйбыз. Алай бу жолгъа дери суратлау амалланы юслери бла, халкъыбызны адамлары чачылып-тёгюлюп, ана тиллерин унутуп, миллетибизни къарыуу тюгене баргъаныны юсюнден (Къырымны къадарындача) шарт алыкъа айтылмагъанды.

Черек ауузунда уруш жыллада болгъан мурдарлыкъ, ызы бла уа НКВД-чыла, кеслерин ариулар ючюн, эр кишилени барын да бандитге кёргозтюп, жамауатны жокъ этер чекге жетдириулер, ол зарауатлыкъда тиширыуланы таукелликлери, сабийлени, жашауну сакъларгъа итинмекликлери романны философия ызларыдыла, баш ниети. Бу романда тарыхчыла неда политикле айтып жетишдиралмагъан бушууну ачы суратлары, сур бетлери ачыкъланадыла. Романны ахыр бетлерин окъугъан бек къыйынды,

аланы жаза туруп, авторну жюрек кючю къалай жетгенине сейирсинирчады. «...таула, ташла, гелеу кырдыкла да, кебиннге бёленнгенча, шош эдиле. Жаланда Черек сууу, иесиз, жамауатсыз кългъан суу, сарнап, тарыгъып саркъады. Мында, таулада болгъан ажымлы ишлени юсюнден дуниягъа хапар айтыргъа ашыкъгъанча», – деп бошалады роман. Алай жазыучу, жашау кертиликни алжаусуз жолу бла бара, ташны-агъачны тилин ангылагъанча, болуп кетген ишлени юслеринден ол тилсиз шагъатладан эшитип, бизге билдиреди.

Толгъурланы Зейтунну адабият жолу, илму жолу да бирге башлангандыла.

Биринчи илму монографиясында (Формирование социалистического реализма в балкарской поэзии. Нальчик, 1974) Зейтун малкъар поэзияны айныу жолларын терен тинтеди. Мында адабиятны тамыры – къарачай-малкъар фольклорну магъаналы илму фикирле бла баямланганы, малкъар поэзияны битеу да Кавказны адабият дуниясында тийишли жер алгъаны ачыкъланганды. Зейтунну поэзияны тинтген ишлери аны кесин да, башхаланы да Кязимни, Къайсынны, Керимни чыгъармачылыкларына аталгъан илму китапла жазаргъа кёллендиргендиле.

Толгъурланы Зейтунну «Заман бла литература», «Движение балкарской поэзии», «Литератураны теориясы» деген китаплары басмалангандыла. Ол «Малкъар адабиятны очеркleri» деген китапны авторларындан бириди. Толгъурланы Зейтунну илму ишлеринде бизни ана адабиятыбызны айныу жолуна терен эс бурулады. Адабият культурабыз башха къарындаш адабиятла бла къалай байламлы эм не бла айырмалы болгъанына да къарап, тинтип, Зейтун анга тийишли багъа биче келеди.

«Бир тояр ючюн туугъан жерин жаланда ит сатады», – деп, жазыучуну «Айыгуташында» айтылгъан сёзю аны бир талай хапарын, «Эрирей», «Къызгъыл кырдыкла», «Акъ гыранча», «Ашыкъ оюн», «Тёгюлген минчакъла» деген повестлерин, «Жетегейле», «Кёк гелеу» деген романларын жаздыргъан кюч болгъанды. Туугъан жерине, халкъына кертичилик, суймеклик анга жаны-къаны бла берилип кългъан шартды. Ол нюзюр аны ёксюз кюнлерин умутлу этдирген, ахлусу-жууугъу, тукъуму, тенглери тутхан ниетледен жаратылгъаны баямды. Алай Зейтун сабийлей айырылгъан ата-ана жылыуу, къайгъысы, атагъа-анагъа термилиую аны жашаугъа къарамын башхаладан энчи этгени да эсленеди. Не болгъанын да ангылагъынчы, тас этилген, бир зат да аны орунун толтуралмазлыкъ байлыкъ – ата бла ана сабийлей ёксюзлюк сынагъанны бир заманда да кёз туура-

сындан кетмейдиле, тюнголтмейдиле, тюбешиу болмай кьаллыгына бой салдырмайдыла.

Бусагъатдагы малкьар адабиятны жазма тарыхына туюгел жюз жыл да болмайды. Ол кесек заманны ичинде бизни ниет културабыз алгъа таукел атлам этгенине кьайсыбыз да шагъатбыз. Алай айтыргъа бизни алапат поэзиябыз бла бирге кьара сезде болгъан жетишимле онг бередила. Хапарла, таурухла, жомакъла кьурап келген халкьыбызны бюгоннгю жазуучулары, европа адабиятны жолу бла бара, повестьле, романла жазадыла. Уллу эпикалы чыгъармаланы юсю бла халкьны ич дуниясын, башхалагъа жууукьлугъун, энчи ышанларын да ачыкьлап, жашауну магъаналы кезиулерини толу суратларын салыргъа итинедила. Бу жол бла баргъан тынч туююлду. Аллай аз заманны ичинде халкь эси фольклор поэтикадан адабиятха кьыйналып ётеди – бир суратлау дунияны башхагъа алышхан тынч туююлду.

Жангы суратлау ангыламланы кьыйын жолунда малкьар окьуучугъа Толгьурланы Зейтунну повестьлеринде бла романларында болгъан ниет кюч бла тил байлыкь, сезим ачыкьлыкь бла фикир чомартлыкь керти негер болгъанлай турлукьдула.

1999

ПОЭЗИЯНЫ ТОЛУ ЧЕРЕГИ

Мокьаланы Хасууну жашы Магомет кьыркь жылгъа жууукь бизни ана сёзюбюзню айнытып келеди. Аны назмулары халкьыбызны жашауунда тынгылы жерни тапхандыла. Назмучуну хар тизгини адамны эсинде кьалады. Кёбюсю уа, жыргъа бурулуп, кьанат кьагып айланадыла.

Мокьаланы Магометни поэзия дуниягъа жолу халкь жырладан башланганды. Кертиси бла да, халкь жыры бизни хар фахмулу назмучубузну да илхам бешигиди.

Мокьаланы Магомет халкь жырланы устасыды. Ол, жырланы билгени бла кьалмай, аланы уллу суймеклик бла айтады. Магометни атасы Хасуу халкь жырчыгъа саналгъанды. 30-чу жыллада аны аты айтыла тебирейди. Болсада, ол Ата журт урушну сермешлерини биринде жашлай жанын бергенди, аны фахмусу ёз халкьына толу баямланмай кьалгъанды.

Магометни сабий заманында, жаш кюнлеринде да бай тилли, ариу ниетли, халал ыннасы анга ашы-сууу бла бирча

халкъ жырладан, жомакъладан чомарт юлюш этгенди. Аны ёксюзлюк сезимин, сур къадарын жумушатыр ючюн, ыннасы, Магометге башха сабийледен энчи къарап, хар атламына сакъ болгъанды. Къарт анасын а неден да бек Магомет гитчеликден сёзге чемерлиги бла къууандыргъанды. Туудукъчугъу ушатмагъан сёзюне бирде назмула бла жууап этгени ыннасыны жүрегине балхамча эди.

Халкъ жырладан, жомакъладан, атала сёзюнден атлам этгени Магометни биринчи китабы – «Жюрегими тебиуюнде» шарт кёрюнюп турады. Китапха кирген назмула асламында ийнарладыла. Алай назмучу ийнарны кебине сыйынып къалмайды, ол адабият жорукъла бла фольклорну бирге келишдиреди:

Алауган къатын алды,
Орта бойлу мен къалдым.
Мёлеуше эрге барды,
Ариу тилли сен къалдынг...

Халкъ жырчылыкъны жорукъларына уста жаш назмучу ана сёзю айнытыуда жангы жолланы излейди.

Кесинден алгъа баргъанны сыйын кёрмеген тутхан ишинде жетишимли болмазлыгъын ол эртте ангылагъан эди. Аны ючюн болур, окъуучула бла тюбешилеринде, Кязимни, Къайсынны, Керимни назмуларын, кёлюнден билип, Магомет кеси назмулары бла тенг айтханы. Магометни ол тёреси бюгюн да къалмагъанды.

Суратдан манга ышаргъан,
Сыфаты таугъа ушагъан
Кязим хажы, бюгюн сенсе
Назму отуму ышыргъан.
Керим да, Къайсын да кёрген
Толкъунланы жыргъан кеменг...

Керти да, Кязимни назмуларыны магъаналары халкъыбызны жашауунда Магомет къурагъан сыфатха – толкъунланы жыргъан кемеге келишедиле. Кязимни назмучулукъ кемеси, заманны толкъунларын хорлап, бюгюн да жол кёргюзте барады.

Мокъаланы Магомет малкъар поэзияны суратлау жаны бла айныууна уллу къошумчулукъ этгенди. Аны бизни адабиятха европа назму тёрелени кийиргени неда тюрк адабиятланы жасап тургъан аллитерация амалны кенг хайырланып къурагъан назму тизгинлери бизни поэзиябызгъа жангы ызла, жангы онгла келтиргендиле:

Жаяу кѣп жюрюдум, жолланы
Жыра бузлу, отлу желлерин, –
Мен айтдым ол эски жырларын
Жесирлени, мухажирлени...

Неда:

Жетегейледен келген жарыкъда
Жети да жукъум жутула,
Сизни жокъладым, жарсыу жалкъыта,
Белгисиз таулу жырчыла...

Мокъаланы Магомет халкъны ниет кючюн, тарыхын, сырын уста билген назмучуду. Аны назмуларында, поэмаларында халкъыбызны сейир дуниясы жашайды: адетлери-тѣрелери, оюну-кюлкюсю, жыры-кююю; «жаз тил» бла айтылгъан кѣп сейир тизгини да барды.

Сѣз ючюн, аны «Орайда» деген назмусу эртте бир огъурлу къоспартычы ыннаны алгъышын эсима салады. Жангы юйленнген жашха ынна былай алгъыш этиучю эди: «Юсюнде жангы кийимлеринг огъурлу болсунла!» Бу назмуда уа:

Кюнюн тапхан жугъутур
Ариу журун къубултур...

Бир-бирле назмучулукъну сабий чыгъармаладан башлайдыла неда алагъа поэзияны бир къошакъ бѣлюмюнеча къарайдыла. Магомет а аламат сабий назмуланы къаламы базыныулу, жашау сынамы да тергеулю болгъан кезиуде къурап тебирейди. Ол бошдан болмаз. Тамблагъы кюнню юсюнден сагъышла туудургъандыла бу назмуланы: бюгюнню сабийле – келлик заманны адамлары – къаллай ниет кючге табынсала, халкъны жашауу да анга кѣре боллукъду. Магометни жылы назмулары сабийни жашауун кюн тийгенлей этер мурат бла жазылгъанчадыла. Ол жаны бла алып къарасакъ, поэтни «Къызчыкъ бла тейри къылыч» деген назмусу кѣп затны юсюнден айтады. Сейирлик дунияда сейирлик тейри къылычча къууаннган къызчыкъны сыфаты жашауну сыфатына тенгди. Нечик ангылай биледи назмучу сабийле дуниясын – сабийле кеслери айтханлай хар тизгинин! –

Жылы-жылы жаугъан жауун
Кетди ауушладан аууп,
Тейри къылычны гюрени
Жарытды жолну, тийрени.

Жауун жаугъан жолда бара,
Къызчыкъ, таза кёкге къарап,
Бийик къууанчха къууанды,
Тейри къылычха къууанды.

Жомакъгъамы элтеди жол?
Сау бол, тейри къылыч, сау бол!
Сен жети тюрю бет алдынг,
Сен таудан таугъа жеталдынг...

Мокъаланы Магометни сабий назмуларыны жиклери, гыллыулары халкъ жырчыкълагъа, санаучукълагъа ушайдыла, сабийни тилин сындырыргъа себепдиде. Бу назмуланы юсю бла поэт сабийлеге Ата журтха, аны ташына-агъачына, таууна-тюсюне, адамына суймекликни сингдиреди. Поэтни сабийлеге аталгъан назмулары, гитче таулучукъланы башларын сылап, ала бла бугъумуч ойнаудан керидиде. Ала жашаугъа юйретедиде – табийгъатны тюрсюнлерин, адамланы кюйлерин ангыларгъа. Къургъакъ насийхат бла угъай, жашау юлгюлени юслери бла, ариулукъну суратлары бла. Жашау юлгюле уа кёбюсюнде назмучуну сабий жылларында кёрген къыйынлыгъы, адамладан тапхан жумушакълыгъы, дунягъа сейирсиниюу боладыла.

Поэзия дайым юч затха эс бурады – адамны жолгъа чыгъыуу, суймеклик, ёлюм. Аладан къуралады жашау. Магометни поэзиясыны къайсы аулагъын алсанг да, ол бир заманда да хаух затланы юслеринден айтмайды, жаланда жашауну тутуругъу болгъан затладыла аны сагъыш этдирген. Поэт суймекликге бегирек бёледиде эсин. Аны суймеклик назмуларында керти таулуну кёзбаусуз, таза, ачыкъ, ариу ниетлери, сезимлери жашнайдыла. Поэтни «Жууап къайтар» деген жырындан башлап, эки жыйырма жылны ичинде къурагъан назмуларында, ийналарында биз кёп тюрю алакат сезимлеге шагъат болабыз. Алай алада тюрленмей къалгъан магъана – суймекликге кертичилик, тиширыугъа жашауну тангынача къарауду:

Санга, ашыгъып, кечирек тюбедим, –
Таннга асыры кечирек тюбедим...

Назмучуну суймеклик аулагъыны кёгю хар заманда да бирча чууакълай турмайды. Кертисин айтханда, анда булутлу кюнле жылы кюнледен асламдыла. Алай болгъанлыкъгъа, лирика жигит, тюнгюлюп къалмай, къадарын сакълайды. Ол сакълауну тюрсюнлерин назмучу нечик иги айыра биледи: «Не къуу аулакъ эди сакълау!», «Не ауур таш эди

сакълау!», «Не жылы жаз эди сакълау!», «Не сууукъ кыш эди сакълау!», «Не оу кече эди сакълау!», «Не жашил тюз эди сакълау!», «Не мудах кюй эди сакълау!», «Не узун жол эди сакълау!»!

Мокъаланы Магометни поэзиясында 70-чи жыллада жазылган сүймеклик назмулары энчи жерни аладыла. Аланы «Мен санга тиледим игилик» деген ат бирикдиреди. Назмучу, уллу сүймеклигини юсюнден айта, таулу кызыны бийик даражалы сыфатын кзураганды. Ол кызыны намысы тау бийикледен да бийикди, ариулугу – жулдузладан.

Кбууанч ариу кезлеринги ачса,
Манга тейри эшик ачылады,
Жулдузларын жандырады ашхам,
Тангым жарытыргы ашыгыады.

Жарсыу ариу кезлеринги кысса,
Манга дуния кырангы болады,
Жылы жазым бурулады кышха,
Жанымы сур жаныды боран да.

Сюйгени бла былай кыаршылык, байламлык аны назму кбауумуну езегиди. Сюйгени ючюн назмучу не кыйынлыкгы да тезерге хазырды, не сур кыарамны да жумушатыргыа. Болсада, ол сюйгенини жанындан ангыламлык кермейди, олду аны жарсытхан:

Сени амалтын а мен
Не сынамадым артда!
Боранда чыгып элден,
Жолда жыгылдым атдан.

Мокъаланы Магометни «Жылы жауун» деген назмусун жырламай айтхан кыйынды – алай кючлюдо бу тизгинледе жюрекни макъамы:

Тейри кылычны бийик жарыгында
Ахшы мурат этдим санга, кесиме.
Кбудас чачынг аркыанга жайылганда,
Гюлчу сууу керюннгенди кезюме.

Сени амалтын, Минги таудан аууп,
Сүймеклигим, жауун болуп, жауа эди:
Жангы жауун,
Жылы жауун
Чачынгы сакъ жууа эди, жууа эди...

Къыйынлыкъны кѣп сынагъанлыкъгъа, назмучу бир заманда жашаугъа ёчюкленмегенди, «Таш уусанг да, жашаугъа этме къаргъыш», – дегенди ол. Жашаугъа иги къууум этиу а – ол адамлагъа къуллукъ этиуню жолуду. Тюнъюлюп къалмай, къыйынлыкъланы хорларгъа итиниу – кишиликни жолуду. Аны юсюнденди Магометни назмуларыны ич сыры.

Сюймекликни, жашауну да жутхан ёлюмню юсюнден фахмулу назмучу сагъыш этмей болмайды. Аны – чынтты поэтни – ёлюмню юсюнден сагъышлары уа инсанны жапсарыу оюмланы излетеди. Ол, энчи къадарыны сагъышын эте, башхалагъа да кѣл этдиреди:

Ёлюрюм тюшюп эсиме,
Шургулу шошайды жаным.
Суу толкъун болургъа суюдюм,
Жарылгъан ташха таянып...

Нечик сейирлик айтханды – «шургулу шошайды жаным»! Къайсыбыз да шошайып къалмайбызмы, быллай сагъышла келселе?! Жюрек сырын селейтир амалны поэт ёз ишинде излейди, алай ол кесине артыкъ ыразы уа туююлдю:

Лячин жаяды къанатын,
Къона кюн бетли къаягъа.
Жырлайма, айтылып атым,
Мен тенг боллукъча Хайямгъа...

Магомет жамауат адамыды. Ол, стол артында олтуруп, назмула тизип, тынчайып турмайды. Аны тири жюрюшюн къайда да кѣрлюксе – миллет магъанасы болгъан ишге къатышмай бирда къалмаз. Моқбаланы Магометни «Балкария» ансамбльге атап айтхан тизгинлери нечик кертидиле! Халкъ поэтни Ата журтха, ана тилге жораланган назмуларыны бир алаMAT уллу кючлери барды. Ол кючню жашырынлыкълары уа халкъыбызны тилини кючю бла байламлыдыла:

А, жаным, шо таш да суюди жерин,
Суюди хар терек да, тау да алай.
«Малкъар» десем, олсагъат эринлерим
Жылы боладыла. Сейирди: къалай
Татлыды манга, татыулуду ол сѣз.

Назмучу, айтыр жерде кесини терен оюмларын, сагъышларын, жарсыуларын, иги къууумун да ачыкъ айтып, жашауун жамауат бла бирча этерге талпынады. Халкъ бла бирча къууана билген, халкъ бла бирге жарсыуну да

кётюрген инсанды Магомет. Аны сёзюне къарагъанла, аны оноуун сакълагъанла кёпдюле.

Магомет аллай бир тынгылы кесамат статья жазгъанды, адабиятыбызны айныу жолун алай терен биледи, аны юсюнден айтыр сёзюнгю, кёп кере оюмлап, алай айтыргъа тышеди. Махтауну оздурсанг – унамаз. «Махтауну татлы шауданындан ичген къана билмейди...», «Махтау излеген шыйых да телиди...» – деп къайтарады поэт назмуларында. Ол дайым бу сёзюне кертчилей жашайды, сыйны, махтауну да, бирлеча, дау бла алмай. Мокъаланы Магомет малкъар халкъны сыйгъа, махтаугъа да тийишли уланыды, аны поэзиясы ана тилибиз жашагъан къадар халкъны биргесине жашарыгына ишекли адам болмаз.

Магометни назмуларыны кеслерине тартхан бир уллу кючлери барды – аланы, къатлап-къатлап, окъуп тураса, хар жолдан жангы макъамла эшите, жангы фикирле ачыла. Мокъаланы Магометни чыгъармачылыгы миллет культурабызны бир жарыкъ бетиди, аны поэзиясы не кюн тюбюнде «ийменнген» къара суучукъ, не ашыгъыш жүрюшлю тау шорха туююлду, ол адамлагъа кюч-къарыу берген толу черекди.

1999

ТЕНГИМИ УА БИР МУДАХДЫ АУАЗЫ...

Кюнле, айла, жылла бир бирин къуууп барадыла. Чабакълы суучукъ – Бепайланы Муталипни сабий кюнлерини шагъаты – бирде толкъунлу долайча чайкъала, бирде «домбраны кылындан» иничке бола, «чабакъчыкъ окъуна сыйыналмай къалып», эжиуюн тохтатмай саркъады. Къарап-къарагъынчы окъуу-юйрениу жылла оздула. Жамауатны, халкъны ыразы этер ючюн салгъан кыйынынга багъа бичер кезиу да жууукълашды. Умутланы муратла алышындыргъан, атламынг – сабыр, къарамынг – соруулу, сагъышларынг келлик тёлюлеге учунган ууахты.

Бепайланы Муталип назмучулукъну жолуна чыкъгъанда, кесине салгъан измиге:

«Алай,
Кесимча кёралсам,
Алай,
Кесимча баралсам,
Алай,

Кесимча эшиталсам, –
Поэтме мен да!» –

тийишлиликде жашайды. Аны ауазы, жюриюшю, дуниягъа къарамы башхаладан энчиди, ол а чынтты фахмуну ышаныды.

Къайсы назмучуну да кесини бир энчи макъамы болады. Муталипни назмуларына, къатланып-къатланып, толкъунланы, дуруланы, толанланы суратлары келедиле, ол назму тизгинлерин атны бир болуш формасында тохтатыргъа ёчдю – ала бары да тенгизни ауазыча эшитиледиле. Бепайланы Муталипни поэзиясы жашырын сыфатладан къуралгъанын эсге алсакъ, бу болумну магъанасы шарт ачыкъланады – жашау тенгизни, жашау долайны толкъунларында гыллыулагъан заманны такъыйкъалары аны поэзия дуниясыдыла.

Бепайланы Муталип, малкъар поэзияда акъ назмучулукъну айнытханладан бири болуп, аллитерация амалны терелерин да кючлегенди. Шошлукъну макъамын ол былай береди:

Тауушлукъду шошлукъну
Тауушсуз шыбырдаууну
Тауушу.

Кечгинлик тилеген назмусунда уа гитараны кылыны тартылгъаны эшитиледи:

Сен, харип, ажашдынг,
Ажашдынг –
къабышдынг,
Терсине тартышдынг,
Телиге
байлашдынг...
Сен менде
ажашдынг,
Ажашдынг –
къабышдым...

Неда, аны «Чалгъычылагъа» деген белгили назмусунда чалгъы ауазын бир эшитген бир заманда да унутмаз. Муталип битеудуния маданиятны уста билген назмучуду. Аны суратчылыкъгъа, музыкагъа сюймеклиги назмуларыны макъамлы болгъанында да кёрюнеди, закий жырчылагъа, макъамчылагъа хурметинде да эсленеди.

Абайланы Солтанбекге аталгъан назмусу Муталипни чыгъармаларыны ичинде бек магъаналы жерни алады. Бу

назму бла Муталип тюрк халкъланы тарыхларыны жолуна чыккыгъанды. Аны ызындан келген назмуларында да ол бизни ата-бабаларыбызны ёмюрлюк этген жашларыны жигитликлерине, аланы кючлерине-къарыуларына, адамлыкъларына, халаллыкъларына табыннганын тийишли сёзле бла айталгъанды.

Белгили тюрк ханла, алимле, назмучула аны поэзиясында жашайдыла, аны себеби бла уа малкъарлы окъуучуну эсинде турадыла. Ол бизге, алтай тюрклеринден башлап, тарых къарындашларыбызны, тарых ёхтемлигибизни атларын, санларын тас этмей, аланы сыфатларын мутхузландырмай тутаргъа юлгю береди.

Жаланда уллу жүрек кючю болгъан, тутхан ишине базыннган адам айтырыкды быллай сёзлени:

Мен кетсем –
келирле башхала,
Сен кетсенг –
абыныр жырыбыз.

Къайсыннга жораланнган назмусунда Беппайланы Муталип халкъыбызны ёлюмсюзлюгюн аны чынтты жашларында кёреді. Ол кеси да халкъына халал къуллукъ этеди, къайда ишлесе да, тутхан ишине жүреги бла бериледи.

Муталипни назмучулукъ дуниясында чынтты таулу кесине жер тапханды. Алай нек эсе да аны къайгъылары, жарсыулары къууанчларын озуп тургъанча кёрюнеди. Мудахды назмучуну ауазы, шургулуду. Бизге берилген заман шургулуча. Керти поэт дунияны мудахлыгъын кёрмей болмайды, Муталипни назмулары да андан алгъандыла ол бетни.

1999

КЪУМУКЪ АДАБИЯТНЫ ЗАКИЙЛЕРИ

ХІХ ёмюрню экинчи жарымы – ХХ ёмюрню башы Шимал Кавказны халкъларыны маданиятларыны айныуунда бек магъаналы кезиу эди.

Ол болумну бир ненча сылтауу барды. Биринчиден, орус-кавказ уруш бошалып, мамырлыкъ келип, Россей къыраллыкыгъа тюшюне тебиреген тау жамауатла, жарыкъландырыуну магъанасын ангылап, сабийлени окъутуугъа уллу эс буруп башлайдыла. Экинчиден, бу кезиуде халкъланы ёз маданият, саясат болумлары битеудуния цивилизациягъа

келише тебиреген эдиле. Тау халкъланы билимли, ётгюр, алчы адамлары жашауну тюрлендирирге керек болгъанын ангылап, хар жаны бла да юлюшлю болургъа итине, ол затланы окъууну-билимни юсю бла бардырыуну тюз кёрген эдиле. Анга кёре уа, окъуу юйлени ачыу, тыш жерледе сабийлени окъутуу, басма ишни къурау дегенча, миллетни бетин кёргюзтген институтланы айнытыргъа таукел боладыла. Жамауат-экономика болумланы тюрлендириуге да эс бурмай амал жокъ эди.

Бу иште кёбюсюнде къумукъ адабиятны келечилери жол башчыла болгъандыла десек, жангылырыкъ туюлюбюз. Аланы ниет кючлери, жарыкъ жулдузча, Кавказны битеу миллетлерине да бийик юлгю болгъанды.

Къумукълуланы жазма адабиятлары орта ёмюрледе къуралгъан тарых китапладан башланганды. Алимле тохташдыргъаннга кёре, къумукъ халкъы китап культурасын орта ёмюрледен бери да айнытып келеди. Руника, урум жазма, хазар хат, артда ажам – бири бирин алышындырып келип къуралгъан жазма къумукъ халкъны ёмюрледе биргесине айныгъан ниет хазнасыды.

Араб халифат IX–X ёмюрледе кесини чеклерин кенгиге салгъанда, Дагъыстан ол къыралны этеги болуп тюшеди эм ислам динни бла адабиятны айныгъан жери болады. Монголлула бла урушла бошалгъандан сора, Дагъыстан жангыдан илмусу, адабияты да айныгъан къырал болады. Белгили орус алим Ю. И. Крачковский «Шимал Кавказда араб литература» деген ишинде дагъыстанлы алимле Жууукъ Востоқта керти да белгили болгъанларына кёп шарт келтиреди.

XIV–XVII ёмюрледе Дагъыстанда араб тилде къол бла жазылгъан кёп китап болгъанды. Ала дагъыстан шахарланы, эллени, батырланы, бийлени, шаухалланы жашауларын эм жигитликлерин суратлагъандыла. Дагъыда бир магъаналы маданият иш – адабият кёчюрмеле эдиле. Дагъыстанлы алимле, назмучула, орта ёмюрледе араб, фарс, тюрк поэзияны айтхылыкъ чыгъармаларын ёз тиллерине кёчюрюп, алагъа жангы адабият жашау бергендиле.

Къумукъ адабиятха кюч-къарыу берген башха ниет череги – бурунгулу тюрк адабият эди. Аны бла къалмай, къумукълу назмучула тюрк хазнаны орта ёмюрледе да араб, фарс тилледен кёчюрмеле бла байыкъдыргъандыла.

«Тюрк халкъ болгъанлары себепли, къумукълула эм аланы ата-бабалары тюркюлени белгили китапларын – «Кодекс Куманикус» бла «Китабы деде Коркутну» къурагъанладандыла», – деп жазады къумукълу адабиятчы Абдукадыр Абдуллатипов. Ол чертгеннге кёре, VII–XIV ёмюрледе Дагъыстанда араб, фарс, тюрк миллетлени белгили китап-

лары, назму жыйымдыклары, дастанлары, тарых тинтиу-лери кенг жайылып, маданиятны бийик даражага жетдиргендиле.

Астрономиядан, медицинадан, философиядан, риторикадан, грамматикадан эм башха илмуладан орта ёмюрледе Жууукь Востокда чыкыгъан китапла Дагъыстанга жайыладыла. Абдулла Мукафф, Абу Нувас, Абу Таммам, Абу ат-Тайиб, ал-Мутаннаби, ал-Маарри, Омар ал-Фарида, ал-Харир дегенча назмучулары бла жазыучулары китаплары Дагъыстанда окъуулу адамлагъа белгили эдиле. Аланы чыгъармаларыны асламысын къумукълу алимле ёз тиллерине кёчюрген бла къалмай, кеслери да араб тилде, ала бла эрише, назмула къурай эдиле.

Араб тилде жазгъан къумукълу назмучула Умма Камал (XV ёмюр), Али бин Мухаммад Багдадлы (1613-чю жылда ёлгенди), алимле Нурмухаммад бла аны жашы Малик, Аликули-хан Валех (XVIII ёмюр) эм башхаланы атлары муслийман къыраллагъа, башха жерлеге да белгили болгъандыла. Аланы чыгъармаларыны магъаналарыны юсюнден араблы, тюрклю, фарслы, оруслу, европалы алимле да жазгъандыла.

Тенгешдирип къарагъанда, XIX ёмюрде жашагъан, араб тилде жазгъан къумукъ назмучулары бла алимлени чыгъармалары иги сакълангандыла – аланы жашагъан заманлары жазма адабиятны башланыу кезиуюне тюшгенини себебинден.

Какашура элде жашагъан назмучу Абдурахман, жырчы Къзакъ, Тёбен Дженгутайчы Аюб-къази, Къзанишден Акай къади, Эндрейаулдан Акай хажи, Магомед-эфенди Османов, Абусуфьян Акаев, Таргъудан Абуталип Гаджи, Хамамюртдан Алипмурза, Къумторкаладан Айбалы Дадаев, Манай Алибеков, Нухай Батырмурзаев эм кёп башха къумукъ назмучула аламат бай, терен магъаналы, айбат поэзия дуниясын къурагъандыла.

Бу башда айтылгъан назмучулары асламы араб тилни билгенликге, адабиятларын ана тиллеринде айнытуугъа уллу эс бургъандыла эм къумукъ адабиятны XX ёмюрню аллына бийик даражага жетдиргендиле.

Энчи алып айтханда, къумукъ адабияты Дагъыстанда миллет маданиятланы ёсюулерине эм айныуларына уллу себеп этгенди. Аны сылтауу – къумукъ тил, орус тил жайылгъынчы, миллетле арасында жюрюген тил болгъаны эди.

Болсада, XIX ёмюрде къарачай-малкъар бла къумукъ адабиятланы айныу жоллары къайсы миллет жууукълукъдан да къаршы эди дерге боллукъду. Аны бла да къалмай, аланы ол кезиуде ниет эм суратлау бирлигини юсюнден

айтыргъа тийишлиди. Ала бир ызда, бирча айнып келгендиле XX ёмюрню ал жылларына.

Къумукъну эм Къарачайны бла Малкъарны аралары не заманда да жууукъ эди. Бир тил, бир дин, бир дуня. Жарсыугъа, 1917 жылда дуня бузулгъандан бери ол жууукълукъ сел бола барады. Алай бир заманда да халкъны тарыхындан кетмезлик затха – тукъум бирликге – биз бюгюн шагъатбыз. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы ненча тукъум тагълары Къумукъдан келедиле: Мурачалары, Абдуллалары, Юсуплары, Къумукълары, Алийлары... Кърымшаухаллары да – къумукъ шаухалладан, Дагъыстанда патчахлыкъ этип тургъан эм сыйлы тукъумдандыла. Бир этнография шарт – бизде сакъланган тукъумну аты – къумукъ шаухалла Къырымдан чыкыгъанларына шагъат этедиле. Къумукълула да кёп тукъумларыны ата-бабалары Малкъар бла Къарачайдан келгенге санайдыла.

XIX ёмюрню ахыры – XX ёмюрню ал жыллары эки халкъны бютюнда жууукъ этген эдиле, халкъланы жашауларын игиге тюрлендирирге таукел болгъан уланлары бирликни тутханларыны кючюнден. Аны башха сылтауу – китапла эдиле. Алгъын ала Къазандан бла Тюркден Къумукъну юсю бла келе эдиле. 1903 жылда Темирхан-Шурада басма юй къуралгъаны бла байламлы Малкъарда бла Къарачайда къумукъ китапла кенг жайыладыла.

1903–1918 жыллада бу типографияда къумукълу назмучула, жазыучула, алимле, устазла 150-ден артыкъ китап чыгъаргъандыла. Аланы бир къаууму араб тилде болгъанлыкыгъа, асламы къумукъча эдиле. Хар басмадан чыкыгъан китапны саны 500-ден 2000 дери жете эди. Аланы окъуучулары уа къумукълула, къарачайлыла, малкъарлыла, ногъайлыла, къырым татарлыла, азербайджанлыла эм, Дагъыстанда къумукъ тил миллетле араларында хайырланылгъан тил болгъаны себепли, Дагъыстанны башха миллетлерини келечилери болгъандыла. Ол китапла, тиллери бла ангылашыныулу болгъанлары ючюн, бизде кенг жайылгъандыла, аланы иги билгендиле, хар жангы китапны окъуулу адамларыбыз ашыгъып сакълагъандыла.

Къумукъда басмаланган дерсликлени медиреселеде, кеслери алларына окъугъан сохтала да хайырлангандыла.

Алай неден да багъалы, маданиятыбызда белгили ыз къойгъан, адабиятыбызны айныууна себеплик этген – къумукъ назмучулукъ бла хапарчылыкъ эдиле.

Ары дери келген маданият байламлыкъ XX ёмюрню аллында жангы хал алады – энди къарачай-малкъар назмучула, алимле да кеслерини къол жазмаларын басмаларгъа онг табадыла.

Бюгюнлюкге Дагъыстанда басмаланнган китапланы тизмеси бизге толу белгили туююлдо. Алай, дагъыстанлы алимлини тинтиулерине кёре уа, XX ёмюрню аллында М. Мавраевни типографиясында къарачай-малкъар тилде ондан артыкъ китап басмаланнганды – Акъбайланы Исмаилны, Мёчюланы Кязимни, Асанланы Локъманни китаплары...

Чабдарланы Сюлемен шыйыхны, Шауайланы Дауутну, Сотталаны Бижатны китаплары анда басмаланнган хапарлары жюрюйдю, алай алыкъын ала, табылып, илму тинтиулеге кёшулмагъандыла.

Дагъыстанда басмадан чыкъгъан къарачай-малкъар китапланы хазырлаугъа таулу жашла бла бирге къумукълуула да тири къатышхандыла. Аны юсюнден китапланы ал бетлеринде жазылып турады.

Къумукъ эм къарачай-малкъар алимлини, назмучуланы араларында ангыламлыкъ бла бирлик бек башындан халкъланы жууукълукълары бла байламлыды. Алай энчи адамланы къадарларын алып къарасанг да, къарындашлыкъ бирге окъуу бла, бирча ниетлени тутуу бла келгенди.

Сёз ючюн, Акъбайланы Исмайыл Дагъыстанда басма ишни къурауну башчысы – къумукълу жаш Акъай улу Абусуфьян бла бирге, Къырымда Гаспралы Исмаилны бийик окъуу юйюнде бир заманда дерсле алып, закий жарыкъландырыучуну ниетлерине жюреклерини бла берилип, кёп жылланы халал тенглик жюрютгендиле. Малкъарлы назмучуланы, устазланы да ол кезиуде тёлюлери къумукъ алимле эм назмучула бла бир бирни иги танып, иги ангылап, адабиятларын бирге айнытхандыла. Сёз ючюн, битеу дунияны пролетарларыны гимни «Интернационал» эки халкъгъа да бирге кёчюрюлгенди. Ол ишни тындыргъанла Къумукъдан Абусуфьян бла Нухай Батырмурзаев, Къарачай бла Малкъардан Алийланы Шахим бла Энейланы Мухаммат эдиле. Бу кёчюрмеде не къарачай-малкъарлылагъа, не къумукълуулагъа ангылашынмагъан бир сёз жокъду. Аны юсюнден «Танг чолпан» журналны 1920 жылда, 20-чы майда чыкъгъан номеринде окъургъа боллукъду.

Болсада, ол бирлик, бирге айныу Совет власть тынгылы орналгъандан сора юзюлген эди. Къыралда репрессияла башланып, дин алимлини, билимли адамланы жокъ этген заманда ол бирликни ахыр бетлери жазылгъандыла дерге боллукъду. Дин къарындашла, сибирлени сынап, кыйынлыкъланы чегип, бир-бирден, журтларындан да айырылгъандыла. Алай ол уллу ниет кюч зулмучуланы оноулары бла алай терк жутулуп къалмагъанды. Халкъны эсинде бюгюн да ол уллу айбат суратлау дуния, ол деменгили ниет кюч ёлмей турады. Анга шагъат болуб'а – халкъ сыйын

бийикде тутуп жүрютген «къумукъ китапладыла». Хар элде бардыла ала. 20–30-чу зулмулу жылладан, кѣчгюнчюлюкден, 60–80-чи жылланы динсизликлеринден да сакъланып, ала халкъыбызда бир уллу ниет хазнача жашайдыла.

Ол китапланы ичинде нечик алааматларына тубейбиз: Шаркъны суймеклик дастанлары, математика, астрономия, тарых, къыраллыкъ, медицина илмуладан билдириуле, араб, тюрк, фарс тилледен, назмучулукъдан тинтиуле! Ненча фахмулу назмучуну чыгъармалары белгили болгъандыла къумукъ китапны юсю бла къарачай-малкъар жамауатха!

Къумукъ адабиятны аны башхаладан энчи этген бир жашырын, мукъуладисча тартхан ауазы, ёмюрледен бери келген жарыкъ да, шургулу да ниетлери, умутлары бла жарсылары барды.

Бу сейирлик маданият черегин толу этген бир талай юлгю бла окъуучуланы шагъырей этебиз.

МУХАММАТ АКЪТАШ

(XVII ёмюр)

Акъташны «Дербенд-наме» деген китабында тарыхчыны толу аты былай жазылыпды – Мухаммат Хафиз ва Факине ва Аваби Акташы. Бу насбагъа¹ кѣре, Акъташ Къуранны устасы эди.

Мухаммат Акъташны жашау жолуну юсюнден кѣп зат тохташдырылмагъанды. Белгили алим Баммат Атаевны тинтиулерине кѣре, ол Азербайджанны Шемаха шахарында билим алгъанды. Ол кесини жазмасында Эндрейаулдан, ёзден юйюрден болгъанын сагъынады.

Эндрейаул Мухаммат Акъташ жашагъан заманда Къумукъну ара шахары болгъанды, XVIII ёмюрге дери окъуна. Мында битеу да Кавказгъа айтылгъан медиресе, сатыу-алыу ара да бар эдиле.

Эвлия Челеби, тюркюлю алим эм жолоучу, Мухаммат Акъташ жашагъан кезиуде Эндрейаулда болуп, ол элни юсюнден былай жазгъанды: «Шахар бир дангыл тюзде, Къойсу атлы сууну жагъасында орналыпды. Жерни сууу, хауасы да алаамат игидиле, элчиле да жарыкъдыла. Мында арбазларыны башлары жабылгъан, алларында жюзюм эм башха тереклери, бахчалары бла да минг-минг юйле бардыла. Бу бурунгулу шахарды, мында терен билимли алимле бла алаамат назмучула жашайдыла».

«Дербенд-наме» китап алимлеге XVIII ёмюрден бери

¹ Насба – адамны толу аты. (Араб.)

белгилиди. «Россейде бла Европада Дагъыстанны юсюнден ол бек белгили тарых жазмады», – дейди С. Алиев «Орта ёмюрледеги кьумукъ адабият» деген китабында.

Ол кезиуден башлап, тарых бла кюрешген орус эм тыш кьыраллы алимлени оюмларына кёре, «Дербенд-наме» Дагъыстанны озгъан жашаууну юсюнден бек тынгылы эм бек керти китапха саналады

Китапны Ю. Клапрот, В. Бартольд, А. Бакиханов, М. Казембек XIX ёмюрде окъуна илму тинтиулеге кийиргендиле, башха тиллеге да кёчюрюп басмалагъандыла. XX ёмюрде уа, Дагъыстанны тарыхын, маданиятын ачыкълай, бу магъаналы китапны сагъынмай бир алим да кьоймагъанды.

Нени юсюнден хапарлайды бу белгили китап?

Мухаммат Акъташ китабында жазгъаннга кёре, бу ишни ол Чопан шаухалны жашы Чобанбекни тилеги бла толтургъанды. Чобанбек шаухал, ата-бабаларыны юсюнден толу хапар сурай, Мухаммат Акъташдан Дагъыстанны бурунгу тарыхын жазарын излегенди.

Алимле тохташдыргъаннга кёре, М. Акъташ кесини китабын жазардан алгъа, кёп араб, фарс, тюрк китапладан сора да, бусагъатха дери сакъланмагъан хазар жазмаланы да кереклисича тинтип, хайырланнганды – алада болгъан шартлагъа кесини оюмларын, халкъ ауузундан эшитген таурухланы кьошуп, Дагъыстанны бурунгу тарыхын уста суратлагъанды.

Китапны жазылгъан кезиую, алимлени асламысы бегитгеннге кёре, XVII ёмюрню ал жылларыдыла.

Китапда уа сёз V–XI ёмюрлени юсюнден барады. Бирбирде автор кечирек ёмюрледен да хапар айтып кетеди.

«Дербенд-намеде» юч тарых болумну юсюнден айтылады:

1. Иран бла Хазарияны аралары.
2. Араблыланы Шимал Кавказда ислам динни жайыу жоллары. Хазарлыланы ол затха кьажау туруулары.
3. Дагъыстанда араблыла бийлик этген заман.

Хар теманы ачыкълай, жазыучу энчи суратлау амалла бла хайырланады.

Белгилисича, Хазария кьырал урушладан бошамагъанды – аланла, фарслыла, араблыла, оруслула бла да сермешгендиле аны аскерлери. Алай Хазарияны бек уллу жауу Иран эди.

Тарыхчы, кеси муслийман кьадарында, ишни иранлыла жанлы болуп жазгъаны кёрюнюп турады. Иранны шахлары Бахрамнур, Кубад, Яздажар, Ануширван адепли таматалача, ислам динни таянчакъларыча кёргюзтюлюнедиле, хазарлылагъа уа Акъташ «кяфырла» деп, анга кёре, аланы суйдюмсюз сыфатларын кьурайды.

Дербент шахар, аны кьалалары, кьала буруулары ишленген заманланы юсюнден айта, ол тийреде орналгъан эллени, шахарланы (Таргъу (Семендер), Анжи, Киван, Эндирей, Ирхан, Кисхаб, Гитче Мажар, Уллу Мажар, Татар-тюп, Кызыляр) атларын да сагъынады. Алада жашау кьалай баргъаныны юсюнден да бир кьауум зат айтады.

Мухаммат Акъташ Шимал Кавказда тюбеген магъаданланы санай келгенде, Терк сууну тагылары башланган таулада алтын, кюмюш кьазылгъан жерлени хазарлыладан иранлыла сыйырып тургъанын чертеди¹.

Бу тарых хроника Дербентни кючлеген шах Ануширванны юсюнден кёбюрек хапарлайды. «Исса фыйгъамбар ёлгенден сора 110 жыл ётюп, Ануширван 360 шахар ишлеп (Дербентни кьатында. – Т. Б.), ары Иранны ич районларындан жангы жерлеге адамланы кёчюргенди», – деп жазады Мухаммат Акъташ. Шах, гуннлагъа кьажау турурча, Алгун кьабыргъа ишлетеди. Ол заманда Дербент кьабыргъаны кьатында Алан кьабакъ (Алан кьапу) да болгъанды.

Китапны экинчи кесеги хазарлыланы араблылагъа кьажау тургъанларыны юсюнден хапарлайды. Бу бёлюмде Дербент шахарны алыр ючюн араблыланы кьазауатлары суратланады. Араблыланы, уруш этгенде, болмагъанча уллу жигитленича, хазарлыланы уа кьоркьакъланыча кёргюзтеди.

Китапны жазгъан, ислам динни жакълап, араблыла жанлы болуп бардыргъанлыкъгъа хапарлауун, ол заманлада тюбеген жашау тиричиликни керти суратларын ишлейди. Араблыла кючлеген жерлеринден жесирле алгъанларын, мал-мюлк ырысхыны сыйыргъанларын да айтады.

Ол урушла жюз жылдан артыкъ заманны ичинде бардырылгъандыла, Дербентде ислам дин тынгылы тохташхынчыгъа дери. Бу тарых хроника бизни халкъыбыз ислам диннге кеч киргенини сылтауун билирге да онг береди. Дагъыстанда, Азербайджанда да баргъан урушла араблыланы Шамгъа жолларын кыйын этип, аланы Европагъа, славян халкъла жашагъан жерлеге да жибермегендиле. Бу урушлагъа, сёзсюз, бизни ата-бабаларыбыз да кьатышхандыла, нек дегенде, ол кезиуде халкъыбыз Хазария кьыраллыкъ биригиуде кьумукълуланы ата-бабалары бла бирча болгъандыла.

Китапны ючюнчю кесегинде Мухаммат Акъташ Дербент шахарда кьурулушланы юсюнден тынгылы шартланы

¹ Тарыхны бу кезиуюнде бизни ата-бабаларыбызны аты «аланла» болгъанды, алай аланла да Хазариягъа киргенлери себепли, илму ишни автору алагъа «хазарлыла» деп кьояды. (Авт.)

келтиреді – араблыла мында межгитле, медиреселе ишлеп, суу кѳуюла кѳазып, кѳп тюрлю мюлк кѳурулуш бардырадыла.

Дербент шахарда кѳп миллетле жашагѳанлары себепли, аланы хар бирине энчи махаллеле (тийреле) ишленедиле. Дербентни тѳгерегинде, аны беклер ючюн салыннган таш кѳабыргѳалагѳа да уллу эс бурулады.

Бу кесекде Мухаммат Акѳташ Дербент шахаргѳа 1064 жылгѳа дери башчылыкѳ этгенлени юслеринден да хапарлайды.

М. Акѳташ кесини китабын XVI–XVII ѳмюрледе жюрю-тюрлген эски тюрк тилде жазгѳанды. Ол а бююннгу кѳара-чай-малкѳар тилни тарыхын тинтгенде магѳаналы шартды.

«АХЫРЗАМАННЫ» ЖЫРЧЫСЫ АБДУРАХМАН (XVIII ѳмюрнү ахыры – XIX ѳмюрнү аллы)

Абдурахманны назмулары кавказ тюрклерине белгили болгѳанлы эки ѳмюр ѳтгенди. Аны аты Абдурахман Какашуралы, Абдурахман Алтыбоюнлу деп жюрюйдю.

Суфий поэзияны классиги, терен философия магѳанасы болгѳан назмуланы кѳурагѳан Абдурахман Какашуралы Дагѳыстанны бусагѳатда Кѳарабудахкент районунда орналгѳан Какашура деген элде кѳолайлы юйюрге туугѳанды, онгу болуп, Кѳумукѳа, Аварда, Азербайджанда да белгили алимледен дерсле алгѳанды.

Болсада, Абдурахманны эм иги, эм фахмулу устазы аны анасы Аймесей эди. Ол билимли тиширыу назмуланы кѳура-раргѳа да уста эди. Аны ийнарларыны бир кѳаууму артда Абдурахманны китабына энчи бѳлом болуп киргендиле.

Ислам культурада суфий философия система магѳаналы жерни алады. Бир-бир алимле айтханнга кѳере, суфийчилик философия ангылам араблылада ислам дин жаратылгѳынчы окѳуна айныгѳанды. Бу уллу философия дуняда адам эм аны Аллахха ийнаныуу, дуняны хаухлугѳун ачыкѳлау, адам улуну ниет кирсизлигин бийикде тутуу дегенча затланы жакѳлайды. Ол ниетлени битеу Шаркѳ кѳыраллагѳа сѳзню кючю бла жайгѳанла суфий поэтле эдиле. Аланы санында дунягѳа белгили тюрк назмучула бардыла – Юнус Эмре, Ахмед Югнаки, Ахмет Ясеви...

Ала Аллахха тюшюнюу, аны кючюн ангылау юч затны-акѳылны, сезимни, гурушну – юсю бла баргѳанын фикирлеринде тохташдырадыла.

Суфий поэзия Абдурахманнга дери да кавказ тюрклеринде терен тамырланнганды. Ол санда кѳумукѳлу назму-

чула Умму Кемал (XV ёмюр), Али Багдадлы (XVI ёмюр), Муса Кудутлу (XVIII ёмюр) эм башхала болгъандыла.

Алай Абдурахман Какашуралы бу поэзияны бек уллу бийиклигине жетишгенди, эм XIX ёмюрню назмучуларына юлгю болгъанды. Ол къарачай-малкъар дин назмучулары да алжаусуз усталары эди.

Аны назмуларына бизни халкъыбызда «Абдурахманны тюркийлери» дегендиле (1909 жылда аны китабын Шихаматкади басмагъа хазырлагъанда, аллай ат берген эди), башхаладан айырмалы эте.

«Тюрки» деген сёз илмуда юч магъанада жюрюйдю. Биринчи, баш магъанасы, къайсы тюрк халкъгъа да ангылашыныулу болгъан, – орта ёмюрледе жюрюген тил, ол кеси да къумукъ, ногъай, къарачай-малкъар тиллени мурдорунда эди. Экинчи магъанасы – назму форма. Ючюнчюсю – тюрк назмула.

«Тюрки» формада жазгъаны себепли, Абдурахманны назмуларыны битеулей аты да алай жюрюгенди. Бу назму формада тёрт тизгинден ючюсю бирча рифмада, тёртюнчюсю уа – кеси аллына неда назмуда битеу строфаланы ахыр тизгинлери болгъанды:

Бу Дагъыстан болду дагъы,
Жокъду мискинлени жагъы,
Келди ахырзаман чагъы
Бу эндиги заманада, –

деп жазгъанды Абдурахман, орус-кавказ урушну кюйсюзлюгюне багъа бере. Урушдан сора келген кыйынлыкъланы кёзю бла кёрюп, жюрегинден ётдюрген поэт кёп ачы сэгъышларын назму бла айтханды. Бу кезиуге ол дунияны ахырынача, кыйяманы аллынача къарагъанды. Аны себебинден жазылгъанды Абдурахманны «Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа» деген назмусу.

Кесек замандан назму, башха тюрк халкълагъа да кенг жайылып, адабият тёре болуп къалады.

Къарачай-малкъар дин поэзияда бу темагъа, бу формада, Абдурахманны ахыр тизгинин алып, Кязим, Хачирланы Юсуф, Ахметланы Локман эм кёп башха белгисиз назмучула кеси оюмларын айтыргъа онг тапхандыла.

«Ахырзаман дуния», «замана» деген ангыламланы ол кёп назмусунда ачыкълый, хаух дунияда игилик этерге чакъырады, ислам динни низамына сыйыныргъа, сууап ишлени этерге да.

Абдурахман Какашураны назмуларында дагъыда бир уллу темасы – адамны жашауунда энчи эркинлиги эм

борчуду. Назмучуну адам улуну жер юсюнде жазыуу, жууукъгъа, тенгнге къайгъырыулукъ, кирсиз ниетлеге къуллануу дегенча сагъышлары аны чыгъармачылыгъын бийлепдиле. Ол кесини юсюнден жазгъан назмусуну тизгинлерин хар бирибиз кесибизни юсюнден айтханча эшитебиз:

Юч кюн дуняда жашады,
Минг тюрлю харам ашады,
Ёз нафсысын отха ташлады,
Кетди мискин Абдурахман.

Дуняды деп, бош алдатды,
Халалны харамгъа сатды,
Кирди жер къарнына, жатды,
Кетди мискин Абдурахман.

Аллахха тюз къуллукъ этер ючюн, назмучуну оюмуна кёре, жахилликни ташлап, адам окъуулу, билимли болургъа тийишлиди. Аны ючюн алимледен дерс алып, Къуранны окъургъа, ислам ниетлени да уста билирге:

Жахил болсанг, кел, сен бир алим сура,
Дин юйрен, ёзюнден хар затны сора.
Бошуна турма, дертинге чара.
Сен ийнанма: мен жахилме, къояр деп...
Адам улу, чок намус бар башында,
Бошуна турма, харип болуп, жокъман деп,
Дурус жюрю, халал тур хар ишингде,
Мен да ахыратны кёражакъман, деп...

Абдурахман, аны заманында жашагъан дин къарындашларына атап, кёп тизгин жазгъанды, аланы исламны таза ниетлерине тийишли жашаргъа чакъыргъанды, бирде тырман да этгенди. Ол, Таргъу элде жашагъан къалам къарындашы Али Багдадлы бла философия даулашла бардыра, кёп терен оюмларын баямлайды, жашау салгъан къыйын соруулагъа жууап излейди. «Эт бузулса, туз салыныр, туз бузулса уа, не амал?» – деп сорады Абдурахман, бир-бир эфендилени жашау халлары муслийман ниетге келишмегенлерин кёре. Исламны жарыгъын ким бийик тутар, аталарыбыз сайлагъан жолдан таймазча таукел башчыларыбыз къайдадыла, дейди ол.

«Алимле китаплагъа къарасынла», «Бозаны халал этгендиле», «Алимле жахилликде турсунла», «Исламны билмегенле» дегенча назмуларында дин ахлулары, сыра ичип, ийманларын бузгъанларыны юсюнден айтып, къаты чамланады. Адам улуну не уллу гюняхха да ичги элтеди, дейди.

Закий къумукъ назмучу Абдурахманны поэзиясы Шимал Кавказда битеу да дин назмучулукъну суратлау хазнасын байыкъдыргъанды, кѣп назмучугъа да форма жаны бла юлгю болгъанды. Ниет жаны бла алып айтсакъ, сѣз ючюн, къара-чай-малкъар дин назмучулукъда Будайланы Хусейни, Чабдарланы Сюлеменни назмулары аны чыгъармачылыгъына жууукъ болгъанларын эслейбиз.

Абдурахман Какашуралы, айтхылыкъ дин назмучу, жаланда дин назмула бла чекленип къалмай, жашау болумлагъа жоралап, талай назму къурагъанды. Алада къызгъанч байланы, хыйлачы моллаланы, уручулукъну, къатылыкъны сѣкгенди. Аны ѳтгюр ауазы, жютю сѣзю кимге да эшитиле эди. Биреуге кѣл этдире, башхасын сагъышландыра, жамауатда алай сакъланнгандыла аны назмулары басма болмагъан кезиуде.

ЖЫРЧЫ КЪАЗАКЪ

(1830–1879)

Къумукъну жазма адабияты XIX ѳмюрде асламында дин бла байламлы болгъан эсе, халкъ жырчыланы чыгъармалары дин темаладан азат эдиле, дерге боллукъду. Анга шагъат Татархан улу Къазакъны жырларыдыла. Назмучуну аты Кавказда эм битеу да Россейде Йирчы Казак деп белгилиди.

Жырчы Къазакъ Таргъу шаухалланы Муслимаул деген жерлеринде туугъанды. Гитчеликден окъуна халкъ жырлагъа уста болгъанды, агъач къобузда ойнагъанды. Аз-аздан кеси да жырла къурап башлайды. Халкъ бек жаратхан аны суймеклик жырлары болгъандыла. Отузжыллыкъ Къазакъны алаамат жырларын эшитип, шаухал аны, кеси тургъан къалагъа чакъырып, жанында тутады.

Жырчы Къазакъны аты белгили болуп башлагъан заманда ол бир уллу палахха тюшеди. Абу-Муслим шаухалны юйюнде шапа къызны Къазакъны нѳгери Атабийге къачырадыла. Бу ишге Къазакъ да къошулады. Алай шаухалны адамлары быланы, ызларындан болуп, тутуп, Сибирьге жибередиле. Къазакъ анда юч жылны зулму сынап келеди. Болсада, Абу-Муслимни жашы Шамсудин-хан Къазакъны туугъан элине къайтыргъа къоймайды. 1861 жылда жырчы Батаюрт элде ышыкъ табады. Алай жырчыгъа мында да тынчылыкъ жокъ эди. Аны жютю сѣзюн кѣтюралмай, байла бла бийле ызындан биягъы къысха тюшедиле. Къазакъ Акъсай элге кѣчеди. Мында Къазакъны алаамат жырларын,

нарт сѣзлерин Къумукъну биринчи профессору Магомет эфенди Османов эшитип, аны фахмусуна бийик багъа береди. Жырчыны кыйыны кыдарына жан аурутуп, бийледен тилеп, аны Батаюртха – юйдегисине – кыйтырча этеди. Мында Къазакъны фахмусу жангы кюч алады.

Къазакъны аламат жырлары, элден элге жете, кѣплени жюреклерин къозгъай эдиле. Ол байланы-бийлени кюйсюзлюклерине налат бере эди, дуняда тенглик, адамлыкъ болургъа керекди деген оюмланы айта эди.

Къазакъны фахмусу элпек чакъгъан кезиунде, бир ингирде тышындан аны чакъыргъан ауаз эшитиледи. Назмучу, аш къангадан туруп, эшикке чыгъады. Ол такый-къадан сора жырчы Къазакъ, не жууугъу, не тенги кѣрмей, тас болуп къалады. Бир талай заман ѳтгенден сора, машок ичине сугъулуп, сыфаты-саны танымазча болуп, сууда бир ѳлюк табылады. Аны, Къазакъгъа санап, асырагъандыла. Алай бла фахмулу жырчыгъа – Жырчы Къазакъгъа къара сабан сюргенле мурдарлыкъ ишлерин ѳтгендиле.

Аны тенглери, Магомед эфенди Османов да аланы санында, не бек кюрешген эселе да, Къазакъны жашауун юзгенлени табалмагъандыла, жырчыны дерти алынмай къалгъанды.

Болсада, Жырчы Къазакъны чыгъармачылыкъы ѳлюмсюз болгъаны, ѳмюрден артыкъ заман озгъанда да, туура шарт болгъанлай къалады.

Аны назмучулукъ жолу юч кезиуге юлешинеди: Сибирьге дери; тутмакълыкъда; андан кыйтхандан сора. Бу кезиуледе этилген жырланы суратлау эм ниет теренлиги бла да уллу энчиликлери барды.

Биринчи кезиуде назмучу ийнарла къурагъанды. Ала халкъны кѣлден чыгъармачылыкъына жууукъ болгъанлары себепли, кѣбюсю ол хазнагъа сингип къалгъанды. Къазакъны аты сакъланганларында биз аламат ариу дуняны, керти суймекликни суратларын кѣребиз, оюнну-лакъыр-даны эшитебиз:

Къарлы таугъа къар жауса,
Кюерге кюрек керек.
Суйген къызны алмагъа
Уланнга жюрек керек.

Тауланы башы – туман,
Чырмалып жатар жилиян.
Бир айтханынг болмады,
Ананг жарылсын, улан...

Бу кезиуде Къазакъ юй турмушха жораланган, дидактика магъанасы болгъан назмуланы да къурагъанды –

«Акъяллы эсин атмаз», «Батыр бла кърдаш бол», «Эрме деп махтанган бла эр болмазса». Керти эр киши, намыслы тиширыу юйюрге кеслерин къалай жюрютюрге кереклисин чертеди:

Эр къатынны эрке этсе,
Къатыны озуп кетер.
Эр башсыз-баусуз болса,
Ол юй бузулмай не этер?

Къазакъны «Акъяллы эсин атмаз» деген назмусу уа халкъны ауузунда нарт сёзлеге тенг болуп жюрюйдю. Аны шатык айтылган тизгинлери къайсы заманга да, къайсы тёлюге да жараша, жашайдыла:

Асыллы терсен тутмаз,
Акъяллы эсин атмаз,
Ахыр, артын, чынг сонгун
Ойламай, сёзюн айтмаз.

Неда:

Сабыр – жаннетни ачхычы,
Женгиллик – шайтан басхычы...

Кавказ урушну къыстау барган заманында Къазакъ бир ненча жыр къурайды. Аланы санында Шамилге жораланган назмуларын да. Биринчи назмуларында ол имам Шамилни къазауатын жакълайды, урушну кюйсюзлюгюне налат береди. Шамилге атаган энчи назмусунда уа аны кёп зат ючюн терслейди. Шамилни наиблары, орус офицерледен кем къалмай, къара халкъны ырбынлагъанларыны юсюнден ачы тизгинлени айтады:

Минг-минглени таза жанын алдырдынг,
Минглеп чалдынг, хыйла байны малы ючюн...

Халкъны эсинде Жырчы Къазакъны чыгъармачылыгъындан бегирек сакъланганы аны Сибирьден ийген кюйлери, философия назмуларыдыла. Дуния тарлыгъы, адам улу жазыкъсыныуну унутханы, жырчыны жюрегин кюйдюре, быллай тизгинлени айтдырадыла:

Кечеле туман бизге, кюнле чарс,
Кече кибик кюнле кетедиле...
Чырахтанны бийик тутхан инсан жокъ,
Жюрекледе насып ышыкъ тапмайды...

Къуш къанатлы атха минип чапсакъ да,
Къутулмазча тюшдюк темир тузакъгъа.
Къуш къанатлы атха минип чапса да,
Къуршоуланган къачып кетмез узакъгъа...

Аны Сибирьден ийген назмулары бушуудан, термилиуден, кюйюуден толудула. Ал заманда жарыкъ жырланы къурагъан Къзакъны ёню тюрленеди, мудах болады.

Ата журтуна къайтхандан сора, ол аны хар ырбынын тансыкълай, озуп кетген жашлыгъыны аламат суратларын ишлей келеди да, жангыдан мудахлыкъгъа, ачы сагъышлагъа батылады:

Шо талада бугъоуланган атлар бар,
Шо атланы сакълап тургъан нарт да бар.
Кече барып, бугъоуларын юздюрюп,
Шо атланы алып кетген эрлер бар.
Анасы ёллюк, шо эрлеге жарлы деп,
Шу дуняда къыз бермеген эр да бар.
Къыйын келсин къысха аякълы къызлагъа,
Малы бар деп, бир къызбайны сюеген,
Байгъа барып, дарай-дарий киеген,
Эркеклени барын бирден кёреген...

Къумукъну фахмулу жашы жашаууну ахыр жылларында кёп назму, «Такъмакъ йир» деген эм башха поэмала да жазгъанды. Ол чыгъармала назмучу жашагъан заманны керти суратын саладыла, аны тенглери, бир чакъда жашагъан белгили адамланы да (Шамилни, Уцмий Хасайбекни, Магомед Османовну) жашау эм чыгъармачылыкъ жолларын бизге ангылашыныулу этедиле.

Жырчы Къзакъны тёрттизгин назмулары нарт сёзлеге бурулуп къалгъандыла, аланы бир къаууму бизни халкъны кёлюнде да сакъланадыла. Ала жырчыны соймекликни, жашауну, дуняны юсюнден сагъышларыдыла. Бир-бирде ала башха назмучуланы китапларына къошулуп да чыгъадыла.

Заман келсе, Жырчы Къзакъны чыгъармачылыкъгъы къарачай-малкъар адабиятны айныууна къалай себеп этгенини юсюнден илму ишледе тийишли айтылыр, деп ышанабыз.

АБУСУФЪЯН

(1872–1931)

Аны аты бизни аппаларыбызгъа бла ынналарыбызгъа бир кезиуде, Кязимни атыча, сыйлы да, белгили да болгъанды. Абусуфъянны китаплары сыйлы дин китаплагъа тенг жо-

рютюле эдиле. Болсада, Абусуфьян дин китапладан эсе, адабият чыгъармаланы аслам жазгъанды.

Акай улу Абусуфьян Къумукъну Тёбен Казаныш элинде 8 декабрьде 1872 жылда элни къадисини юйюрюнде туугъанды. Аны атасы – Арсланбек улу Акай битеу Дагъыстанга аты айтылгъан алим эм назмучу эди. Ол, биринчи болуп, Жырчы Къзакъны эм башха къумукъ назмучуланы жазгъанларын жыйышдырыу ишни башлагъанды. Назмularын араб тилде да къурагъанды. Артда Абусуфьян кесини жашау жолуну юсюнден жазгъанда, атасыны юсюнден былай айтханды: «Кеси билимли адам болгъан къадарында, илмуну магъанасын терен ангылап, жарлылыгына да къарамай, ол юч жашын да илму жолгъа салгъан эди».

Абусуфьянны гитчелей Тёбен Казаныш элни медиресине окъургъа бердиле. Уллуракъ болгъандан сора, ол Дагъыстанны Тарки, Тёбен Дженгутай деген эллеринде, Темирхан-Шура (бусагъатда – Буйнакск шахар) шахарында белгили устазладан дерс алгъанды. Сограгъа элде уа аны белгили аварлы алим, шариат илмуланы устасы Шейх-Али окъутханды. Окъугъан жылларында Абусуфьян устазлыкъ да этгенди.

Жыйырма жылы толургъа Абусуфьян араб, фарс, тюрк, азербайджан, авар, къазан-татар тиллени билгенди. Сограгъа да дерс алгъан кезиуеде аны устазлары, Иранга неда Арабха барып, билиминги андан ары ёсдюр деп, къаты болгъандыла. Болсада, аны къадары Сограгъа дин къарындашы Мухаммат Мавраев бла тюбешиуден сора бир энчи ызгъа тюшеди.

Абусуфьян сохта нёгерлери бла маданиятларын, адабиятларын айнытыуну юсюнден кёп сагъыш эте эдиле. Ахырында ала дагъыстан халкъланы культуралары мындан ары айнырына неден да бек китап басма керекди деген оюмгъа келедиле. Араб къыралладан келген китапла халкъны излемлерин жалчыталмай эдиле, араб тил илму адабият тил болгъанлыкъгъа, халкъла ана тиллеринде жазма болурун излей эдиле.

Абусуфьянны нёгерлерини ичинде Мавраевдан къолайлы адам жокъ эди. Ол китап басманы къурагъа керек болгъанын терен ангылап, Абусуфьян бла бирге ишни тындырыгъа мурат этеди.

Дагъыстан – кеси бир тамаша маданиятны айрыкамы – узакъ ёмюрледен бери китапны сыйлап келгенди. Дин ахлулары, жамауат башчылары, къара таныгъанла, китапланы жыйып, энчи библиотекала къурагъандыла. Ол китапханалада бурун заманладан къалгъан араб, фарс тилдеде эски китапла, тарых хроникала, назму дефтерле, башха тюр-

лю кьол жазмала сакълана эдиле. Сандан биреу ол заманда Шаркъдан неда Къазандан, Петербургдан келген китапланы сатып алыргъа онг таба эди, халкъны асламысы уа кьол жазмаланы жюрютгенди.

Жарыкълыкъгъа, илмугъа, билимге итиниу ХХ ёмюрню аллында болмагъанча уллу эди. Шимал Кавказны халкъларыны окъуулу уланлары басма юйлени ачаргъа амал излей эдиле. Ол кезиуде Терк Башында (Владикавказда) къарындашла Зипаловла, типография ачып, «Казбек» газетни, башха тюрлю басма продукция чыгъарып тебиреген эдиле. 1908 жылда Нальчикде Орусбийланы Асланбекни жашы Исмайыл да басма юйню къурагъан эди. Болсада, китап чыгъарыргъа аланы бирини да онглары болмагъанды.

Абусуфьян, Мавраев Магомедмырза, инженер Даидбеков Адильгерий (артда ол Дагъыстанны белгили къырал къуллукъчусу болгъанды) 1900 жылда, иш этип, басманы къурау жолларына тюшюнюрге Къазан шахаргъа атланадыла.

Бир кесек замандан Абусуфьян Къазанны муслийман окъуу юйлеринде баргъан даулашлагъа къатышып тебирейди. Кюреш джадидистле бла кадимистлени арасында бара эди. Кадимистле медиреселеде жюрюген эски терелени жакълай эдиле, джадидистле уа окъуу юйлеге – мектепле бла медиреселеге – жангы методика онгланы, илму ангыламланы кийирирге кюреше эдиле. Аланы баш излемлери «низам сохтачылыкъ» деген ангыламгъа кире эди – окъуу юйлени программаларын жашаугъа жууукъ этип, жангы предметлени окъутургъа; ислам дин бла байламлы илмуланы кёлден билиуню орунуна ангылашыныулу этерча метод бла юйретирге; сабийлени жамауат жашауда бир затдан да юлюшсюз этмезге. Бу жорукъланы тутхан къыйын иш эди, болсада, ол замандагъы жаш алимле ол къыйын борчну боюнларына алыргъа хазыр эдиле. Эки жылны ичинде Абусуфьян, Каргала, Оренбург, Къазан шахарларында белгили устазла бла, алимле бла тюбешип, аладан дерс алып турады. Кёп жылланы ичинде ол Татарстанны белгили алими эм жазычусу Каримов Фатых бла шуёхлукъ жюрютгенди. Фатых ол кезиуде Къазан шахарда татарлыланы эм белгили «Вакъыт» («Заман») деген газетлерини башчысы эди. Бу газетде Абусуфьян кесини назмуларын, статьяларын да басмалагъанлай турады. Адабият, илму жашаугъа аслам заманын бергенликге, Къазаннга не ючюн келгенин да унутмай эди Абусуфьян. Ол мында Дагъыстанны медиреселеринде окъуу ишге жарарча китапла, суратлау адабиятдан да къауум китап жыйышдырады. Алай басма машинала сатып алырча болалмайдыла жашла.

Эки жылдан сора Абусуфьян бла Магомедмырза ол ишни жангыдан кьолларына аладыла. Бу жол ала Къырымгъа тебирейдиле, Симферопольда Исмаилбей Гаспралыны культура арасына. Ала мында Исмаилбейни типографиясына ишчиле болуп киредиле, «Тержуман» («Тилманч») газетни чыгъарыргъа болушадыла. Андан сора да ала эки жылны ичинде жыйырмадан артыкъ китапны, къумукъ бла арап тилледе чыгъарып, Дагъыстанга келтиредиле. Ол китапланы санында Абусуфьян жазгъанла да бар эдиле – «Тажвид» (Къуранны окъуу жорукълары), «Жагърафия» («География»), фольклор жыйымдыкъ, назмула китабы.

Дагъыстанда басма юй къурауда Абусуфьян бла Мавраевни къыйынлары уллу эди. Магомедмырза Мавраев кьолайлы юйюрден эди, билимини теренлиги уа анга миллет магъанасы болгъан ишни жалчытыргъа онг бергенди. Басма ишни иги билгенден сора, Абусуфьян бла Магомедмырза, Тюркге барып, андан типография станокла алып келедиле, Темирхан-Шурада межам да излеп, табадыла. 1903 жылдан башлап, бу типографияда – артда битеу да къыралгъа белгили болгъан басма юйде – 1918 жылгъа дери 307 китап чыкыгъанды. Ол китапла араб, къумукъ, авар, лак, лезгин, даргин, азербайджан, осетин, чечен, ингуш, адыгей, къабарты, къарачай-малкъар тилледе эдиле. Бу басма юй Шимал Кавказда жашагъан халкъланы маданият тарыхларында уллу жер алгъанын энчи чертирге керекди. Битеу Шимал Кавказны халкъларыны биринчи китаплары мында чыкыгъандыла десек, жангылмакъ.

М. Мавраевни типографиясы, совет власть орналгъандан сора, экспроприациягъа тюшеди. Алай ары дери мында, Абусуфьян жарашдырып, 30-дан артыкъ китап чыкыгъанды басмадан. Бир-бир китапла къайтарып жангыдан да басмаланган эдиле.

Абусуфьян халкъыны кёп ишин тындыргъан уланы эди. Аны бек магъаналы ишлери – дерс китапланы чыгъарыу бла суратлау адабиятны айнытыу эди.

Ол жарыкъландырыу борчларыны юсюнден бир жазмасында былай айтханды: «Биз ызыбыздан келген тёлюлеге кесибиз таматаладан алгъандан эсе, кёп билим берирге борчлубуз». Бу сёзлеге ол кертичилей къалгъанды. Къолундан келгени къадар ол окъутуу иште жангы амалланы хайырланганды, устазлагъа не жаны бла да болушханды, кеси жарашдыргъан дерсликlege дидактика материалла бла бирге устазгъа жарарча методика ангылатыула да кийиргенди. Юйретиу иште жоралап, Абусуфьян 1914 жылда «Къылыкъ китапны» басмалайды. Мында ол халкъда жюрюген адет-тёрелени тинтип, аланы эм шариятны жорукъ-

ларын юйретиу иште къалай хайырланьыргъа боллугъун ачыкълайды.

Кавказда биринчи болуп, Акай улу Абусуфьян кѣп тилли сѣзлюкню къурагъанды. 1908 жылда ол арап-къумукъ-авар-орус сѣзлюкню жарашдырып басмалайды. Ызы бла Дагъыстанны эм Чеченни алимлери бла бирге жети тилден къуралгъан сѣзлюкню хазырлайды. Бу китап дагъыстан тиллени илму тинтиулериуе уллу къошумчулукъ болгъанды.

Акай улу Абусуфьянны уллу жамауат магъанасы болгъан ишинде баш жерни аны суратлау чыгъармачылыгъы алады. Ол кѣп назму, къара сѣз бла да жазылгъан, публицистика китапны авторуду. Аны бла бирча, ол башха тилледен назмуланы, поэмаланы, повестьлени да къумукъ тилге кѣчюргенди, къумукъ фольклордан, адабиятдан да китап-ланы жарашдырып чыгъаргъанды.

Жазыучу, алим, жарыкъландырыучу – Абусуфьян Акаев къумукъ адабиятны, маданиятны да жарыкъ жулдузларындан бириди, XX ъмюрню ал жылларында аны чыгъармачылыгъы кѣплеге бийик юлгю болгъанды. Абусуфьянны «Тахир бла Зухура», «Бузжигит», «Маликаны хапарлары», «Юсуф», «Аминтаза» дегенча суймеклик дастанлары, шаркъ тѣрелеге таяннган эселе да, къумукъ назмучулукъну, аны бла да къалмай, битеу да Кавказны тюрк халкъларыны лиро-эпосларыны айныу жолларында жетишген бийиклери эдиле. Алагъа кѣре, азербайджан, ногъай, къарачай-малкъар назмучула XX ъмюрню аллында миллет тиллеринде поэмала жазгъандыла.

Ала биринчи адабият китапла болгъанлары себепли, Къуран бла тенг жюрютюлгендиле. Сыйлы арап тилде басмаланнган китаплагъа окъуучу уллу хурмет бергенди, аны бла бирча суймеклик сезим да башха тюрсюн алгъанды. Кѣлден айтылгъан жырлагъа, хапарлагъа юйреннген халкъла энди сыйлы Къуранны ызындан сезим дуниясын ачыкълагъан, багъалагъан китапланы окъургъа онг табдыла. Ол затны болмагъанча уллу магъанасы, совет власть орнатылып, жазма кенг жайылып тебирегенде, Шимал Кавказны миллет адабиятларыны жетишимлеринде баямланнганды, аланы «терк айныуларыны» да сылтауу эди.

Абусуфьян ѳз халкъына кѣп ахшы иш тындыргъанды – жарыкъландырыуда, адабиятда, адабиятчылыкъда, басманы къурауда. Аны башчылыгъы бла къуралгъан типографияда къумукъ тилде басмаланнган 150 китаб’а къарачай-малкъар халкъны ѳз китапларыча жюрюгендиле. Аланы тиражлары бюгюннгю тиражлагъа жете эдиле – 500-ден – 2000-нге дери. Не Малкъарда, не Къарачайда ала жайылмагъан эл жокъ эди. Ол китапла халкъыбыз бла

бирге 1920–30-чу жылланы азабын сынагъандыла, сюргюнню ачылыгъын да кёрюп, ата журтубузгъа къайтып келгендиле. Аланы асламы энчи китапханалада бюгюн да тюбейдиле.

Не сейири, Абусуфьянны 1903 жылда Симферополь шахарда басмаланган фольклор китабындан кёп назму тизгин бизни халкъыбызда айтыла-айтыла турады бюгюн да. Ма юлгюге андан бир төрттизгин:

Къолума къалам алып,
Жазууму жазама.
Сен эсима тюшгенде,
Аурумайын, азама.

Быллай юлгюле кёпдюле, ала къумукъ бла къарачай-малкъар халкъланы ниет бирлигине керти шагъатдыла.

Акай улу Абусуфьянны илмуда жетишимлери алай магъаналыдыла, чыгъармачылыгъы алай уллуду, – бу затланы атын жалаңда Шимал Кавказы тюрклерине угъай, битеу кавказ миллетлеге да, битеу къыралгъа да сыйлы этдиредиле.

Акай улу Абусуфьянны Сталинни жалдатлары, тутуп, 1931 жылда Вологда округга концлагерьге ийгендиле. Ол анда, кёп бармай, ауушханды. Анга жарсый, сохталары талай назму, сарын этгендиле. Аладан бири – белгисиз автор – былай айтып кюйгенди:

Эй, Абусуфьян, илму тереги,
Исламны нюрю, динни кереги..
Сендеги хунерни махтамакъ ючюн,
Жетишмез мени шаирлыкъ кючюм...

КЪАНАТЛЫ НАЗМУЛА

Боран келирни аллында табийгъат бир кесек заманнга шош болуп, сагъайып турады. Чыпчыкъла жырламайдыла, терек чапыракъла къымылдамайдыла, черекни толкъунлары окъуна жырларын шыбырдап айтханча кёрюнедиле.

Бизни халкъыбызны эм уллу байлыкъларындан бири – аны поэзиясы – бу ахыр 10–15 жылны ичинде солуу алыргъа тохтагъанча кёрюнеди. Кете баргъан ёмюрню ауурлугъун жангъданмы ангыларгъа кюреше болур, огъесе Къайсындан сора ёксюзлюк сезимни хорлаялмаймы турады? Бу

болумну ангылатырыкъ да, соруулагъа жууапны берлик да поэзия жалан кесиди.

Бюгюнлюкде поэзиябызны айныу жолу шендююгу назму-чуларыбызны экинчи телюсюню чыгъармачылыгъы бла байламлыды.

Жамауат жашауну бийлеген кризис ниет дунябызны да аяп къоймагъанды. Тохташхан халла жаш теллюбюзню алдау жолгъа чакъырадыла. Ол кючге не бла къажау болур-гъа боллукъду? Жаланда адетибиз-төребиз, сёзюбюз, жырыбыз бла. Аладыла бизни сауут-сабабыз. Жаш теллю миллет ниет байлыкъны сайласа, андан ёнгелемей, жашаууна жаратса, ол заманда сакъланырыкъды халкъ.

Ольмезланы Мурадин, Бепайланы Муталип, Бегийланы Абдуллах, Додуланы Аскер, Мусукаланы Сакинат, Ахматланы Сафарият поэзиягъа келгенли 20 жылдан атлагъанды. Ала биринчи китаплары бла окъуна окъуучуну эсин кеслерине бургъан эдиле. Бюгюнлюкде ала – жашау, чыгъармачылыкъ къадарлары белгили болгъан назмучула – заманны жорюшюн ачыкъларгъа, аны бла тенг барыргъа итинедиле.

Табакъсойланы Мухтар бу теллю адабиятта жерин таукел алгъан кезиуде келгенди бизни поэзиябызгъа. Бюгюн ол эки китапны авторуду. Аны назмулары адабиятыбызгъа багъалы къошумдула, окъуучугъа жол негердиле.

Мухтарны поэзиясында жарыкълыкъ, мудахлыкъ да, базыныулукъ, бирде арсарлыкъ да, жапсарыу, ётгюрлюк да бардыла. Аны назмуларыны юсюнден жазгъан къыйын ишди. Хар тизгинин юлгюге алып, къайтаргъанлай турлугъунг келеди – алай кертиди назмуланы магъанасы, алай уста ангылайды адамны жюрегин назмучу, аллай сейирлик тил бла жазылыпдыла назмула!

Нени юсюнден жазады Мухтар?

Ол бир терен философия жюгю болгъан затланы излеп кюрешмейди, окъуучуну бир зат бла сейирсиндирип эдим деген оюмдан да кериди. Хар бирибизни да жарсытхан болумланы, жапсаргъан неда элгендирген сезимлени, жарыкъ умутланы, мудах эсгериулени юсюндендиле аны назмулары.

Табакъсойланы Мухтарны Къабарты-Малкъар къырал университетде окъугъан жылларында биринчи назмулары «Коммунизмге жол» газетде басмаланадыла. Жаш поэт адабият семинарлагъа да къатышады.

1995 жылда назмучуну «Чарс» деген аты бла биринчи китабы басмаланады. Алай ол басмадан чыгъаргъа Табакъсойланы Мухтар халкъыбызда белгили поэт эди. Аны назмуларын «Минги Тау» журналны бетлеринде, тюрлю-

тюрлю жыйымдыкылада окъургъа боллукъ эди, бирлери уа,
жырла болуп, жюреклеге жол тапхан эдиле.

Ёмюрлюкню излемейме мен,
Махтау керекмейди манга,
Журтубузгъа жарарыгъымы сезген
Сезим чыгъарсын мени тангнга, –

деген муратына таянады назмучу биринчи китабында.

Окъугъанда, назмучу китабын басмаларгъа ашыкъмагъаныны сылтауун ангылайса – ол ары «чий» къалгъан бир назму да къошмагъанды, къайсы тизгинни алсанг да, ол кепге урулуп чыкъгъанча кёрюнеди. Не магъана жаны бла, не ишленнгени бла алагъа чурум тапмазса. Назмуну ол кеми аны сезим кючюн бютюнда жютю этеди.

Ата журтну сыфаты, табийгъат Мухтарны поэзиясында уллу жерни алады. Лирика жигит нечик насыплыды «Бу наныкъ ийисли жоллада, / Ишхилди ёрлеген тёшледе»!

Алай ол аны жашаууну бир бетиди. Башха жанындан, – аны алапат журт бешигинде къайгъыла къурумагъандыла, халкъны ачытып тургъан жаралары назмучуну да къыйнайдыла. Китапны «Сокъур ёмюр» деген назму къаууму ол жаралагъа балхам излеудю. «Сокъур ёмюр, жар эрнинде сюелесе сен!» – деп, гузабалыды назмучу, ёмюрню ахырында тынчлыкъ къуругъанын черте.

Ата журтуна суюмеклиги, халкъыбызны тамбла кюнюню къайгъысы, аны кёп жашыны ачы къадары – бары да бирге туюмчек болуп, назмучугъа быллай тизгинле айтдыргъандыла:

Малкъарны къары – къара:
Къаргъала къонупдула.
Жулдузларына къара –
Ала да онгупдула.

Бу тизгинле ахырларында кётюрюучю белгиле излейдиле.

Тарыхыбызны XX ёмюрде ачы бетлери халкъыбызгъа бир жангы «ауруу» да жукъдургъанды – къоркъакълыкъ даражасында болгъан сакълыкъны. Бир-бир «акъыллыла»: «Сабыр туюбу – сары алтын», – деп булжутадыла халкъны, аны тас эте тургъан хазналарындан эсин ташлата. Ол болумну юсюнден Табакъсойланы Мухтар «Къумгъанчыла» бугъунучу» деген назмусунда, башын жаба турмай, сёзню ачыкъдан салады:

Сакъланайыкъ, тёзе да билейик,
Жалынайыкъ, тилей да билейик,

Болушурукъду! – баш да урайыкъ,
Угъай дегеннге – Аллахдан айып!
(Айып бла бирге –
налат да!)

Сакъланнганны – сакълайды юлюшю,
Тёзе билгенни – теш тенгли тешю,
Тилей билгенни – къазанда ашы,
Угъай деген а – буздурур къашын!
(Къашы бла бирге –
кёзюн да!)...

Быллай назмуну жазар ючюн ётгюрлюкден сора, бола тургъан ишлени магъанасын теренден ангылау керекди. Хау, назмучу мында кёзбау къуллукъчуланы хыликкялайды, аланы жашау юлгюлеринден келе тургъан тёлю жийиргенирча.

Мухтарны назмуларында ХХ ёмюрню 90-чы жылларыны аллында болгъан жамауат-политика ишле сезим жаны бла алай керти кёрюмдю алгъандыла, аланы окъуп, кёпле кеслерини къыйын сагъышларына жууап тапхандыла. Эртте кюйле бла жүрек басдыргъанча, кёллерин ала бла басдыргъандыла.

ХХ ёмюрге багъа бере, малкъар назмучула аны сур халын, халкъыбызгъа чекдирген къыйынлыкъларын айтмай болмайдыла. Кими налат береди, кими сакълыкъгъа чакъырады, Мухтар а аны «сокъур» этеди. Кертиси бла да, жаланда сокъур ёмюр, «сокъурбурун гулоч таягъына» таяна, эталлыкъды быллай бир палахны – урушла, зинданла, ачы сауутла къурагъан ёмюр, бир бирни ангылау къуругъан ёмюр, сокъурла бла сангыраула жашагъан кибик жер башында:

Жыр айтхан да, тепсеген да жокъ,
Сыбызгъы, къобуз сокъгъан да жокъ,
Чам айтхан, чамгъа кюлген да – тас,
Гюняхдан артха тургъан да – аз.

Назмучу адам улуну сагъайтыргъа, жолун тюзетирге не амалны да излейди, алай назмуну ахыры умутсуз бошалады:

Кече.
Сагъышларымы
сагъат
санайды
шош.

Бары да бош...
Бары да бош...
Бары да бош...

Болсада, Мухтарны биринчи китабы насып сезимлени да туудурады. Ала поэтни суймеклик назмуларыдыла. Къаллай бир таза суймеклик, къайгъырыу, кертичилик, тиширыуну ич дуниясын терен ангылау барды бу назмулада!

Къарачай-малкъар поэзияны суймеклик дастанларыны алай бийик даражасы барды, алдагъыланы ызы бла барыргъа базынган окъуна керти фахмуну шагъатыды. Семенланы Къалтурну «Хаммесейинден» башлап, Семенланы Исмайылны «Акътамагъына» дери къаллай зауукъ дуния къуралгъанды бизни назму хазнабызда! Алагъа зат къошаргъа амал болмазча. Алай, насыпха, хар адамны суймеклиги кеси бир энчи, бир уллу дунияды, аны тюрлюлери санап-санамазчадыла. Табакъсойланы Мухтарны назмучулугъу да бу фикирни тутдургъан юлгюдю.

Мухтарны суймеклик назмулары сорууладан толудула. Лирика жигит, суйгенин ангыларгъа итине, аны бла бирликге элтген жолну излейди. Аны бла къарда, жауунда да, эрттен, ингир да бир жол бла барып, бир умут бла жашаргъа талпыныпды. Назмучу суйгенине тюбегени бу хаух дунияда неден да багъалы болгъаныны юсюнден айтады:

Къууанчымды сени суйгеним,
Жарсыуумду сени суйгеним,
Башымы алгъышлыкъ, къаргъышлыкъ да этген –
Жазыуумду сени суйгеним.

Назмучуну экинчи китабы чыгъаргъа («Чарх оюн», 2003) аны биринчи китабында суймекликге жораланган назмулары, жырла болуп, халкъгъа кенг жайылгъандыла – «Суймеклик ийман», «Экибиз да алдандыкъ», «Сенмисе терс», «Сен ариуну кёкден тюшген...», «Мен суйгенча болмады». Бу жырлада болгъан сейирлик дуния суйгенлеге къанат бере, умутларын андан да жарыкъ этдиреди. Ненча таулу жаш бла къыз аланы тизгинлерин суйгенлерине кеслерини сёзлерича айтхандыла – санап саны жокъ! Суймеклик сезимни таза аулакъларын ненча жаш адам назмучуну дуниясы бла кёргенди! Быладыла керти фахмуну шартлары.

Адам улу, жаны бла тенг кёрген тенгинден, ата-анасындан, неда суйгенинден ёмюрге айырылса, алагъа термиле, эсгерме къояргъа итинеди. Бирле кешенеле ишлейдиле, башхалары – сурат, назмучула кюй, сарын къурайдыла. «Иричиде уа бюгюн да туман» деген назмусунда поэт атасын эсгереди. Бу назмуну ол жюрегин селейтирге жазмагъанды. Атасына кенгден къарап, ол да, бу дунияны бир суйдюмлю сыфаты болгъанын ангылап, дунияны бир иги инсанына

жарсыгъанча, кеси атасына угъай, адам улугъа кыйналгъанча, алай айтады поэт сёзюн.

Иричиде жауады жауун, Иричиде жилийды назмучуну жюреги. Сабийликде Иричиде кёрген зауукълугъу назмучуну къадар берген кыйынлыкълагъа чыдарча этгенди, алай жырчы кеси аллынады, жангызды, ёксюздю бюгюн. Бу жерни ариулугъу аны жюрек жарасын бютюнда ашлайды. Ол, атасын туман къонуп тургъан талада излей, аны кыйтмаз жолгъа кетгенине ийнаналмай, кёл этдире, айтады:

Иричиде уа бюгюн да туман...
Халал атам, жарыкъ сыфатынг – сауду!
Сёзюнг, атынг – эки къанатым – сауду!

Къайсы бирибиз да жууукъ адамларыбыз башхалагъа да багъалы болурла деген жашырын умут бла жашайбыз, аллай шартланы суйюп тансыкълайбыз. Поэт да кесини багъалы адамы – атасы бу дуниягъа адамланы къууандырып ючюн келгенине ишексизди:

Кыйын къадарлы, ол да бир таулу,
Азап чексе да, болмады даулу.
Адамлыгъын тас этмей жашады,
Алданмады, – дуния уа алдаулу.

Огъур нюрюн теге эди бети,
Таза эди кимге да ниети.
Халаллыгъы чексиз болгъан атам
Къартха, жашха да кёл бере кетди.

«Чарх оюн» – поэтни бир магъаналы атламыды. Назмучу мында жашау сынамыны юсюнден кёп оюмлайды, жашауда анга багъалы затланы юсюнден жазады. Биринчи китабында баямланган Ата журтха суймеклик эм аны тамбласына кыйгъырыу андан да бек кючленгендиле, жангы чеклени алгъандыла. Китап «Таулу жырдан» башланады:

Бисмилля деген насыпды,
Бисмилля деп башлайым,
Халкъ азат жыргъа тансыкъды, –
Назмуму, жонуп ашыкъмай,
Журтума багъышлайым.

Уой, таулу назму, таулу жыр! –
Жыр да боз булутланы,
Бу таулу, бу махтаулу жер
Эрттеден да жутланып

Сакълагъан, умутлагъан да
Кюн жарыгъын ий бери,
Танг атар заман болгъанды, –
Къарангы кетсин керил!

Уюгъан да, жукълагъан да,
Аязып, жыйсын эсин,
Минг тюрлю халкъ жокъ болгъанды,
Жукъугъа берип кесин...

Халкъыбызны тарыхда узакъ жолу, аланланы жолу, назмучуну дайым да сагъышларындан, оюмларындан, тюшлеринден кетмейди. Орта ёмюрледе Европада, Азияда къыралла къуаргъа жетишген ата-бабаларыбызны махтаулу жоллары назмучуну ёхтемлигин къозгъайды, аланы деменгили ишлерин сагъынып, юлгюге келтирип, поэт ауара болуп тургъанлагъа кёл этдиреди, келлик заманнга алгъышын айтады:

Уой, Аланла къыралы,
Тюшюмдеми кёрдюм,
Тюнюмдеми, –
сени къуралып:
Къарачай да, Малкъар да,
Уллу Тёреге жыйылып,
Аланлабыз! – деп,
Бары да бир оноугъа сыйынып...

Китапны «Таурис къушум» деген бёлюмюне кирген назмула халкъыбызны къадарына жораланыпдыла. «Чарсда» назмуладача, былада да къайгъы селеймегенликге, келлик кюннге ышануу ёчюлмейди, умут жилтинлерин биз «Таулу тиширыулагъа», «Кязимни къайтыуу», «Жаннет юю – Туугъан жерибиз», Газаланы Алимге аталгъан «Таукелме, ышанама...» деген назмуларында эслейбиз.

Сюймекликге аталгъан назмуланы автор китабында «Сюймеклик ийман» деген бёлюмге жыйышдыргъанды. Алада жүрек ачыкълыкъ баш жерни алады. Биринчи китабы бла тенгleshдиргенде, назмучуну мында сезими иги да тюрленипди. Мында ол сюйгени бла айырылыуну къыйынлыгъыны юсюнден аслам айтады. Гурушхалыкъ, адамны баш эркинлиги кесини муратлары бла келишмегенлерини юсюндендиле назмула. Сюйген тиширыуу башхагъа кетгенде, лирика жигит жазыууна чамлана, былай айтады:

Ол – азатды, ол – эркинди,
Жокъ анга тыйгъыч, зиндан.

Мен а кимме? Мен а кимме?! –
Умуту ёлген бир жан.

Ол санга, менича: «Кел!» – деп,
Тилекчи бола турмаз:
Сен – Хауаса, ол а – Желди, –
Учуруп кетер, – сормаз...

«Чарх оюнда» суймеклик назмуларында Мухтар суйгени бла айырылыуну ачыуун кёп тюрлю бояула бла суратлайды:

Сёзюнг кёкню элгендирди,
Ташны, тауну да сагъайтды.
Сени угъай дегенинги
Жюрегиме кысып къайтдым...

Неда:

Кёзлеринге къарадым да,
Таныялмадым сени:
Сёз – ол бошду, – къарамынг бла
Къаргъышлай эдинг мени...

«Чарх оюнда» назмучу къарачай-малкъар тилни айбатлыгъын, байлыгъын уста хайырлана билгенин кёргюзгенди. Аны «Биз...» деген назмусунда адамны тапсыз халларына аллай бир тенглешдириу сёзле табады, сейир этерча. «Эр кишини аманы» къаллай болгъанын белгилер ючюн, жюзден артыкъ эпитет хайырланылады:

Суубермезле, антсызла,
Къаштюйле, иймансызла,
Зарла, жутла, бетсизле,
Кюйюкле, адепсизле,
Чюйреле, гудучула,
Къанбузла, уручула,
Къызыккула, мискинле...

Къарачай-малкъар тилни къурулуш онгларын, сёз байлыгъын эм тюрк аллитерация амалны хайырланып жазгъан «Темиркъазакъ» деген жюзтизгинли назмусунда «ж» таууш бла башланган эки жюзге жууукъ сёзню кючу бла поэт суйгенинден айырылыууну жияуун этгенча кёрюнеди:

Жолсуз жолну
жортуп кетген
жабагъылы

жары тайым, –
жети жылны
жырып кьайтмаз
жангыдан.

Жарсыуума
жарсыу кьоша,
жюрегиме жауадыла
жети кькден
жибек жаллы
жауунла...

Мухтардан окьуучула кьеп жангы назму, жыр сакьлайдыла. Аны фахмусуну чагьып тебиреген заманыды. Болсада, аны бюгюнлюкде белгили болгьан чыгьармаларыны терен магьаналары, бай тил бла жазылып, алжаусуз сезим жюкню кьетюргенлери анга уллу жашау сынамы болгьан суратчыгьача кьараргьа онг бередила. Аны бир-бир тизгинлери кьанатлы сьзлеге, нарт сьзлеге ушайдыла:

Кьул кьуллукьгьа кьутулса, – кьууатынгы кьурутур.

Жутлукь кирсе – кьутлукь кьалмаз.

Баш ура, – башы тьюшдю.

Уллу кьеллю таулула
Жашайбыз, ёлмей-кьалмай,
Кеси аякь тьюбьюзден
Кесибизни алалмай.

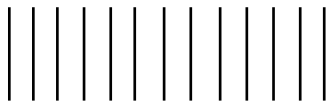
Табакьсойланы Мухтарны басмадан чыкьгьан эки китабы назмучуну керти фахмусуна шагьатдыла.

Табийгьат берген фахмусуна жютюлюгю, жашау сынамы да кюч бере, ол энтга кьеп алаамат китап бла кьууандырлыгьына ишексизме.

2004

ХАЛҚЪНЫ АХШЫЛАРЫ

БИРИНЧИЛЕ

XIX ёмюрню арасында Малкъар бла Къарачайны жамауаты хазна къара танымагъанлыкъгъа, билимли адамларын алгъанда (орус эм араб тилледе окъуй билгенлени), халкъыбыз Россейде биринчилени санында эди.

Халкъ асламлагъа билим бериуню вопросларын Россейни окъуу юйлеринде окъуп келгенле сала эдиле. Аллай билимли къуллукъчуларыбыз, XIX ёмюрню ортасындан башлап, Россей бла маданият байламлыкъланы тохташдырыгъа кюрешедиле.

Шимал Кавказны халкъларыны жазма адабиятларыны тамырларын тинтген заманда, жаланда кёлден чыгъармачылыкъны юсюнден барып тургъанды сёз. Кертиди, халкъ жырла, таурухла, хапарла, назмула, ийнарла, нарт сёзле басма къурала тебиреген заманда жангы адабиятны таянчагъы эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, халкъны кёлден чыгъармачылыгъындан башха тамалланы да унутургъа жарамаз. Аладан бири – белгили жарыкъландырыучуларыбызны чыгъармачылыкъларыды.

1980-чи жылладан башлап бардырылгъан илму тинтиуле аз санлы миллетлени адабиятларыны къуралгъан кезиуюню тарыхына теренирек кирирге онг бергендиле.

Жамауат жашауда болгъан тюрлениулени хайырындан XX ёмюрню ахырында Малкъарны бла Къарачайны маданиятында бла халкъгъа билим бериуде ызларын къойгъан адамланы юсюнден бир къауум китап орус тилде басмадан

чыкыгъанды: С. Сафарян жазып – «Солтанбек Абаев»; Азаматланы Камил бла Хутуйланы Ханафий – «Мисост Абаев»; Биттирланы Тамара жарашдырып, басмагъа да хазырлап, – Шаханланы Басиятны «Избранная публицистика» деген китабы эм «Карачаево-балкарские деятели культуры конца XIX – начала XX в.» деген эжитомлукъ, Лайпанланы Рашид – «Ислам Къарачайлы», Хабичланы Зинхара – «Озарение души» (Кърымшаухалланы Исламны юсюнден). Бу илму ишледе совет властъха дери культурабызны келечилерини чыгъармачылыкъ хазналарын басмалау бла бирге жамауат ишге къатышыуларына багъа бичиледи, тарыхны магъаналы кесегине характеристика бериледи, аланы, жарыкъландырычуланы, эки ёмюрню арасында жамауат болумлагъа кёз къарамны къураугъа этген къошумчулуклары да белгиленеди.

Ол басмаланган китапла Малкъарны бла Къарачайны маданиятын айнытыуда биринчилени тарых-культура ишлерини сынауларын тинтиуде ал атламды. Къарачай-малкъар культураны келечилерини чыгъармачылыкъ хазналары артда, революциядан сора туугъан идеологиягъа келишимегени себепли, аны эсден кетерирге къорешгендиле, басмаламагъандыла. Ол затны сылтауу – биринчи миллет интеллигенция акъсюекледен чыкыгъаны болгъанды. Алагъа советлени заманында аман кёзден къаралгъанды. Сёзсюз, ол бай хазнадан кёп зат тас болгъанды, бир къауум чыгъарма уа, сакъланган эселе да, бюгюнлюкде жаланда адабият магъаналары бла сейирдиле. Алай жарыкъландырычуланы чыгъармачылыкъ ишлерин эсеплемей, биз адабиятны бла маданиятны айныу жолун тюз ангыларыкъ туююлбюз.

Белгилисича, Малкъарны бла Къарачайны XVII–XVIII ёмюрледе Россей бла байламлыклары къарыусуз эди. Культура жаны бла байламлыкъла уа аланы араларында XIX ёмюрню биринчи жарымында башлангандыла (генерал Эммануэльни аскери Шимал Кавказгъа келгенден сора).

1827 жылда, 11-чи январьда Малкъарны бла Дюгерни бийлери кеси ыразылыклары бла Россейни санына кирирге сюйгенлерин билдиредиле. 1828 жылны октябрь айында уа Россейге Къарачай да киреди.

ТАУ МИЛЛЕТЛЕГЕ ДЕП АЧЫЛГЪАН ШКОЛ

Малкъарда культураны бла билимни биринчи от жагъасына Нальчикде 1861 жылда, 1-чи январьда тау миллетлени

сабийлерине ачылгъан окъуу юй (Нальчикская горская школа) саналады. Ол школ 1859 жылда къабыл этилинген уставгъа кёре ишленген эди. Уставгъа кёре уа, анда жалаңда орус офицерлени бла къуллукъчуланы эм бу жерли бийлени сабийлерин окъутургъа боллукъ эди. Школну иги белгиле бла бошагъанла училищелеге бла гимназиялагъа экзаменсиз алыннгандыла. Школлада христиан бла ислам динлени юслеринден дерсле да берилгендиле. Бу окъуу юйледе жарыкъландырыу иш Россейни Кавказда бардыргъан колония политикасына кёре къуралгъан эди. Тау миллетлеге деп ачылгъан школланы бошагъанла тилманчла болуп, не элдеде къагъытчыланы къуллукъларында ишлей эдиле, андан ары окъууларын бардырып, чынтты да билимли адам болургъа уа кёплени къолларындан келмегенди, ала халкъларына, кеслери умут этгенча, хайыр келтиралмагъандыла.

Аллай школлада окъургъа суйгенлеге уллу тыйгъычла салынганлыкыгъа, билим берген система да алай къолайлы болмагъанлыкыгъа, ол школланы Шимал Кавказны халкъларын жарыкъландырыуда, билимге жолну ачыуда магъаналары уллу болгъанды.

Нальчикде тау миллетлеге деп ачылгъан школда биринчи жыл, уставына кёре, окъуучуланы жарымы орус офицерлени сабийлери эдиле, артдан-артха уа кавказ миллетли окъуучуланы саны иги да кёбейгенди. Бу школну биринчи окъуучуларыны тизмесинде къарачай-малкъар бий улулары – Шакъманланы Зарахмат, Орусбийланы Асланбек, Кърымшаухалланы Адильгерий бла Къанамат бардыла.

XIX ёмюрню ахырында школда битеу да 110 окъуучу болгъанды, ол санда орусла – 64, къабартылыла бла малкъарлыла – 38, эбизеле – 3, эрменлиле – 3 эм башха миллетлени келечилери – 2. 1907 жылда школну окъуучуларыны жартысы малкъарлыла бла къабартылыла боладыла. XIX ёмюрню ахырына Россейни орта билим берген окъуу юйлеринде кавказлыланы саны иги да ёседи. Къабартылыланы бла малкъарлыланы арасында, биринчиле болуп, тюрлю илмуладан бийик билим алгъанла да кёп боладыла. Ала асламында аскер окъуу юйледе окъугъандыла, болсада, онг берилгенлей, ала граждан иште тохташхандыла.

Таууланы биринчи билимли адамлары администрация органланы, окъуу юйлени къурау, больницаланы бла ветеринар участкаланы ачыу дегенча жууаплы жумушланы тындыргъандыла. Аланы арасында Россейни алчы интеллигенциясы бла бирге культура байламлыкъланы тохташдырыуну магъаналы ишге санагъанла да болгъандыла. Бир къауум жерледе ол жумушла тюз да ала кеслери умут этгенча этилгендиле. Орусбийланы Науруз бла Сафаралий, аланы

ата-бабаларыча, Минги тауну тийресине, Малкъарны башха ариу жерлерине келген алимлени, жолоучулары халкъларыны тарыхы, культурасы бла, жашау турмушу бла шагъырейлендиргендиле.

Орусбийланы жашлары аны бла чекленмегендиле. Ала халкъны кёлден чыгъармачылыгъын жыйып, орус тилге кёчюрюп, басмагъа хазырлайдыла. Фольклор – халкъны ниети, кёлю, аны жүреги болгъанын ала уста биле эдиле. Ёз халкъларыны фольклору бла Россейни окъуучуларын къарачай-малкъар интеллигенцияны санындан ала биринчиле болуп шагъырейлендиргендиле. 1881 жылда Орусбийланы Сафаралий «Нарт таурухланы» басмалайды. Ол таурухланы тынгылы жыйышдыргъанды. Сафаралийни этген ишин илму тинтиуге да санаргъа боллукъду. Аны «Нарт таурухлагъа» жазгъан ал сёзюню магъанасы бюгюн да уллуду.

КЪАРАЧАЙНЫ БЛА МАЛКЪАРНЫ БИРИНЧИ ПУБЛИЦИСТЛЕРИ

Къарачайны бла Малкъарны культурасыны келечилери XIX ёмюрню ахырында халкъны кёлден чыгъармачылыгъын (таурухланы, жырланы, д.а.б.) жыйып басмалагъандыла, публицистика статьяла жазгъандыла, Кавказда аскер башчыларына ийген къагъытларында халкъны жунчутхан затлагъа администрацияны эсин бурургъа кюрешгендиле.

Къарачайны бла Малкъарны биринчи публицистлери бийледен болгъандыла, къуллукълада да ала ишлегендиле. Жамауатны жашауунда тюрлениуле болургъа кереклисин ангылап, ала ол жаны бла ахшы атламла да этгендиле. Ол затны эсге ала, биз аланы алчы адамлагъа санайбыз. Жууаплы къуллукъчула Абайланы Мусос бла Кърымшаухалланы Ислам, устазла Халилланы Хызир, Акъбайланы Исмайыл, Батчаланы Аубекир, Токъланы Наны, юрист Шаханланы Басият чыгъармачылыкъ ишлери бла бирге халкъны культурасын эм билимин ёсдюрюуге кёп къыйын салгъандыла. Аланы атлары Къарачайны бла Малкъарны культурасыны тарыхында къалгъандыла.

XIX ёмюрню ахырында Шимал Кавказны алчы интеллигенциясы, Чернышевскийни, Герценни, Толстойну чыгъармаларын окъуп, алада болгъан тюзлюк ниетлеге берилгенди. Владикавказда, Екатериноградда, Моздокда бла Нальчикде революция кружокла къураладыла. Аланы ишлерине къатышханла халкъны жарыкъландырыуну баш борчха санагъандыла. Миллет интеллигенцияны келечи-

лери ана тиллеринде жазма кѳуаргѳа, устазла, эл мюлкден специалистле хазырлагѳан окѳуу юйле, школла ачаргѳа кю-решгендиле. Абайланы Мусос, Кѳрымшаухалланы Ислам, Орусбийланы Сафарали аллай кружокланы ишлерине тири кѳатышхандыла. 1894 жылда Нальчикге революция ниетли художник Митрофан Алѳхин келеди. Ол мында кѳыркѳ жыл жашагѳанды. Чыгѳармачылыкѳ ишинден сора да Алѳхин кесини ниетине кѳре кружок ачады.

Кѳарачайда бла Малкѳарда XIX ѳмюрню экинчи жарымында жарыкѳландырыу иш бла кюрешгенлеге кѳыйын эди. Ана тиллеринде басма болмагѳаны аланы ишлерине уллу чырмау эди. Биринчи миллет жазманы кѳуаргѳа Кѳрымшаухалланы Ислам, Орусбийланы Сафаралий бла Батчаланы Аубекир кюрешгендиле. 1916 жылда Тифлисте кѳарачай-малкѳар тилни биринчи грамматикасы, араб харфла бла жазылып, басмадан чыгѳады.

Араб харфла бла жазылып кѳарачай-малкѳар тилде адабият чыгѳармала болгѳанларыны юсюнден шартла бардыла. Сѳз ючюн, П. Максимов, «Таулу жомакѳланы» басмалай, «Эсли кѳатын» деген жомакѳны Оракѳланы Фаризат айтханын, ол а аны эртте басмаланган «араб харфла бла жазылгѳан, алай сѳзлери уа малкѳар тилде болгѳан китапдан окѳугѳанын» белгилейди.

Бюгюнлюкде араб харфла бла жазылгѳан оннга жууукѳ китапны кѳарачай-малкѳар тилде чыкѳгѳаны белгиледи. Аладан бирин Асанланы Локѳман хажи жазгѳанды, кеси да аны 1909 жылда Магомедмырза Мавраевни Темирхан-Шура шахардагѳы типографиясында чыгѳаргѳанды. Китапны аты «Кѳылыкѳ китап» эди, кеси да тишируулагѳа деп жазылгѳанды. Ол китапда Мѳчюланы Кязимни «Ийман ислам» деген поэмасы да басмаланганды. Тифлисте 1916 жылда чыкѳгѳан экинчи китапны аты «Ана тил» эди. Кѳарачай-малкѳар тилни ол дерс китабын Акѳбайланы Исмайыл жарашдыргѳан эди. Исмайылны Темирхан-Шурада дагѳыда бир талай китабы басмаланганды.

Революциягѳа дери араб харфла бла жазылгѳан кѳарачай-малкѳар адабиятны авторлары, окѳуучулары, аланы бир бирден жазып алгѳанла да болгѳанларыны юсюнден таукел айтыргѳа боллукѳду. Алай ол китапла, жарсыугѳа, иги сакѳланмагѳандыла. Уллу Ата журт урушха дери уа араб харфла бла жазылгѳан китапла угѳай, башха кѳагѳытла окѳуна кѳара чѳпге салынып кюйдюрюлгендиле. Ол палахладан да кѳутулгѳан китапланы асламы кѳарачай-малкѳар халкѳгѳа сталинчиле сынатхан геноцидни кезиуюнде тас болгѳандыла. Алай бла, Кѳарачайны бла Малкѳарны, араб харфла бла жазылгѳан адабият эсгертме-

лери бюгюнлюкде да тинтилмегендиле. Бир кѳауум юйюрлени архивлеринде «Лейля бла Меджнун», «Бузжигит», «Тахир бла Зухура» деген поэмаланы кѳол жазмалары сакълангандыла. Аланы жыйыуу бла тинтиу бек алгѳа бизни ниет хазнабызгѳа кѳарамны тюрлендириуню излейди. Ол уллу байлыкѳны, жыйышдырып, илму тинтиулеге кѳошаргѳа керекди.

Кѳарачай-малкѳар культураны келечилери, Санкт-Петербургда, Москвада, Ставропольда, Киевде эм Россейни башха шахарларында окъуп, билим алгѳандыла, туугѳан жерлерине кѳайтып, халкѳларына хайыр келтирирге кюрешгендиле. Болсада, аланы асламысы не Кѳарачайда, не Малкѳарда урунур жер болмагѳаныны хатасындан, туугѳан жерлеринден кенгде ишлегендиле.

Сѳз ючюн, Шаханланы Абай – Шимал Кавказда биринчи бийик билимли врач – кѳуллугѳун Узакѳ Востокда бардыргѳанды. Орусбийланы Сафаралий, Петровско-Разумовский эл мюлк академияны бошагѳандан сора, Ярославль губернияда 20 жылдан артыкѳ ишлегенди... Окъугѳанланы асламысы Владикавказда кѳуллукѳ этгендиле – 1863 жылгѳа ол Терк областѳны административ арасы эди. Малкѳар да ол заманлада аны санында болгѳанды. Аллай ара болгѳаны себепли, Владикавказ терк ѳсгенди, мында промышленность иги айныгѳанды – заводла, фабрикала, шахтала, рудникле ишлеп тебирейдиле. Культура-жарыкѳландырыуу учрежденияла да ачыла эдиле – школла, библиотекала, театр, училищеле, гимназияла. Биринчи газетле да чыгѳып башлайдыла. Осетияда, битеу Шимал Кавказдача, биринчи миллет интеллигенция кѳуралады.

Интеллигенция жарыкѳландырыуу ишинде жамауат жашауну не жаны бла да тынгысыз этген халкѳгѳа окъуу-билим бериу (школланы ачыу), медицина учрежденияланы ачыу, сюдно ишин мажалыракѳ этиу дегенча вопросларын тамамларгѳа итингенди.

1867 жылда Владикавказны реальный училищесин гимназия этедиле. Мында, 1859-чу жылдан башлап, Кавказны битеу халкѳларыны келечилери окъуй эдиле – бир жолгѳа 100 жашчыкѳ. Гимназияда тийишли билим бериуге уллу эс бурулгѳанды. Окъуу жылны ичинде тиллени юйретиуге, историягѳа, математикагѳа башха предметледен кѳбюрек эс бѳлюннгенди: жангы тыш кѳыраллы тиллеге – 27 сагѳат, математикагѳа – 31, историягѳа – 12 сагѳат берилгенди. Гимназияда 6 жыл окъугѳандыла. Кѳарачай-малкѳар жарыкѳландырыучуланы асламы – Орусбийланы Сафаралий бла Науруз, Абайладан Солтанбек, Мусос, Кѳайтукѳ, эм башхала мында билим алгѳандыла. Алай бла, XIX ѳмюрню

ахырында Владикавказ Шимал Кавказны халкъларыны культура аралары болады. Болсада, бу культура-жарыкъландырыу арагъа келип окъургъа суйгенлени кёбюсю Владикавказны узакълыгъындан умутларына жеталмагъандыла.

Къарачай-малкъарлыланы суратлау публицистикалары, бююнню кюнден къарагъанда, анда ачыкъланган проблемаладан сора да, миллет адабиятны тарыхыны сейир шартыча багъалды.

Биринчи басма чыгъармаланы авторлары Орусбийланы Сафаралий бла Науруз, Кърымшаухалланы Ислам, Абайланы Мусос, Халиланы Хызыр, Хубийланы Иммолат, Байрамукъланы Илияс, Токъланы Наны, Шаханланы Басият, Акъбайланы Исмайыл, Абайланы Фатимат бла Исмайыл, Хубийланы Ислам (Къарачайлы) эм башхала XIX ёмюрню экинчи жарымында бла XX ёмюрню аллында къарачай-малкъарлыланы суратлау сезимлерин шарт этгендиле.

Къарачай-малкъар суратлау публицистиканы тарыхы XIX ёмюрню экинчи жарымында башланганды эм бек алгъа Орусбийланы Сафаралий бла Наурузну, Кърымшаухалланы Исламны эм Абайланы Мусосну чыгъармачылыкъ ишлери бла байламды. Ала къарачай-малкъар интеллигентлени Россейде тийишли билим алгъан биринчи къауумундан эдиле. Аланы чыгъармачылыкълары бла жамауат ишлери Малкъарны бла Къарачайны жарыкълыкъгъа итинген тёлсюню биринчи атламлары эдиле. Ала асламында орус тилде жазгъандыла.

Жарыкъландырыучуларыбыз кеслерини чыгъармаларын Россейни ара периодикасында неда Кавказда чыкъгъан газетледе басмалай эдиле. Аланы статьялары, очеркleri, хапарлары, уллу адабият чыгъармаладан юзюкleri эски газетледе бла журналлада сакълангандыла. Асламында ала публицистика жанрда жазылгъан эдиле.

Шимал Кавказны орус тилде жазгъан миллет авторларыны чыгъармачылыкъ ишлерин тинтген заманда аланы чыгъармаларын миллет адабиятны юлгюсюнеча къараргъа жарамайды дегенле да бардыла. Аллай авторла миллет культураларына не къошумчулукъ этгендиле, деп соргъанла да тубейдиле. Алимлени бирлери аланы чыгъармаларын, даулашсыз, авторну миллетини культурасына къошуп къоядыла. Башхалары уа ол къарамны унамайдыла, орус тилде жазылгъан затла орус адабиятны хазнасыды, дейдиле. Чыгъарманы жазылгъан тилин магъаналы сылтаугъа санап, ала миллетлери оруслу болмагъан, алай орус тилде жазгъан айтхылыкъ жазыучуларыны чыгъармачылыкъ ишлерин юлгюге келтиредиле.

Жазыучуну чыгъармачылыгъыны тили бла билинмейди

аны миллети, бютюнда публицистика жанрда ишлегенни. Миллет сезим автор къайсы халкъны сейирлерин къоруулагъаны бла, ниет-къарамыны теренлиги бла, окъуучугъа кимни жүрек жарсыуун ачыкълагъаны бла баямланады. Дагъыда ол зат авторну туугъан жери, къаллай болумлада ёсгени бла, билим даражасы бла байламлыды.

Къарачай-малкъар публицистле, статьяларында миллетлерини къыйын жашауларын толу ачыкълай, ол болумдан чыгъыуну жолларын кеслери къалай кёргенлерин ангылатып жазадыла. Аны бла бирча, аланы жазмаларында миллет суратлау дуняны шартлары да бардыла – баш магъананы тутхан затланы айырыуда, жигитлени сыфатларын къурауда, адамны ич дунясын кёргюзтюуде...

КЪОНШУ МИЛЛЕТЛЕ БЛА БАЙЛАМЛЫКЪНЫ КЮЧЛЕЙ

Къарачай-малкъар публицистлени биринчи къауумуну чыгъармачылыкълары ол замандагъы Шимал Кавказда публицистикагъа жууукъ эди, алай аны башхалагъа ушамагъан энчи «бети» да болгъанды. Аны себепли ала къайсы миллетни келечилери болгъанларыны юсюнден айтыр кереклиси да жокъду. Публицистле не темагъа жазсала да, ишлерин халкъны жашауу бла байламлы этгендиле, хар бири, къолларындан келгенича, анга болушургъа, халланы тюзетирге да кюрешгендиле. Сёз ючюн, къарындашла Орусбийланы Сафаралий бла Науруз россей окъуучуну къарачай-малкъар фольклор бла – халкъны кёп ёмюрледен келген эстетика сынауу бла – шагъырейлендиргендиле. Аланы оюмларына кёре, быллай иш халкъны уллу дуня бла, къоншу миллетле бла (ала бла уа ёмюрлени теренине кетген культура байламлыкъла бар эдиле) байламлыкъларын кенгертирге бла кючлендирирге болушур деп ийнаннгандыла.

Россейни къыйыры-чеги болмагъан эркин жерлери бла, культурасы эм тарыхы бла шагъырейлениу Къарачайны бла Малкъарны культурасыны келечилерин миллетлери уллу дунядан бир жанында къалып турады деген оюмгъа келтире эди. Ала халкъларын, тау ауузланы такъырлыкъларындан «чыгъарып», европалы культура бла, тарыхда магъаналы ишле бла шагъырейлендирирге итингендиле. Кеслерини ол излемлеринде Орусбий уллары халкъны философиясында, адеп-къылыгъында жакълау эм ангылау тапхандыла – къарачай-малкъар фольклор халкъны тюрлениулеге ачыкъ болгъанына толу шагъатлыкъ эте эди.

Жарыкъландырычуланы ишлерине билимли адамла бек ыразы болгъандыла, аладан юлгю алгъандыла.

Орусбийланы Сафаралийни 1881 жылда Тифлисте чыкгъан «Сборник для описания местностей и племен Кавказа» деген этнография жыйымдыкны биринчи китабында басмаланган статьясындан сора орусла устазла, Кавказдагы администрацияны къуллукчулары, башха билимли адамла, Къарачайны, Малкъарны кёлден чыгъармачылыкларын жыйышдырып, басмалап башлайдыла.

Къарачай-малкъар публицистлени хайырындан XIX ёмюрню экинчи жарымында школла, гимназияла, училищеле, библиотекала ачылгандыла, ала миллет чыгъармаланы басмаларга, кириллицаны мурдорунда биринчи жазманы къуарарга къурешгендиле.

XIX ёмюрню публицистлерини биринчи къауумуну оюмларын, ала белгилеген темаланы ызларындан келген публицистле (XX ёмюрню аллында) андан ары айнытхандыла. Къарачай-малкъар публицистлени жангы къаууму не бла айырмалыды биринчиледен? Ол соруугъа жууапны уа биз Шаханланы Басиятны, Абайланы Фатиматны, Акъбайланы Исмайылны, Абайланы Исмайылны, Хубийланы Иммолатны статьяларында, очерклеринде, хапарларында табабыз.

АКЪБАЙЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

Акъбайланы Яхьяны жашы Исмайылны (1874–1937) чыгъармачылыгы устазлагъа бла эл школланы окъуучуларына жораланады. Къарачай-малкъар школлагъа биринчи дерс китапланы да ол жарашдыргъанды. Аны «Ана тил» деген эм башха дерс китапларын, совет власть орналып, окъууну-билимни халкъгъа жайыугъа тийишли эс бурулгъанда, жангы дерс китапланы къурай туруп хайырланнгандыла.

Акъбайланы Исмайыл сабий ана тилинде сёзню къалай хайырланнганына уллу эс бургъанды. Аны дерс китапларында эм башха жазыу ишлеринде халкъны кёлден чыгъармачылыгыны бек иги юлгюлери жыйышдырылгъандыла, ана тилни сёзюню ариулугъу, магъаналылыгы чертилгенди. Ол китаплада Исмайылны кесини назмулары да басмалангандыла.

АБАЙЛАНЫ ФАТИМАТ

Адыглы жарыкъландырычу Магомедбек Хаджетлашени «Мусульманин» деген журналы (1908–1911 жыллада Парижде чыкгъанды) Шимал Кавказны тау миллетлерини

культураларын, жамауатны эсин, ангылаун, миллет сезимин айнытыуда уллу иш этгенди. Ол журналда къарачай-малкъар публицистлени чыгъармалары да басмалангандыла. Аланы санында Абайланы Мусосну кызы Фатиматны (1892–1973) «Къырым татарлыланы тойлары» бла «Ференкле Кавказдан къалай кетгендиле» деген эки суратлау очерки магъаналы жерни аладыла. Ала къырым татарлыланы той адет-төрелеринден эм фольклорларындан хапарлайдыла.

Фатимат жазгъанларын басмада чыгъаргъан биринчи таулу тиширыу болгъанды. Ол къырым татарлыланы той-оюн адетлерини юсюнден, бош, солургъа келген адамча угъай, жууукъ халкъны жашауун илму тинтиулеге къошаргъа итинген адамча жазады, къырым татарлы кызгъа жан аурутады. Аны болумуна, баш эркинлиги болмагъанына жарсыйды. Фатиматны жазыу ишге фахмусу болгъаны ференклени юсюнден белгили таурухну алапат хапаргъа бургъанында да эсленеди. «Мусульманинде» Фатиматны чыгъармаларын басмалай туруп, редакция ал сёзюнде «была жазычуну чыгъармаларыны бир кесегиди» деп, жазгъанды. Болсада, андан сора кёп да турмай, «Мусульманин» журнал жабылады, аны бла Фатиматны башха статьялары басмаланмай къаладыла.

АБАЙЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

Абайланы Мусосну юйюрю Къарачайны бла Малкъарны культурасын айнытыугъа бла халкъгъа окъуу-билим жайыугъа болмагъанча уллу юлюш къошхандыла. Мусосну жашы Исмайыл (1888–1930), студент заманындан башлап (ол а врач усталыкъны сайлагъан эди), халкъны саулугъун сакълау бла байламлы уллу ангылатыу иш бардыргъанды. Аны студент заманында биринчи статьялары «Кубанские областные ведомости» деген газетде бла «Мусульманин» журналда басмалангандыла. Анда ол Шимал Кавказны халкъларында жайылгъан аурууланы къалай бла кетерирге боллугъуну, ауруула бла кюреш бардырыргъа кереклигини юсюнден жазады.

Статьяларында Исмайыл халкъны кыйын болумлада жашагъанын, анга арталлыда медицина болушлукъ болмагъанын ачыкълайды, тиширыуну бютюнда кыйын болумуну юсюнден жазады, жамауатны жашауун игиге тюрлендирирге чырмагъан осал затланы белгилейди. «Шимал Кавказны жер-жерлеринде врачла болмагъаныны хатасындан халкъ асламла кеслерине бакъдырмайдыла, аны бла

аланы аурууларына жангы ауруула кьошуладыла», – деп жазгъанды ол кесини биринчи статьясында.

«Тиширыуну саулугъу – ол халкъны саулугъуду», – деген магъаналы оюмну айтханды Абай улу жаш заманында жазгъан статьяларыны биринде.

Бюгюнлюкде Абайланы Исмайылны революциягъа дери жазгъан статьяларындан ючюсю белгилиди. «Мусульманин» журналда айтылгъаннга кёре, ала аслам болгъандыла, алай эндиге дери аны статьялары табылмагъандыла, нек дегенде, Абайланы Исмайылны чыгъармачылыкъ жолун, иш этип, арт заманнга дери киши да тинтмегенди.

Андан сора Исмайылны бир ненча статьясы 1920 жыллада Къабарты-Малкъарны прессасында басмаланып табылгъандыла.

Акъбайланы Исмайылны бла Абайланы Исмайылны «Бизни кючюбюз – бизни жерибиздеди» деген китаплары совет властыны кезиуонде жазылгъан биринчи дерсликледенди. Ол абаданланы ичинде окъуу-билим жайыугъа жораланнган эди.

ХУБИЙЛАНЫ ИСЛАМ (КЪАРАЧАЙЛЫ)

Абайланы Исмайыл бла Хубийланы Ислам журналистикагъа бир жол бла, бир темаланы ачыкълай келгендиле. Ала окъуу-билимни халкъ асламлагъа жайыуну, тиширыуну баш эркинлиги болургъа кереклисини юсюнден, ичгичиликни бла жукъгъан аурууланы юслеринден жазгъандыла.

Хубийланы Ислам (1896–1938) «Къарачайлы» деген псевдоними бла белгилиди. Аны чыгъармачылыкъы къарачай-малкъар публицистиканы эки кезиуоне тюшеди – XX ёмюрню аллына бла 20–30-чу жыллагъа – социализмни къурулушу баргъан заманнга. Исламны чыгъармачылыкъы бла бошалады къарачай-малкъар публицистиканы бирикген тарыхы.

Гимназияда окъугъан заманында жазгъан статьяларында, очерклеринде, театр кружокланы оюнларына рецензияларында Къарачайлы культурада, жамауат иште болгъан затлагъа энчи къарамы болгъанын энчи хаты бла билдиргенди. Шимал Кавказны басмасында жерни тукъумлагъа, аланы кьолайлыкъларына кёре юлеширге керекди деген даулашлы вопрос сюзюлгенде, жаш жазыучу бир жанында къалалмагъанды. Ол «Сословные недоразумения в Карачае» деген статьясында Къарачайны бир къауум белгили кьуллукъчуларын ол магъаналы иште аллай къарамлары

ючюн къаты сёкгенди. Иш алай барса, ол халкъны жарыкъландырыугъа, аны болумун игилендириуге уллу чырмау боллугъун ангылатханды автор. Россейни правительствосу «къарачайлы халкъны жарыкъландырыр ючюн арталлыда зат этмегенди, бизге уа ол эс бурургъа керекди, биз анга тийишлибиз эм аллай дау айтыргъа эркинлигибиз барды». Ма алай жазгъанды ол заманлада окъуна Ислам Къарачайлы.

XX ёмюрню 20–30-чу жылларында Ислам Къарачайлы Шимал Кавказда бек белгили эм магъаналы иш этген фахмулу журналистге саналгъанды. Жазгъаныны хайыры да болгъанды. Ислам тарыхны, культураны, Шимал Кавказны халкъларыны жашау турмушуну юсюнден жюзле бла статьяла жазгъанды. Ол заманда профессионал журналистле бек аз эдиле, Ислам а аладан айырмалылары болгъанды, уста жаза билгенди. Шимал Кавказны халкъларыны социально-экономика болумларын тынгылы тинтип, аны юсюнден басмада талай статья чыгъаргъанды. Бююнлюкде да аны жазмалары илму жаны бла магъаналылай къаладыла.

НАЛЬЧИК СЛОБОДА

XX ёмюрню аллында Нальчик Малкъарны бла Къабартыны арасы болады. Нальчикде культура-жарыкъландырыу учрежденияла да ол кезиуде ачылып башлайдыла. Адам саны 7 мингнге жетген Нальчик слобода Малкъарны бла Къабартыны биринчи интеллигенциясын жыйышдыргъан жер болады. Ол кезиуге дери Нальчикни не культура, не эл мюлк, не бир тюрлю башха жаны бла артыкъ уллу магъанасы болмагъанды. XIX ёмюрню ахырында – XX ёмюрню аллында Нальчикге солургъа суюгенле, бир хайырлы иш ачаргъа итинген адамла келип башлайдыла.

Нальчикчиле аллай бир адамны аш-суу бла жалчыталмагъанлары себепли, жууукъ элледен слободагъа кёгетле эм малчылыкъны продукциясын келтиредиле. Къабартылы элледе тахта кёгетле, жемишле ёсдюрген жерлерин кенгертедиле, терек бахчала орнатадыла. Алгъын Минеральные Воды бла Владикавказгъа элтилинген продукция энди Нальчикни базарында сатылып башлайды. Ол замандагъы базар шёндю Къабартыны Россейге къошулгъаныны 400-жыллыгына аталгъан майданда эди. Этни, сютден этилген продукцияны уа Нальчикге асламында элледен таулула келтиргендиле. Малкъарны эллеринден жүн, жүнден этилген затла, тери, дагъыда малчылыкъдан тюшген кёп тюрлю зат сатыла эди мында.

Сатлыкъ затла (товар) бла ахча жүрюп башлагъандан

сора, Нальчик слободаны магъанасы уллу болады. Малкърны продукциясы энди Сванетиягъа бла Имеретиягъа угъай, Шимал Кавказны рынокларына келтириледи. Бай таулула, ол кезиуден башлап, нальчикчиледен юйле сатып аладыла, кеслери жангы юйле да ишлейдиле эм харчевняла, эт сатылгъан тюкенле бла къонакъ юйле ачадыла.

XX ёмюрню аллында Нальчик слободада шёндюгю Толстой атлы орамдан Лермонтов атлы орамгъа дери, Ленин атлы проспектден (алгъын Степная болгъанды) Кабардинская (алгъын – Бульварная) орамгъа дери – ма ол тийреледе таулуланы юйлери бла жерлери болгъандыла. Ол замандагъы юйлени бир къаууму уа бюгюннге дери сакълангандыла.

XX ёмюрню башында Нальчик слободада кёп тюрлю ишлени усталары да кеслерини ишчи жерлерин ачадыла. Быллай тюрлениуле бла байламлы, малкър бла къабарты интеллигенция да Владикавказдан Нальчикге кёче башлайды.

МАЛКЪАРНЫ БИРИНЧИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ

Билимли таулула сабийлерин Нальчикдеги школлагъа бла гимназиялагъа окъургъа бере эдиле, ол санда къызлагъа деп энчи ачылгъан гимназиягъа да.

Малкърны жамауат къуллукъчулары жарыкъландырыу бла культураны учрежденияларын къураугъа тири къатышхандыла. Алай бла, 1908 жылда Орусбийланы Исмайыл Асланбекович (Александрович) Нальчикде Малкърны бла Къабартыны тарыхында биринчи типографияны ачханды.

Шаханланы Басиятны, Нальчик округну юрисконсультуну, Нальчикдеги Тау школну гимназиягъа тюрлендириуде уллу къыйыны барды. Нальчикде тау миллетлени сабийлерине деп ачылгъан биринчи школда малкърлы устазла эм юйретиучюле да ишлегендиле: Орусбийланы Хамзат, Малкърарукъланы Дадаш, Джаболаны Ахия, Моллаланы Исхакъ бла Якъуб.

Малкърны биринчи окъуулу адамларыны сабийлери Нальчикде театр бла музыка кружокла ачадыла, къол бла жазып, гимназиялада бла юйюрлеринде газетле чыгъардыла. Сёз ючюн, Абайланы Мусосну юйюрюнде кёп жылланы ичинде «Кюзгю» деген газет чыгып тургъанды. Малкърны келир замандагъы публицистлери Абайланы Фатимат бла Исмайыл, Орусбийланы Ибрагим ол кезиуде жаз-

гъандыла биринчи юйренчек назмуларын бла хапарларын. Орусбийланы Асланбекни жашы Исмайыл башчылыкъ этген музыка кружокну ишини юсюнден XX ёмюрню ал жылларында чыкыгъан кавказ газетле махтап жазгъандыла.

ТЕАТР КРУЖОК

1915 жылда Нальчикде реальный училищени малкъарлы окъуучулары театр кружок къурайдыла. Ала кёргюзтген бир ненча оюнну арасында халкъда жюриген бушуулу хапаргъа кёре салынган «Къаншаубий бла Гошаях» деген трагедия да болгъанды. Алгъа спектакль малкъар тилде ойналгъанды, артда уа, бу оюннга башха миллетли къараучулары сейирлери да уллу болгъаны себепли, аны орус тилге кёчюргендиле. Пьесаны кёчюрген эм сахнада салгъан Исхакъланы Солтан болгъанды, Нальчикдеги реальный училищедде окъугъан жаш адам. Ол кеси да Холамдан эди. Спектакльде Солтан Къамгъут бийни ролун ойнагъанды. Гошаях бийчени сыфатын а гимназияны окъуучусу Малкъарукъланы Даута къурагъанды. Оюнну бек алгъа училищени сахнасында кёргюзтгендиле.

Спектакль бек жетишимли баргъанды. Анга къуру училищедде окъугъанла бла ишлегенле угъай, Нальчик слободаны битеу жамауаты да жыйылып къарагъан эди. Аллай жетишимден сора театр кружокда къараучулагъа дагъыда бир къауум спектакль кёргюзтедиле. М. Ю. Лермонтовну «Демон» деген поэмасына кёре салынган оюн да къараучулары эслеринде къалгъанды. Моллаланы Исхакъ Пушкинни бир къауум жомагъын малкъар тилге кёчюрюп, училищени бла гимназияны окъуучулары аланы сахнадан уста айтхандыла.

Гимназияны окъуучусу Абайланы Амирханны жашы Исмайыл театр кружокга бек тири къатышханладан бири эди. Артда ол белгили киносценарист болгъанды, 20-чы жыллада биринчи «кавказ» киноланы литература жаны бла автору да ол эди. Аладан бек белгилелери – «Абрек Заур», «Закон гор», «Под властью адата».

ШКОЛЛАНЫ АЧЫЛЫУЛАРЫ

Нальчикде тау миллетлеге деп ачылгъан школда устазланы хазырлагъан курса 1875 жылдан бери ишлей эдиле. 1911 жылда ол школну реальный училищеге тюрлендиредиле.

Архив кьагъытлагъа кёре, 1916 жылгъа Къабартыны бла Малкъарны эллеринде 40-дан аслам школ ачылады. Уллуракъ элдеде школа бир ненча окъуна боладыла. Сёз ючюн, Орусбийланы эллеринде 2 училище (школ) болгъанды, анда 8-жыллыкълардан 11-жыллыкъларгъа дери 36 сабий окъугъанды.

Администрация окъуу юйлени ачханына таулула уллу ыразылыкъ бла тубегендиле эм, амалларына кёре, сабийлерин окъутуп башлагъандыла. Бек алгъа ала орус тилге юйрене эдиле. Кавказны илму тинтиучюсю В. Я. Тепцов, анга шагъатлыкъ эте, былай жазады: «Чегемлилени кёбюсю орус тилде тынгылы сёлешаладыла. Нальчикни школун бошагъанла уа сёзленн бек тюз айтадыла. Ийнанырыгъым да келмей эди, таулада ёсген таулу орусча алай жаза да, окъуй да билир деп».

МИЛЛЕТ ХАРФЛЫКЪЛА

XX ёмюрню аллында малкъар элдеде межгитле, медиреселе да бар эдиле. Биринчи медиресе Малкъарда къачан ишлеп башлагъанын айтхан кыйынды. Къарачайда бла Малкъарда XVII ёмюрню ахырында – XVIII ёмюрню уа аллында ислам дин халкъ асламлагъа иги да жайылгъан эди, биринчи медиреселе, эштада, ол заманлада ачылгъандыла.

Шимал Кавказны жамауат къуллукъчулары россей администрациядан башланган школлары, училищелени, библиотекалары жер-жерде ачарлары излейдиле. Шимал Кавказны халкъларыны интеллигенциялары миллет харфлыкъларгъа къуаргъа кереклисин ангылатадыла: Чечен-Ингушдан – К. Досов бла Т. Элдарханов, Малкъардан – Орусбийланы С., адыгейлиледен – С. Сиухов эм башхала. Дагъыстанда араб тил бла кюрешген алимле, окъуу ишни тынчыракъ этер ючюн, араб тилни харфлыгъына таяна, кеслерини миллет тиллеринде харфлыкъларгъа къурайдыла – ала анга «аджам харфлыкъ» дегендиле. «Аджам харфлыкъ» бла артда бизни билимли адамларыбыз да хайырлангандыла.

«Жарыкъландырыу министерствону журналы» 1890 жылда бу билдириуню басмалагъанды: «Тау миллетлени школлары бошагъан келечилерини бек азы киредиле орта билим берген окъуу юйлеге, ол санда аскер окъуу юйлеге да. Ала окъуу юйлеге тынчыракъ кирир ючюн, школлада француз тилни дерслерин да бердидиле. Болсада, тау миллетлени келечилери школну бошагъандан сора туугъан эллерине къайтадыла».

КЪАРАЧАЙЛЫ УСТАЗЛАНЫ «МУСУЛЬМАНИНГЕ» КЪАГЪЫТЛАРЫ

Шахарда устаз курслада билим алгъанла, эллерине къайтып, школлада ишге тохташхандыла. Аны бла бирге ала миллетлерини жашауларында проблемаланы да кётюргендиле, аланы юслеринден газетлеге, журналлагъа жазгъандыла. Къарачай устазла Халилланы Хызыр, Хубийланы Иммолат, Байрамукъланы Илияс, Токъланы Наны кеслерини жазгъанларын «Мусульманин» деген журналда, «Мусульманская газета», «Кубанские областные ведомости» деген газетледе басмалагъандыла.

Не затха къайгыра эдиле къарачайлы устазла? Элледе школланы ачаргъа кереклисин айта эдиле ала. Аланы башламчыкълары бла 1916 жылда Къарачайда 16 школ бла училище ачылады. Ол ишлеринде алагъа Абайланы Мусос, Къобан областны Баталпашинск бёлюмюнде атаманны болушлукъчусу болуп ишлеген, Кърымшаухалланы Ислам, Шаханланы Басият, Халилланы Саид эм башха къарачай эм малкъар жамауат къуллукъчула болушхандыла.

1911 жылда «Мусульманин» журналгъа жазгъан къагъытында Къарт-Джуртдагъы школну устазы Халилланы Хызыр «журнал Россейни муслийманларыны проблемаларын ачыкълагъанын, Къарачайны устазларына бек жууукъ эм багъалы болгъанын» айтады, Къарачайны окъуулу адамлары да айныуну жолун сайлагъанларын, алчылыкъгъа итингенлерин билдиреди. Аны письмосу бюгюн бизге тарых документча багъалыды. Анда Къарачайны бир къауум эллериндеги интеллигенцияны тизмеси барды. Халилланы Хызыр Къарачайны интеллигенциясы «Мусульманинде» сора да «Татар библиотеканы битеу чыгъармаларын», «Шериф-пашаны» газетлерин окъургъа сюйгенлерин да билдиреди.

Учкуланда эки классы болгъан училищени устазы, фахмулу публицист Хубийланы Иммолат «Кубанские областные ведомости» деген газетде бла «Мусульманин» журналда бир къауум статьясын басмалайды. Аладан биринде ол: «Хайдагъыз, жахилни кёзлерин ачайыкъ, жукълагъанны уятайыкъ, къарыусузгъа уа ключ берейик! Хайдагъыз, заманны зыраф оздурмай, халкъгъа билим бериуню бла аны жашауун игилендириуню эсден кетермей, огъурсуз эм палахлы ичгичиликге къажау сюелейик!» – деп чакъырады.

ХАНИФА БЛА ФУЗА – КАВКАЗНЫ БИРИНЧИ ОКЪУУЛУ МУСЛИЙМАН КЪЫЗЛАРЫ

Битеу Россейдеча, XIX ёмюрню экинчи жарымында къарачай-малкъар жарыкъландырыучула тиширыугъа окъуу-билим бериуню вопросларын кётюредиле, аны юйюрге бла обществода магъанасыны юсюнден да айтадыла. Бютюнда бек ол ишге къайгъыргъанла Кърымшаухалланы Ислам бла Шаханланы Басият эдиле.

Баям, аны ючюн болур, Шимал Кавказда билим алгъан биринчи тиширыула таулула болгъандыла – Абайланы Ханифа бла Шакъманланы Фуза. Ала Тифлисте Шыйых Нина атлы окъуу юйде 1862–1872 жыллада окъугъандыла. Ала къуру Шимал Кавказда угъай, битеу да Кавказны муслийман тиширыуларыны арасында да биринчиле болгъандыла. Ол заманлада, тиширыуну юйюртеги борчундан башха затха къатышдырмагъандыла, ол жорукъну бузгъанлагъа уа айып салгъандыла. Тиширыугъа аллай къарам болгъанда, Ханифаны бла Фузаны окъуугъа киргенлери чынтты жигитлик эди.

Ханифаны атасы Абайланы Асланбек, аманат жашчыкъланы санына тюшюп, Россейни патчахыны Конвоюнда кёп жылланы къуллукъ этген таулуладан эди. Асланбек туугъан жерине халкъыны жашауун иги жанына тюрлендирир мурат бла къайтхан эди. Отставкагъа чыкъгъандан сора, ол окъуу-билимни таулуланы араларында жаяргъа умут этеди. Жарыкъландырыу ишин а Асланбек кесини сабийлерин Нальчикде Тау школгъа бергени бла башлайды. Тамата жашы Солтанбекни скрипкада ойнаргъа фахмусу гитчелигинде окъуна билиннген эди. Ол, гимназияны бошагъандан сора, Москвада ачылгъан консерваториягъа киреди. Анда айтхылы музыкант Генрик Венявскийни сохтасы болады. Артда Абайланы Солтанбек скрипкада ойнау фахмусу бла атын битеу Кавказгъа айтдырады, кеси макъамла жарашдырады, таулуланы жыр культуралары бла къоншу миллетлени шагъырейлендиреди.

Асланбек къызы Ханифаны бла аны экиге айланган эгечи Шакъманланы Фузаны Тифлисте Шыйых Нина атлы окъуу юйге жибереди. Ол заманлада Кавказда акъсюек къызла тийишли билим жаланда анда алаллыкъ эдиле.

Абайланы Ханифа, окъууун бошагъандан сора, азербайджанлы жазыучу-демократ Гасанбек Зардобиге эрге чыгъады. Азербайджанда жарыкъландырыу иш бла кюрешип, аны культурасында ол кесини белгили ызын къой-

гъанды. Ханифа тиширыулагъа деп курса, къызчыкъла окъур ючюн а энчи школла, гимназияла ачдыртханды.

Биз Абайланы Ханифагъа Азербайджанны бла Къабарты-Малкъарны араларында тохташхан культура байламлыкъла ючюн борчлубуз. «Каспий» деген газетде аны болушлугъу бла Малкъарны жамауат къулдукъчулары Абайланы Мусосну бла Шаханланы Басиятны бир къауум статьялары да басмалангандыла.

Шакъманланы Фуза уа, окъууун бошагъандан сора, устаз болуп Куденетово деген элде (бусагъатда – Чегем шахар) ишлейди, алай, кѐп да турмай, Осетияны белгили жамауат къулдукъчусу Ибрагим Шанаевха эрге чыгъады. Ибрагим, Петровско-Разумовский эл миолк академияны бошап, Владикавказда ишлей эди. Бир ауукъдан а Ибрагимни ишлерге Къарачайгъа кѐчюредиле, ол юйюрю бла анда кѐп жылланы жашагъанды. XIX ёмюрню 80-чи жылларында Фуза бла Ибрагимни юйлери Владикавказда къарачай-малкъар культураны келечилерини жыйылгъан жерлери болуп тургъанды.

Туугъан тауларындан узакъда окъуна Ханифа бла Фуза халкъыбызны жарыкъландырыу ишине эм аны культурасын айнытыугъа уллу себеплик этгендиле.

АБАЙЛАНЫ МУСОС: «КЪЫЗЛА ОКЪУРГЪА КЕРЕКДИЛЕ»

Абайланы Мусосну чыгъармачылыкъ ишинде халкъгъа окъуу-билим бериуге энчи эс бурулады. «Билим, жашчыкълагъача, къызчыкълагъа да керекди», – дегенди ол кѐп кере.

Мусос кесини сабийлерине билим берир ючюн не кючюн да аямагъанды. Жашы Исмайыл Киевде университетде медицина факультетни бошап, артда бизни республикада саулукъ сакълауну учрежденияларын ачыугъа тири къатышханды. Мусосну къызлары – Гошаях, Сафият, Фатимат эм Жаннет – Нальчикде къызлагъа деп ачылгъан школда окъугъандыла. Аланы аталары, тиширыу да билимли болургъа кереклисин ангылатыр ючюн, халкъыны арасында уллу иш бардыргъанды.

1893 жылда, 14-чю октябрьде Абайланы Мусос Нальчик округну таматасына, къызланы да кѐп санда окъутургъа кереклисин ангылатып, заявление жазады. Бир къауум жылдан сора уа ол, къызларын школдан ары да окъутур ючюн, биягъы Нальчик округну таматасына болушлукъ тилеп жазады. Алай аны эки заявлениясы да жууапсыз къалгъандыла. Жаланда совет власть келгенден сора аны

къызлары, тюрлю-тюрлю курслада окъуп, билимлерин ёсдюргендиле.

Мусосну юйюрюндеги жашау турмуш аны къызларын адеплиле этгенди, аланы чыгъармачылыкъ ишге кёллендиргенди, дуняа культураны бла адабиятны билирге итиндиргенди. Аланы аталарыны шуёхлары Шимал Кавказны билимли адамлары, демократла болгъандыла.

Нальчикде Абайланы Мусосну юйю билимли таулула жыйылгъан ара болгъанды. Ала Малкъарны биринчи интеллигентлери эдиле. Мында жамауат-политика ишле, искусствону бла литератураны жангылыкълары дайым сюзюлгендиле, музыка бла литература ингирле да къуралгъандыла. Кёп жылланы ичинде Мусосну сабийлери «Кюзгю» деген юйюр газет чыгъарып тургъандыла. Аны къызлары гитчеликден окъуна дневникле жюрютгендиле, назмула, хапарла да жазгъандыла. Ол затлагъа Жаннетни дневнигини сакъланган бетлери шагъатлыкъ этедиле. 1912 жылда, 6-чы октябрьде ол дневнигинде былай жазгъанды: «Фатя, ким эсе да ол Бах деген, ма аны суйюп турады. Мен аны кёрюрге, танышыргъа да къалай сую эдим. Мен Фатяны дневнигин окъугъанма, аманмы, игими этгенме, билмейме. Я, Аллах, тапсыз этген эсем, кеч, кеч мени.»

Былай культура-тарых магъаналы шартланы къарачайлыланы бла малкъарлыланы ниет байлыкъларын къурауда жерлери уллуду. Ала художестволу публицистиканы, суратлау адабиятны маданият мурдорлары эдиле.

Къарачай-малкъар публицистлери жашагъан кезиулерин тюз суратлагъандыла, келир заманда боллукъ затланы да билгендиле. Алай, насыпха, халкъны тамблагъы кюнюн къара булутла басып кёргенлери уа жангылыч болгъанды. Къарачайлыла бла малкъарлыла, кеслерини миллет энчиликлерин, ата-бабаладан келген сейирлик культура-ларын да сакълап, адам улуну цивилизациясыны кёп ауазлы жырында кеслерини энчи ауазларын тас этмегендиле.

МАЛКЪАРНЫ ЁКЮЛЮ БАСИЯТ

Бу адамны къадары, жашау ызы бла шагъырей болгъунчу окъуна, жазмаларын окъуй туруп, кёз аллынга аны деменгили сыфаты келеди. Аны жашау жолу, чыгъармачылыгы, жамауат иши – бары да бирча сейирлик эдиле. Заманны барыуун теренден ангылагъан, тюзлюкню баш ниетге санагъан адам эртте-кеч болса да жамауат жашауну

ал сатырларына чыкьмай кьалмайды. Шаханланы Абайны жашы Басият аллай адамладан болгъанды.

Басият Черек ауузуну Мухол элине бийлик этип тургъан тукьумдан чыкьгъанды. Халкьны ичинде бий тукьумланы юсюнден хар тау ауузда тюрлю-тюрлю оюмла жюрюйдюле. Алай Шаханланы атларын асламында иги бла сагьынып келгендиле. Орус патчахны администрациясы тохташдырылып, эл-элlege бий тукьумладан башчыла салыннганда, XIX ёмюрню 50-чи жылларында Басиятны аппасы Шаулух Огъары Малкьарны старшинасы болуп тургъанды. Аны жамауат ичинде да, Терк Башында патчах администрацияда да сыйы жюрюгенине архив кьагьытла бла бирге халкь таурухла да шагъатлыкь этедиле.

«Шаханланы Шаулух – сормай канцеляргъа кириучю», – деп айтылады аны юсюнден халкь жырда.

Шаулухну алты жашы болгъанды – Омар, Магометмырза, Гелястан, Шаухал, Тенгиз, Абай. Абай юйюрге гитчелери болур эди, нек дегенде, архив кьагьытланы тюрлю-тюрлю тизмелеринде аны аты ахырында жазылыпды.

Шаханланы Абай 1850 жылда, мартны 27-синде туугъанды. Анга 8 жыл болгъанда, башха малкьар бийлени жашчыкьлары бла бирге, аны Нальчик аскер кьалагъа, аманатла школуна аладыла.

Ол школну инспектору поручик Келчевский округну начальниги князь Орбелианиге 1859 жылны 9 январында быллай кьагьыт жибергенди: «Мен кьарагъан школда тургъан окьуучула Хангерий Келеметов, Алибей Анджиев, Мирзакул Суюнчев, Тембот Кучмазукин, Асланбек Кучмазукин, Тембот Кошев, Абай Шаханов, Даулетгерий Шакманов, Муса Шарданов эм Карашай Куденетов башларына гаппар тюшюрген ауруудан кьыйналадыла, мында хакимлени болушлукьлары алагъа жарамагъанды. Сизни оноугъузгъа кьарагъан медицинаны доктору Шнейдер айтханнга кёре, аланы тынгылы багъаргъа жаланда Пятигорск тийресинде суула бла боллукьду.

...Ол затла бла байламлы, бу тизмеде болгъан аманатланы, башха жыллада этиучюбюзча, Кавминводлагъа, Пятигорск шахардагъы аскер госпитальда казнаны ахчасы бла кьаратыргъа онг беригиз деп, мен Сизден эркинлик тилейме».

Орбелиани тилекни кьабыл кёреди, аманатланы аскер госпитальда багъадыла.

Белгилисича, Кавказны халкьлары Россейге кьошулуп тебиреген заманда аладан аскер кьалалагъа аманатла алып тургъандыла. 1828–1829 жылладан сора Малкьар бла Къарачайдан да аладыла аллай аманат жашчыкьланы. Асла-

мында ала бий улулары эдиле. Ол сабийлени аскер къала-лада орус окъуугъа юйрете эдиле. Аманатланы аллай къалалада къалай бла кечингенлерини юсюнден А. С. Пушкин «Путешествие в Арзрум» деген жол жазмасында айтады.

Кавказны тарыхчысы Шабловский ол кезиуде Георгиевскде тургъан аманатланы юсюнден былай жаза эди: «Аманатла Георгиевскни приходской училищесинде – уезд училищени ачхынчы – орус сабийчикледен башха окъуй эдиле. Артда уа алагъа уездный училищеден устаз салына эди. Алагъа ырысхы жаны бла къайгырыу аскер бѐлюмню боюнунда эди, китапла бла уа аланы Кавказда училищелени таматасы Монасеин жалчыта эди. Жыл сайын аманатладан окъугъанланы саны белгили туююлдо, нек дегенде, аманатла училищелеге келген да, кетген да белгиленген заманда этмей эдиле. 1829 жылда декабрьде бардырылгъан экзаменлени ведомостуна кѐре, аманатла сегиз эдиле, жыл санлары да 7-ден 25-ге дери».

Ставрополь гимназияда 1842 жылда тау миллетлени сабийчиклерин окъутхан бѐлум ачылады. Бу окъуу юй Россейни гимназияларыны санында бек игиледен бири эди. Аны аллай даражагъа гимназияда ишлеген устазла жетдирген эдиле. Аны директору болуп онбир жыл (1850–1861) ишлеген Януарий Михайлович Неверов аты битеу къыралгъа белгили педагог эди. Ол белгили орус жазыучула Н. Некрасов, И. Тургенев, В. Белинский бла шуѐхлукъ юрюютюп, аланы жамауатны жарыкъландырыугъа, къыралны алгъа барыууна юлюш къошаргъа этген муратларына табына эди. Неверов кавказлы окъуучулагъа таза ююрекден къайгыра эди. «Къаллай тамаша затха тубейбиз – орус гимназияда 250 орусла бла 20 кавказлы сабийчик окъугъан жерде аз санлы миллетле кѐп санлыланы окъууда жетишимлери бла хорлайдыла!» – деп къууана эди 1858 жылда «Кавказ» газетни бетлеринде Я. М. Неверов.

Абай Нальчикден кетгенден сора госпитальда къаллай бир тургъаны, андан сора озгъан 2–3 жылны къайда ѳтдюргени белгисизди, алай 1861–1862 жыллада ол Ставрополь гимназиягъа окъургъа киргени архив къагъытлада жазылып турады.

Шаханланы Абай бла бирге гимназияда ол жыллада Шимал Кавказны халкъларыны келечилери да окъугъандыла. Аланы санында ингушлула Ахриев Чах, Ахриев Саадул, Долгиев Адильгерий, осетинлиле Газданов Ефим, Тхостов Ислам, Шанаевла Жантемир, Ибрагим эм Индрис, Къарачайдан Халилланы Далхат бар эдиле.

Абайны алаамат устазла окъутхандыла. Ол кеси да эм иги окъуучуладан бири болгъаны себепли, гимназияны

бошагъандан сора анга, дагъыда бир жылны гимназияда туруп, тыш къыраллы тиллени терен билип, артда бийик окъуу юйледен бирине кирирча онг бередице. Абай окъууун бошай тургъанда, гимназияны директору Александр Николаевич Дельсаль, Терк областны таматаларына аны окъууда жетишимлерин, адамлыкъ илишанларын да махтап, ол билимин андан ары ёсдюрсе, халкъына уллу хайыр келтирликди, деп жаза эди. Областны таматалары да эркинлик берип, округну таматалары уа жамауат ахчадан юлюш чыгъарыргъа айтып, жашны окъургъа Санкт-Петербургда иедиле.

Онтогъузжыллыкъ Абай къыралны ара шахарыны бек сыйлы окъуу юйлеринден бирине киргенини къууанчын Малкъарда къалай ётдюргенлерин биз энди бир заманда да билмек. Алай Шимал Кавказда Абайгъа дери бийик окъуу юйде медицина билим алгъан жокъ эди. Ол болумну Абай кеси да толу ангылай болур эди, нек дегенде Академияда къадалып окъугъаны аны жыл сайын кёрюмдюлеринде баямланыпды. Иги студентлени санында болгъан Абай, Петербургда белгили алимлени, врачланы лекцияларына тынгылап, аскер госпитальда практикасын ётдюре эди. Айтхылы алимле С. Боткин, Н. Склифософский, П. Лесгафт, А. Бородин эм башхала аны устазлары эдиле. С. П. Боткин алагъа ич аурууланы юсюнден лекцияла окъуй эди. Ол кеси да алапат педагог эди. Аны хайырындан сайлагъан болур эди Абай да терапевт усталыкъны.

Студент жашха юйюнден узакъда жашау этген тынч туююл эди. Аныча болумлагъа бу Академияда кёпле тюшгенини юсюнден окъуу юйню тарыхына жораланган китапда былай айтылады: «Студентлени асламы къыйналып кечине эди. Бир-бирле Россейни узакъ тыгъырыкъларындан келген эдиле... Туугъан жерлеринден узакъда, репетитор, тилманч неда катиб болуп ишлерге уллу конкуренция болгъан жерде ала амалсыз жашау эте эдиле.

Устазла бирда болмагъанча уллу суймеклик бла окъута эдиле, аланы араларында медицинаны бек уллу жулдузлары бар эдиле; окъутуу иште амаллары аз болгъанына да къарамай, усталыкъгъа юйретиу тынгылы бара эди». (История Императорской Военно-медицинской академии за 100 лет. СПб., 1898. 654 б.)

Шаханланы Абай Академияда окъуй тургъанлай, Кизляр крепостну комендантыны къызы Екатерина Матвеева бла танышады. Катя Санкт-Петербургда акушерлени курсаларында окъуй эди. Ала, бир бирни суйюп, 1875 жылда бир юйюр къурайдыла. Ол замандагъы къырал жорукълагъа

кёре (муслийман жаш, христиан динли кызыны алса, аны динине ётерге керек эди), Абайгъа динин, атын да алышындырыргъа тыюшеди. Алай бла ол Александр Дмитриевич болады.

Академиягъа кире туруп, Абай Терк округну таматаларына, окъууун бошагъандан сора, къайтып, округда врач болуп ишлерге сёз берген эди. Алай иш Нальчик округну таматалары бла Абай умут этгенча болмады. 1876 жылда Россей Тюрк бла урушха хазырланады, Кавказ бла Балканлагъа аскер къауумланы жыйышдырып башлайдыла, аны бла бирге госпитальла ачаргъа ишле бардырыладыла.

Аскер-медицина академияда 1876 жылда, тамата курслада окъугъанланы болжалдан алгъа окъууларын бошатып, асламын уруш бардырыллыкъ жерлеге иедиле.

1877–1878 жыллада Абай Грузияда, Цители Цкаро (Царский Колодец) деген элде орналгъан госпитальда къуллукъ этип тургъанды. Ол жылла Абайны чынтты врач болуруна себеплик этгендиле. Ол къуллукъ этген госпитальда жаралылагъа къарау жангы амалланы кючю бла бардырыла эди. Алгъа Абай лекарь болуп, ызы бла уа ординаторну къуллугъун толтуруп тургъанды. Уруш бошалыргъа Абайны къуллугъу коллежский ассессоргъа жетген эди, ол аскер чынланы тизмесинде майоргъа келише эди.

Уруш бошалгъанлай, Абай биргесине окъугъан жашла бла Владикавказны госпиталына кёчюрюледди. Мында ол эки жылны ичинде тюрлю-тюрлю жукъгъан ауруулагъа къажау кюрешни бардырады. Ол кезиуде бууала бек жайылгъаны себепли, ол, ауруу кирген элlege нёгерлери бла жүрюп, сабийлеге, абаданлагъа да багъып турады.

1880 жыл Абай жашаргъа Малкъар аузуна кёчеди, юйюрю, тукъуму тургъан жерде жашаргъа кёл салады. Болсада, ол мында Петербургда алгъан бийик билимин тийишлисича хайырланалмай, аскерге жангыдан къайтыргъа таукелленеди. Аны излемине кёре, Абайгъа къуллукъ Узакъ Востокда табылады. Главный медицинский управленияны докладына кёре, 1881 жылда, аскер болум тынгысызгъа айланнганы бла байламлы, Россейни Узакъ Востогунда аскер бёлюмлени саны ёседди, анга кёре уа, жангыдан 5 госпиталь бла 2 лазарет ачылады.

Шаханланы Абайны 1882 жылда Узакъ Востокга къуллукъ этерге иедиле. Ол Хабаровский округну лазаретлеринден биринде ишлеп тебирейди. 1888 жылда аны жангыдан Аскер-медицина академиягъа ординатурада окъургъа иедиле. Ол кезиуде Абай усталыгъын ёсдюрюр ючюн Германияда да болады. Эки жылдан сора, окъууун жетишимли бошاپ, артха къайтады. Энди ол Никольскоеде (бусагъатдагъы Уссурийск шахар) лазаретни тамата врачы болуп ишлейди.

Мамыр кезиуде Приамурский военный округну арасы Никольскоеде эди. Аскерчилени асламы анда тура эди, ауругъанланы, жаралыланы да ары келтире эдиле. Аны себепли, Абай башчылыкъ этген госпитальны ол аскер округда магъанасы уллу болгъанды.

Ол кезиуге Абайны тамата жашы Борисге (Басиятха) онбир жыл бола эди, къызы Лидагъа уа тюгел жыл да толмагъан эди. Жашы Россейни бек иги кадет корпусларындан бири – Александровскийде окъуй эди. Къызчыгъы уа анасы бла Ташкентге кетген эди. Абай андан ары юй бийчеси бла бирге жашамагъанды¹.

Шаханланы Абай, бийик билимли врач, Петербургдан къайтхандан сора, Японияны Нагасаки шахарында университетде лекцияла окъуйду, Узакъ Востокда эмина киргенде, анга къажау экспедициягъа башчылыкъ этеди.

XIX ёмюрню ахыры ол тийреледе ёлет бла эмина жайылгъан кезиу эди, аны себепли анда къуралгъан лазаретледе бла госпитальлада ишлегенлеге бек къыйын эди. Къыйырсыз-чексиз жерледе орналгъан журтланы аралары узакъ, жолсуз эди. Анга да къарамай, Абай медик нёгерлери бла, саусузланы табып, къолларындан келгенни аямай, аякъ юслерине сала эдиле. «Не заманын, не къарыуун, не ёз ырысхысын аямайды Шахан улу саусузлагъа бакъгъан кезиуде», – деп жазыла эди Абайны «Аттестационный списокунда».

Абайны 1895 жылда чынын кётюрюрге таматалары Петербургга къагъытла иедиле. Аны тёртюнчю разрядха – тайный советникни (ол а «Ранглары юсюнден табельде» генерал-майоргъа тенг эди) чынына тийишли болгъаныны юсюнден жаза эди аскер таматасы статский советник Маршандин. Бир ненча айдан Абайгъа ол чын бериледи. Болсада, Абай кесини генерал болгъанына тийишлисича къууаныргъа жетишмегенди.

Москвада чыккъгъан, битеу къырал магъанасы болгъан «Врач» журнал 1897 жылда, Шаханланы Абайны 1896 жылда ёлгенини юсюнден билдирип, некролог басмалагъан эди. Мында Абай бюйректери ауруп ёлгенди деп жазылады.

¹ Былайда Лиданы къадарыны юсюнден бир-эки сёз айта кетерге тийишлиди. Ол ыннасыны къатында Кизлярда ёсгенди. Заманы келгенде, Абайланы Амирханны жашы Исмайылгъа чыккъгъанды. Исмайыл 1920-чы жыллада биринчи совет приключенческий киноланы сценаристи эди. Ол жазып, быллай белгили кинола салыннгандыла: «Закон гор», «Абрек Заур», «Под властью адата» эм башхала. (Авт.)

Болсада, жууукълары айтханнга кёре, ол, эпидемиягъа къажау экспедицияда саусузлагъа къарагъан кезиуде ёлет ауруугъа боялып, алай бла ауушханды. Кертиси бла да алай болур эди, нек дегенде, ол экспедицияны материаллары кёп жылланы букъдурулуп тургъандыла, архивде аланы алимлени къолларына хазна бермегендиле.

Шаханланы Абайны къадары жулдузча жарыкъ болгъанлыкъгъа, энчи жашауун алсакъ, уллу насыбы тутханды дерге къыйынды. Атасы эртте ёлюп, къарындашлары аны ырысхысын къолларына эталмай, кёп апчыгъандыла. Абай, жюреги тартханлыкъгъа, Ата журтунда угъай эсенг, Кавказда ишлерча окъуна онг тапмагъанды, юй бийчеси бла да, бир бирни ангылап, насыплы юйюр къураялмагъандыла, жашауу да аны хайт деген заманында юзюлгенди.

Болсада, Абай жулдузлу къадарлы эди. Ол биринчи врач эди Шимал Кавказны халкъларыны келечилеринден, къадары къайры буюрса да, ол анда намысы-сыйы бла къуллукъ этгенди. Халкъыбызны тарыхында да, Горичледен сора, ол биринчи генерал эди. Аны жашау жолун терен тинтип билирге илму борч алыкъын толтурулмагъанды.

Жашауу ажымлы юзюлген эсе да, Абай бир ишни тынгылы этерге жетишгенди – жашына терен билим алдырыргъа мурат этип, ол кезиуде Россейни эм иги окъуу юйлерине салып тургъанды, аны жай сайын Кавказгъа ийип, багъалы адамларыны арасында жашатып, Ата журтун суюдюртгенди.

Шаханланы Басият 1879 жылда 17 январьда Владикавказда туугъанды. 1896 жылда Александр патчах атлы кадет корпусну бошагъандан сора, Басият артиллерия училищеде айырмалы окъуйду. Ол окъууда жетишимлери бла тенглерини арасында биринчи болгъаны себепли, анга къуллукъ этерге суюген жерин сайларгъа эркинлик берилген эди. Ол Ата журтуна барыргъа ыразы эди, эм Басиятны 1898 жылда Кавказгъа 21 артиллерия бригадагъа иедиле.

Ол жылла Шимал Кавказны халкъларыны миллет сезимлери къыстау айныгъан заман эди. Патчахлыкъны зорлугъун ангылагъан гитче халкъланы жер жерли администрация бла кюрешлери кюч ала бара эди. Ол халкъладан чыкыгъан окъуулу адамланы кёбюсю кюрешге башчылыкъ эталмасала да, анга энчи ишлери бла себеп болгъанлай тургъандыла. Башха амал тапмагъандан сора, ала урунганланы жашауларын тынчыракъ этер муратда халкъны жарыкъландырыуну къолгъа аладыла. Аланы жамауат жашаууну тюрлендирирге этген мадарлары кёбюсюнде муратларына жетдиралмагъанлыкъгъа, халкъда жангы ниетлени тууууна себеп болгъандыла.

Аскерде кьуллукъ этип башлагъан жылларында окъуна Шаханланы Басият Шимал Кавказны халкъларыны къадарларына къайгыра, аланы жашаулары бла терен шагъырей болады. Басият кьуллукъ этген Воздвиженская слобода бир ненча жылны ичинде орус патчахны Кавказны бойсундуруу урушунда ал сатырлада тургъанды. Воздвиженскаядан Шамиль бла кюреш бардырылгъанды, бойсунмагъан гитче халкълагъа урушну кезиуюнде экспедицияла жиберилип тургъандыла. Андан сора да, слободаны Владикавказга – Терк областны ара шахарына – жууукълугъу Басиятха Шимал Кавказны халкъларыны харкюнлюк излемлерин, жарсыуларын, къайгыларынын толу ангыларга онг бергенди. Кьуллугъундан бош заманында Басият, Владикавказга келип, анда сюдно, шахар Думаны жыйылыуларына барады, госпитальлагъа, больницалагъа, окъуу юйлеге, театрда, тюрлю-тюрлю концертлеге жюрюйдю, газетлени, журналланы редакцияларыны ишлери бла шагъырей болады.

Кавказга келген жылында (1898 ж.) окъуна Владикавказда чыкъгъан «Казбек» газетге Воздвиженскаядан къысха корреспонденцияла жибереди. Экинчи жыл а тау халкъланы жашауларына жоралагъан статьяларын басмалап тебирейди. Басиятны жыйырмажыллыгында жазгъан очерклери бла статьялары къаламыны жютюлюгю, жамауат жашауну уста билиую, эслилиги, ётгюрлюгю бла эм бек башы – фахмулугъу бла кимни да сейирсиндирирчадыла.

Бюгюнлюкде Б. Шахановну бизге белгили болгъан биринчи магъаналы иши – «Бир алапат проектни юсюнден» («По поводу одного удивительного проекта») деген жазмасыды. Ол «Казбек» газетде 1899 жылда басмаланганды. Мында Басият патчах администрация Кавказ халкълагъа терс кёзден къарагъанына, аланы барын уручулача, абрелеча кёргозтгенине эм алагъа къжау кюйсюз мадарла излегенине чамланыуун билдиреди. Аллай кюйсюз мадарладан бирлери Кавказны аз санлы миллетлерин Орта Азияга кёчюрюуюю юсюнден проект эди. Бу ниетлеге ким да сейир этерчады бюгюн да. Халкъланы сюрюнню жолуна салыу Сталиннге дери окъуна айтыла келген оюм эди.

Шаханланы Басиятны экинчи статьясы – «Энтта да кёчгюнчюлюк» («Ещё переселение»), – ол теманы андан ары ачыкълай, Кавказда жайылгъан абреликни бир къауум жамауат-экономика сылтауларын белгилейди. Бу жазмаладан башлап, Басиятны хатыны энчи ышаны – жютю масхара – кесине жер тапханды. «Бусагъатха дери биз абрелик бла кюрешни кёп тюрлю проектлерин эшитгенбиз, – деп жазганды публицист, – игисин, аманын да, сабырын, теркин да, алай Карцовну (патчах администрацияны кьуллукъчусу,

Кавказны халкъларын узакълагъа кѣчюрюуню проектин этгенди. – Т. Б.) проекти уа, сѣзсюз, барындан да алааматды! Карцовха ушаш биреулен а Шимал Кавказда абрекликни къурутур ючюн, ары оруслуланы кѣбюрек кѣчюрюрге керекди, деп жазгъанды». Аллай проектлени жашаугъа чойреликлерини юсюнден В. И. Ленин «Переселенческий вопрос» деген ишинде былай айтханды: «Кавказда колонизация жер фонд къайдан чыгъарыкъ эди эм ол жерли адамланы кеслерин кѣчюрюп къояр орунуна ары кѣчюрюу нек бардырылады?»

Кѣчюнючюлюк фонд туземецлени эркинликлерин тѣзюп болмазча басынчакълауну юсю бла къуралады...»

Патчах администрацияны проектлерин тенгешдире, Шаханланы Басият, аланы хиликкъа этип: «Эки проектден къайсы игирек болгъанын хар ким кеси сайласын. Мени сартын, экиси да игирекдиле», – дейди.

Россейден Кавказгъа жерсиз эллилени кѣчюрюуню патчах правительство эки мурат бла бардыргъанды: Россейде революция къымылдауну селейтир ючюн эм Кавказда халкъланы бир бирлерине юсгюрюп, аланы революция сезимлерин тунчукъдурур ючюн. «Гыржын аз болса, нѣгер харам болур» дегенлей, Кавказ халкъла бла орус халкъ ол болумлада, унукъдуруу къысханлыкъгъа, класс кюрешге къатышмай, бир бирлерине къажау сюелирге боллукъ эдиле. Аны юсюнден Шаханланы Басият патчах тайдырылгъандан сора къазакъла бла тау халкъланы бирлешген жыйылыуларында былай айтханды: «Эски правительство, бизни да, къазакъланы да эркинликлерин эзип, андан ары да атлагъанды: къазакъланы тау халкълагъа юсгюрюп, таулуланы къазакълагъа къажау этип, аны бла ол бизни барыбызны да намыссыз этгенди. Арабызгъа гурушхалыкъны урлугъун атхан эди. Алай энди хар зат оюлгъанды, хар зат тюрленгенди. Орус революция экиликни думп этгенди, энди къзагагъы, таулусу да Россейни эркин инсанларыдыла.

Барыбыз да бир лозунгну тюбюне жыйылырыкъбыз. Бизни ким эркин этген эсе да, бизге революцияны ким келтирген эсе да, лозунглары да бизге ол берликди. Ол – пролетариатды. Эрттеги кюйсюз правительство думп болгъанды, энди тюзлюкню жакълагъан власть боллукъду. Битеу таулуланы атындан мен сизни, къазакъланы, демократияны ниетлери бла къуралгъан жашаугъа чакъырама. Бизни бирлигибиз ючюн «ура» дерге чакъырама!»

Шаханланы Басият – эки ёмюр айырылгъан кезиуде жашагъан публицист, – таулуланы озуп кетген ёмюрден жангы ёмюрге ётген жарсыуларын кимден да иги ангылап, аланы къурутур мадар излегенди. Сѣзню кючюне базаына, фахмусун,

къарыун да къызгъанмай, жамаутха жарагъанды. Жаланда кеси халкъына угъай, битеу да Кавказны миллетлерине. В. Белинский айтханлай, Басият миллетле арасында шуёхлукъ дегенни жюрекни сезиминча ангылагъанды.

«Терк тийресинде болумла» («Терские дела»), «Терк тийресинден къагъытла» («Терские письма»), «Тузем жашауну суратлары» («Этюды из туземной жизни») – Шаханланы Басиятны бу юч уллу очерки Шимал Кавказны халкъларыны жашау болумларындан, къыйынлыкъларындан, патчахны къуллукъчуларыны адамсызлыкъларындан, эллилени къарангылыкъларындан окъуучугъа терен хапарлайдыла.

XIX ёмюр Кавказны тынчлыгъы къуругъан ёмюр эди. Уруш, муслиман топуракъгъа кёчгюнчюлюк, къул бла бий айырылгъан заманны чюйреликleri, аланы ызындан келген жер къытлыкъ, миллетле арасында аз-аздан къабына тебиген даулашла – бары да эсли адамланы жарсытхан затла эдиле. Ол затланы юсюнден кавказ халкъланы биринчи интеллигентleri кеслерини оюмларын айтмай болмай эдиле. Шуёхлукъну кючлерге, жарлыланы, онгсузланы жакъларгъа жюрекleri ачыкъ эди аланы.

Россей къыраллыкъгъа тюшюнюу жолну къыйынлыгъыны юсюнден жазгъанды Басият. Бирликге келтирлик жол ангылашыныусуз эди. Кавказлыла патчах администрацияны излемлерин ангыламагъанча, патчахны жалдатлары мындагъы халкъланы жашау халларына, аланы харкюнлюк жарсыуларына тюшюналмай эдиле. Аны себепли ортада халла къатыдан-къаты бола бара эдиле.

«Ма энди бир бёлек жыл озду Кавказ тамашаланы, анекдотланы, абреклени жерлерине саналгъанлы. Аммалатбекни сыфатын уста къурагъаны бла байламлы, Марлинскийни ызындан «кавказ» хапарладан толгъан адабият туугъанды. Ол хапарлада черкеслени жигитликleri махталадыла. Ала субайдыла, бийикдиле, ариудула, мардасыз батырдыла, болмагъанча чомартдыла, алада махтау да, тамашалыкъ да, къызыу сезим да бардыла, алада жокъду жаланда ... кертилик. Ол адабият магъанасы капекге тиймеген хапарланы ичинде Кавказны юсюнден керти чыгъармаланы тунчукъдургъандыла, орус окъуучуланы бир ненча тёлюсюн Кавказны «тамашалыгъында» ёсдюргендиле. Ол болмачы хапарлаула кёп адамланы бусагъатдагъы Кавказгъа къарамларын кюйсюз этерге себеп болгъандыла. «Черкеслиле» энди хапарладан терк окъуна думп болгъандыла, аланы орунлары «ингушла», «осетинле», «чеченле» алгъандыла, дагъыда «татарва» деп бир жангы халкъ чыкыгъанды. Алгъыннгы «черкесли» жигит да, чомарт да эди, «ингуш»

уручу болгъанды, бурун заманладача, жортууулгъа жюриген угъай, керти да уручугъа ушап къалгъанды. Алгъын черкесни ангылагъан къыйынча, энди ингушну дуниясын ангылагъан къыйынды, аны битеу жашаууну магъанасы уручулукъ бла мурдарлыкъ болуп къалгъанчады...

Кавказда жюриген тоночулукъну юсюнден къалау-къалау китапла жазылгъандыла. Аланы жазгъанла уа Петербургда жашайдыла, жылы кабинетледе олтуруп, мында чыгъа тургъан жумушланы, къайгъыланы къаламны буруну бла кеслери жалчытырыкъ сунадыла...»

Шаханланы Басиятны биринчи жазмалары, кеси айтханнга кёре, «элледе къарангылыкъны кетерир ючюн кюрешге себеп болургъа ачылгъан ниетни» кючюнден жаратылгъан эселе, андан ары чыгъармачылыгъында жазычуну жамаут жашаугъа сакълыгъы, жамаут чойреликlege къажаулугъу ачык кёрюнюп турадыла.

Шаханланы Басиятны 1899 жылда «Казбек» газетде басмаланган «Тузем жашаууну суратлары» деген очерки композиция жаны бла айырмалыды – ол 16 хапардан (аладан бюгюннге жаланда 12-си табылгъанды) къуралгъанды. Хар «этиюд», магъанасына кёре, экиге бёлунеди. Алгъа автор экономика неда политика анализ этеди, ызы бла, темагъа кёре, халкъны жашауундан гитче суратчыкъ ишлейди. Этиюдланы суратлау очеркге бирикдирген авторну жамаут къарамындан сора да, аланы биринден бирине кёче баргъан – Кючюкню сифатыды. Таулу халкъда болгъан ниет байлыкъ, къыйынлыкълагъа чыдамлыкъ дегенча ышанланы жюриуетеи ол.

Кючюкню ол бирде гитче жашчыкъ этип кёргюзтеди, бирде – жашауу келген тау бийнича. Авторну суратлау эпизодладагъы жигитлери къыйын болумлагъа чам бла, игиликге ийнаныу бла тубейдиле. Ол ийнаныу авторну кесинден келеди.

Жазычуну бир къауум очерки халкъ асламланы жарыкъландырыугъа жораланады. Бек башындан, ол сабийчиклени окъутургъа кереклисини юсюнден айтады. Кавказгъа билимни жарыгъы келсе, «аны (таулуну. – Т. Б.) сансыз этмезле, аны сейирлерин да эсге алырла. Алай биринчи ол кеси не излегенин, жашауун къалай къураргъа кереклисин ангыларгъа керекди», – деп жазгъанды Басият. Ол оюмну магъанасын баям этер ючюн а бир суратлау этиюд жазады:

«Мен сизни бир кере элге баргъанымда эшитген бир ушакъ бла шагъырей этерге сюеме.

Межгит къатында ташла юсюнде эки жашчыкъ олтура эдиле. Таматаны мен таный эдим. Ол узун бойлу, арыкъсуу онбешжыллыкъ жаш элде бай кишини уланы эди. Ол

гимназияда окъугъанлы 4 жыл бола эди, кеси да жай сайын каникуллагъа элге келе эди. Аны аты Ибрагим эди.

Башхасы эки жылгъа гитче эди нёгеринден. Жыртылгъан чепкени, тешикли бёркю, белинде да бел бауу жокъ – бу ышанла аны жарлылыгъындан хапар айта эдиле. Кертиси бла, къыйын эди гитче Кючюкню жашауу! Алай ол аны ючюн уллу жарсымай эди. Шёндю уа ол, юйде излегенлерин биле тургъанлай, сабыр олтуруп, жюлгюшчюк бла таякъчыкъны жона эди.

– Сора сен ол тиширыуну юйюнде кёпмю жашадынг? – деген ауазны эшитдим.

– Угъай, – деди Ибрагим. – Ол оруслу къатынны юйюнде мен жаланда юч ай жашагъан эдим. Атам мени ары келтирип, орусча айтды: «Энди, Ибрагим, мен кетеме, сен а кесинги тап жюрют, бу тиширыуну айтханын эт». Кесибизча уа дагъыда къошду: «Сакъ бол, тонгуз эт ашаргъа юйренме».

Жашчыкъла харх этип кюлдюле.

– Хау, игиди сени жашауунг, – деп терк-терк сёлешип тебиреди Кючюк. – Атанг да сау, ырысхыгъыз кёп. Бусагъатда сен къайда эсе да окъуйса, юч жылдан офицер болуп къайтырса, хар ким сени ызынгдан айланырла, къартла биргелерине олтуртурла. Мен'а, болгъанымча, байгъушлай, сюрюучюлей къалырма. Школгъа уа жаланда байланымы аладыла?

– Нек айтаса алай? Хар кимни да аладыла.

– Угъай, – деп, мудах ауаз бла айтды Кючюк, – мени аллыкъ тюйюл эдиле. Кёресе, мени тийишли чепкеним да жокъду, кёлегим, бёркюм да жыртылып, чабырларым да олтансыз. Окъугъан да анда къыйын болур, анда хар ким да орусча сёлешеди. Хо бир да, мен болалмам...

– Ибрагим, – деп чакъырды жашчыкъ аллай мудах ауаз бла, нёгери элгеннген окъуна этди.

– Не, Кючюк?

– Сен бизни унутурукъса.

– Къалай унутурма?

– Али Тусуев унутханча, Ахмат Касоев унутханча. Сен не офицер, не доктор болурса анда. Кёп ахча алып башларса, ким биледи, полковник окъуна болурса. Сора нек келирге къалгъанса да бизге? Биз жарлылабыз, кирли жашайбыз. Къыш бизде суукъду, жауун жауса, от жагъа суудан толады. Ма сени атанг байды, оруслула бла тенглик жюрютеди, алай ол да бизнича жашайды. Сен а алай жашаяллыкъмыса да? Мен оруслуланы юйлеринде кёп кере болгъанма, къалай жашагъанларын кёргенме. Аланы жашаулары игиди, юйлерини поллары, печьлери бар, жылы, кирсиз. Угъай, санга мында жашаргъа жарамаз, – деп

къошду ол таукел. – Болсада, сен бизни атып къойма. Иш-лерча жеринги жууугъуракъда изле. Жууукъларынг санга бара турурла, мен да барып кёрюрге сени. Темирболат шахарда къатлы юйле бардыла, аланы башында, тубюнде да адамла айланадыла дей эди. Аны бир кёрю эди...

«Жарлы сабий, – дей эдим мен ичимден, юйге бара. – Бир он жылдан къалай тубер анга Ибрагим шахарда, ол аны эки къатлы юйюн кёрюрге келсе? Неда, шахар Кючюкден алай узакъда болур, ол ары жеталмазча. Бу Ибрагим да аны кёргенде, бир жанына бурулуб’а, къалмазмы, анга дери онла бла докторла бла офицерле халкъларындан албугъартханча?» – деп бошайды хапарын Шаханланы Басият.

Шаханланы Басиятны «Тузем жашауну суратларына» Шимал Кавказны интеллигенциясы уллу эс буруп тубегенди. Очерклени ызындан «Казбек» газетде «Шаханов-Жанхотовха мени жууабым» деген жазмасын Абрамов жер комиссиягъа къатышхан Н. Тульчинский бир ненча номерде басмалайды. Андан сора да Шимал Кавказны жер-жерлеринден бир ненча адам, Шаханланы Басиятны статьялары заманны излемине толу келишгенлерини юсюнден жазып, башха халкъланы къыйын жашауларыны юсюнден хапарлагъандыла.

Шаханланы Басиятны чыгъармачылыгъында халкъланы миллет культуралары, аланы озуп кетген жашауда энчиликлери, Кавказны халкъларыны ёмюрлюк шуёхлукълары дегенча темала аслам жерни аладыла. «Кавказлы интеллигенциягъа бир-эки сёзюм» («Два слова к туземной интеллигенции») деген статьясын Басият ол затлагъа жоралайды:

«Жер юсюнде тарых эм этнография жанындан байлыгъы бла бизни Каказгъа жетген къыйыр болмаз.

Бир тар жерчикде, жаланда 8000 квадрат миляда, асламысына бийик тау тёшпеленд къралгъан жерде, онла бла гитче халкъла жашайдыла, ала дин, тарых, этногенез жаны бла да бир бирден кенде турадыла...

Озгъан дунябыз кърангылыкъдады. Кавказны, беги рекда аны шимал жаныны, тарыхы жазылмагъанды, аны тарыхыны ышанлары окъуна жокъдула. Не келтиргенди бери быллай бир тюрлю миллетни? Къайдан келгендиде ала? Оруслула келгинчи, кавказ халкъланы араларында къаллай халла бар эдиле? Кеси алларына уа къалай жашай эдиле? Бу соруулагъа жууапны адам къайдан тапсын? Болсада, жууап барды, бизни аталарыбыз ол соруулагъа жууап бере да биле эдиле, энди бусагъатда хар не да кърангылыкъгъа батылгъанды ансы. Кърангылыкъгъа батылгъа-

ныны сылтауу жашауну кыйындан-кыйын бола баргъаныды; гыржын бурхуну табар ючюн, кепден-кеп кыйын салыргъа керек болуп тебирегенди, аны ючюн бюгюнлюкде бизни сабийлени тарыхыбызны керти эм толу хапарлагъан эрттегили жырлагъа, таурухлагъа юрретирге адам кълмагъанды.

Алай бла, Кавказны эпосу тунчугъуп, тас болуп барады.

Жазылып кълмаса, ол ахырысы бла тас боллукъду, башха халкъланы эпослары тас болгъанча. Сора биз ызыбыздан келген тёлюлени «Биз кимбиз?» деген кългъылы сорууларына къллай жууап берликбиз?»

Ол соруугъа Басият жууапны излерге къара таныгъланы чакъырады, фольклорну жыйып, жазып алыргъа кереклисин айтады, тау интеллигенцияны халкъларыны аллында уллу жууаплылыгъын чертеди.

Басиятны «Терские письма» деген статьясы жазылгъланы 100 жылдан артыкъ болады, алай публицистни сёлери бюгюнде да магъланаларын тас этмегендиле. «Бек осалы уа, тамагъынг кълрыкългъынчы кълчырып кюрешсенг да, бизге келлик кюнню юсюнден артыкъ сагъыш этмей, кълйтарып ма былай айтханлай турлукъдула: «А-а, Кавказ, а-а-а, ол бандитлени уясыды!» Аны бла жазычу орус патчахны кавказ администрациясыны адепсизлигин, бир затдан уяла билмегенин ачыкълайды. Кавказны юсюнден аллай болмачы таурухланы жайгълан Россейни ара шахарыны газетлерине бла Кавказдагъы администрацияны ол тюрлю оюмларына жууап эте, Шаханланы Басият статьясын быллай сёлле бла бошайды: «Ол эрттеги, бек эски хапарды, эски эм осал».

Кавказда артиллерия бригадада бир ненча жыл къллукъ этгенден сора, Басият Петербургда Аскер-юрист академиягъа окълургъа кирирге таукел болады. Аны ары барырына кеп зат себеп болгъланды. Алай бек уллу сылтауу уа – тау халкъланы кълрангы жашауларында юриспруденция жаны бла билимлери арталлыда кълрыгусуз болгъланы эди.

1899 жылда Басият жазмаларындан биринде малкъларлыланы жашауларын суратлай, былай жарсый эди: «Аланы (таулуланы. – Т. Б.) ичинде жаланда 20–30 адам биледи орусча, кългъланлары уа ёз тиллеринде тарыгъадыла, тилейдиле, сюдге киредиле, кългълытла бередиле, жамауат бегимлеге мухур саладыла, артда уа, алагъа тапсыз тюшсе, сабийле кибик, агуман болуп кълаладыла». Бу миллет жарсыу аны бийлеп тургъланы башха жазмаларында да эсленеди.

Окълуугъа кирирден алгъа Басиятны аскер таматалары

анга берген алакат характеристикада: «Сёзге уллу фахмусу барды», – деп жазылганын чертип айтыргыа тийишлиди. Академиягы кире туруп, Басият экзаменледе ары киргенлени барындан да иги белгиле алып, биринчи жерге чыкгыган эди. Биринчи жерге чыкгыганны уа журналда аты биринчи жазыла эди. Битеу окыуган жылларында ол журналда бир адамны да бир кере окыуна Басият аллына иймегенди. Ма аллай терен билимли, фахмулу жаш эди ол.

Академияны приказларында Басиятны аты кёп кере махтау бла айтылады.

1908 жылда, Академияны бошагъандан сора, Шаханланы Басиятны Тифлисте прокурорну болушлукъчусуна саладыла. 1907–1908 жыллада Тифлисни аскер прокуратурасы, орус революция хорланнгандан сора, революция кымылдаугыа кыатышхан эллилени, ишчилени, солдатланы, жамауат кыуллукъчуланы табып, алагыа тюрлю-тюрлю тазир сала эди, тюрмелеге, ссылгагыа ие эди. Алай Басият аскер прокуратурада кёп турмады. Нек дегенде, ол кыарагъан ишлени кёбюсюнде адамла, тутулмай, башларына эркин бола эдиле. Бир айдан сора аны кыуллугъундан эркин этедиле. Начальниги аны юсюнден: «Ишлегенине ыразы туююлме», – деп жазгъанды.

Андан ары Шаханланы Басиятны битеу жашауу ёкюлюк иш бла байламлы болады. Басият 1909 жылда муслийман диннге кёчеди, Борис Александрович атны Басият Абаевичге тюрлендиреди. Ол затланы Басият малкыарлыла атасына динин алышындыргъаны ючюн ыразы болмагъанларын эсге ала этген эди – халкыгыа бютюнда жууукъ болургыа итиннгенден. Малкыарлыла аны ол ишине бек кыууанган эдиле. Ол заманнга Басият малкыар тилге да бек уста болгъанды. Тилин, динин да халкыгы бла бир этерге кюрешген жашха Огыары Малкыарны жамауаты, ыразылыгыын билдире, кыурманлыкыла союп, той кыурагъан эди. Бир ауукъдан Басият белгили жамауат адамы, чегемли бий Малкыарукыланы Дадашны кызы Джан бла бир юйюрд да кыурайды.

Аскер-юрист академияны бошагъан кюнюнден башлап, 1917 жылгыа дери Шаханланы Басият Малкыарда кёп тюрлю жашау чойреликлени кетерир ючюн кюрешгенди. Энди ол, алгыынча, хапарла, очеркле жазаргыа заман тапмай эди. Ким биледи, жаза да болур эди, алай бюгюнлеге ол жыллада жазылып, кесини аты бла басмаланган жалаанда 1914 жылда «Таулу тиширыуну эркин этиу» деген очеркинден сора бизге аны хазна заты белгили туююлдо.

Болсада, Басиятны суратлау сёзге фахмусу кесине жол

тапмай кьоярыкъ туююл эди. Баям, ол псевдонимле бла басмалагъан болур жазгъанларын. Тематикаларына, стиль энчиликлерине кёре, «Горец Терской области», «Кавказец» деген псевдонимле бла жазылгъан статьяланы автору Шаханланы Басият болургъа боллукъду. Алай ала да артыкъ кёп туююлдюле. Псевдоним бла кьол салыуну Басият Академиягъа дери да хайырланып тургъанды. «П. д. Аржан», «П. Адатов», «Джанхот» деген псевдонимле, сёзсюз, Басиятныкыдыла. Бу псевдонимле бла ол 1899–1901 жыллада талай статья бла очеркни, гитче хапарчыкъланы басмалагъанды.

Алай бла, Басият Академиядан сора публицистика бла кёп кюрешмегенди. Ёкюллюк иши аны битеу заманын ала эди. Андан сора да ол Абрамов башчылыкъ этген белгили жер комиссияны проектлерин сюзюуге кьатышханды, ала чыгъарлыкъ палахлагъа кьажау кюрешгенди. Комиссияны проектлери таулу халкьны излемлерине чюйре келгенлери себепли, битеу кьочюн-кьарыуун да ол чюйреликни ачыкъларгъа береди. Басият кесини оюмларына шагъатлыкьгъа архив документле, статистика материалла жыяды. Анга бу иште Малкьарны белгили адамлары – Абайланы Мусос, Орусбийланы Науруз, Малкьарукъланы Дадаш, Моллаланы Исхакъ эм башхала болушхандыла. Ахырында Басият битеу кьагъытланы бирге жыйышдырып, анализ этип, «Беш да тау жамауатны Абрамовский комиссияны проектлерине жууабы» деген уллу ишни жазады. Аны 1909 жылда «Терек» газетде басмалайды. Бу ишни илму магъанасы бюгюн да бек уллуду. Анда юлгюге келтирилген этнография, тарых материалла бизни халкьыбызны жашауун кёп тюрлю жаны бла ачыкъларгъа онг береди.

Шаханланы Басиятны жамауат жашаугъа кьарамлары, аны битеу да социально-политика излемлери бу уллу иште ачыкъ кёрюнюп турадыла. Басият бу ишни малкьарлы иелени атларындан жазгъанды. Халкьны бёлюнмезлик, саудюгерчилени кьолларына тюшерге арталлыда жарамагъан байлыгъы – жери, сууу, тауу, агъачы, магъаданы кеси кьолунда болургъа кереклисин чертгенди Шаханланы Басият. Халкь кесини байлыгъын ёмюрлени ичинде, жауладан кьоруулай, аяулу жюрюте, кёбейте, айныта келгенди, зырафына жоймагъанды дегенча оюмла Басиятны жазмасыны башындан ахырына дери айтыладыла. Орус революционер-демократлагъа ушаш, Басият да урунган халкьны ырысхысыны айныуун тийре, тукьум, уллу юйюр кьауумла жер байлыгъын бирликде жюрютюуде кёре эди. Байла, бийле жерлерин жарлыла бла тенг жюрютюрча этерге керекди, дейди Басият. Алай, байла жарлылагъа жерлерин

бергенлери ючюн казна, алагъа тийишли ахча төлерге борчлуду деп да жазгъанды публицист.

Кертисин айтханда, Шаханланы Басиятны жазмаларыны социальный программасы ол замандагъы жамауат болумлагъа чюйре келе эди, бир жаны бла уа утопия эди. Нек дегенде, казна, къырал къуллукъчула бир заманда да жарлы эллилеге байланы жерлерин сатып алып берлик тюйюл эдиле. Жаланда бир жол бар эди эркинликге, тенгликге – халкъ кюреш. Ол затны юсюнден статьяларында жазмагъанлыкъгъа, Басият кёп сагъыш этгенди.

Революцияны келлигин, ол халкъына жангы жашау келтирлигин Басият билгенди эм кюсегенлей тургъанды. Аны юсюнден 1917 жылда (Октябрь революциягъа дери) «Терский вестник» газет былай жазгъанды: «Аламат иги билими болгъан юрист Шахан улу, къара халкъны жанына туруп, аланы сейирлерин къорууларгъа арсарсыз кюрешгенди... Аны революцияны аллында бек уллу махтаугъа тийишли ишине абреклеге бла аманлыкъчылагъа тюз къарамны къурау болгъанды. «Бир гитче абрек къауумну терслигин битеу халкъгъа атаргъа жарамаз», – деп сабыр ауаз бла айтылгъан оюму къажау къауумла бир бирлерине илинирге хазыр болуп тургъан кезиуде алагъа эс жыйдыргъанды.

Терк областда революция къымылдауну тарыхын жаза туруп, Шаханланы Басият ол тарыхны махтаулу тизгинлерине тийишлиди», – деп жазгъанды аны иги танышы Карапет Мамулов.

Шимал Кавказда сюд этиу, сюдлюк ишлени тинтиу Россейни башха жерлеринден айырмалы бардырыла эди. Ол иште уллу чырмау – сюдледе ёкюлле болмагъаны эди. Аны юсюнден Кавказы интеллигенциясыны келечилери (Шаханланы Басият да аланы санында болуп) кёп кере тарыгъыу къагъытла, публицист статьяла жазып тургъандыла. 1910 жылда Владикавказда ёкюлле къауум къуралгъанда, Басият ары ишлерге кетеди. Аз заманны ичинде окъуна Басият Шимал Кавказда аты айтылгъан адвокат болады.

Басиятны ол ишге кёчгенини сылтауу, аны терен билиминден сора да, къарыусуз адамлагъа болушлукъ этерге дайым хазырлыгъы эди. Хар зат да ол мурат этгенча болуп бармаса да, къолундан келгени къадар аланы сейирлерин къоруулагъанды.

Аны ёкюллюк ишини бек махтаулу кезиулеринден бирине, 1913 жылда Огъары Малкъарны къара халкъы Жанхотлары бла кюрешге чыкыгъанларында, жарлыланы къоруулагъанын санаргъа боллукъду. Халкъны ол къозгъалыууна Черек ауузуну 20 эли къатышханды, 950-ден аслам адам сюдге берилген эди. Тифлисни сюдю ол ишге 3 жылны ичин-

де къарагъанды. Малкъарны жамауаты Жанхотланы кѣп жылны ичинде халкъны унукъдургъанларыны ачыуун, «Къара суу» деген агъач бла кютюу жерлени (бусагъатда Бабугент бла Чирик кѣлню ортасында жерле) тау бийледен, артха сыйыралмагъанларындан сора, агъачны кюйдюрюп, къошларын чачып алыргъа кюреше эди.

Халкъ кюрешни башчылары бар эдиле, ала жаланда ол жерни тенг юлешген бла къалмай, халкъгъа эркинлик керекди деп сюелген эдиле. Жыйылгъан заманларында къызыл байракъла чыгъаргъан эдиле, Иттиланы Шауай а ёшюнюне къызыл белги такъгъан эди, деп чертиледи архив документледе. Ол шартланы юслеринден Тифлисни сюд палатасыны къагъытларында жазылыпды. Шаханланы Басият, ол къагъытлагъа кѣре, Черек къозгъалыудан сора жамаутха эки кере ёкюллук этгенди, эки кере да бир адам да тутулмай къалгъанды, уллу терслениулеге да къарамай.

Халкъны сарыуун уста ангылагъанлыкъгъа, Шаханланы Басият, Огъары Малкъарны жамауатын кѣп хата тюшюрмей къутултур ючюн, къозгъалыу кеси аллына бир-бир бийлени терсликлеринден болгъанды, къара халкъ жаланда къыйын жашау болумлары ючюн кѣтюрюлгенди, аны политика излемлери жокъ эди деп, ишни болушун сюдде алай кѣргюзтгенди. Шаханланы Басиятны хайырындан Малкъар жамауаты ачымай къалгъанды.

Ол кезиуде аллай халкъ къозгъалыула къабынып тебиреген эдиле. Шимал Кавказда экономика болум осалгъа кетип тура эди. Аны ючюн болур эди, 1917 жылны февраль айында патчахны тайдыргъандан сора, революция бла инсан урушха кавказ халкъларыны тири къатышыулары. Аланы хар бирини энчи миллет къайгъырыулары бар эди, алай барын да бирикдирген баш къайгъылары – жамаутда хар кимни да бирча эркинлиги болмагъаны эди. Бирле ол болумну жамаут ырысхысына, инсан эркинликлерине кѣре къауумлагъа (сословиялагъа) юлешиннгени бла байламлы эте эдиле, башхала аны сылтауун дуня цивилизациядан артха къалыудан кѣре эдиле. Сылтаула кѣп болгъанлыкъгъа, халкъ асламланы жашаулары къыйын эди. Къыйынлыкъны миллетле арасында къаугъалагъа бурургъа хазырла да бар эдиле ол кезиуде. Ол затны теренинден ангылагъан Шаханланы Басият кесича билимли адамла бла кавказ халкъланы бирикдирирча жолланы излейди. Аны бла байламлы, кавказ халкъланы барысыны да эркинликлерин бирча къоруулагъан къырал структура кереклисин ангылап, «Союз горцев» деген биригиуню къурап тебирейди. Аны конституциясын да Басият хазырлагъан эди. Бу документни ёзеге – демократ халда битеу халкъла Россейни къыраллыгъын къурап,

ёз жашауларын айнытыргъа онгланы жалчытыу эди. Бу ниетни кючю бла жыйылгъан эди съезд, анда уа «Союз горцев» къуралады.

Не союз эди ол?

1917 жылда, февраль революция хорлагъандан сора, Терк округда власть тюрленеди. Ол заманда Басият Владикавказ округ сюдде ёкюл болуп ишлей эди. Аны, хар заманда патчахлыкъ бла кюрешип тургъанын эсге алып, жангы къуралгъан администрация органлагъа кийиреди. Алай Басият аны бла чекленип къалмайды. Ол битеу Шимал Кавказны тау халкъларын биркдирирге итинеди. Бир къауум адам болуп, ала «Тау халкъланы союзларын» къурайдыла, 1-чи майда съезд да жыядала.

Басият кавказ халкъланы тарыхда биринчи съездлерини биринчи председатели болгъанды. Басият съездни ишин ким да сейирсинирча, алай бардыра эди, андан бергенди С. М. Киров да Басиятны ишине алакат характеристика. Съезде Басият кеси да сёлешеди. Демократия ниетлени жакълай эди ол сёзюнде. Аны юсюнден осетинли журналист Константин Гатуев «Мироныч» деген очеркинде керти шартла келтирип айтады: «Кировну хапарларына кёре, ол съездни бир деп бир жыйылыуун оздурмагъанды бармагъанлай, анга къатышмагъанлай.

Хар заманда да Мироныч, бек сейир этип, ыразы болуучу эди съездни председатели Басият Шахановха, малкъарлы кишиге, чынтты халкъ ёкюлюне.

Мен да артда кёп кёре къайтарып-къайтарып окъугъанма съездни отчётларын, Шахановну анда айтхан сёзлерин. Алада шарт айтыладыла халкъны жарсылары, патчахлыкъ къалай унукъдургъанын тауда жашагъанланы. Ангылашынырча, ачыкъ айтылады Басиятны сёзлеринде тау халкълагъа – орус ишчиле бла бирге болгъанлары аланы къадарлары, азатлыкъгъа элтген жоллары.

Биринчи Горский съездни (Тау съездни) материаллары мени къолумдадыла. Сегизинчи бетин алып окъуюкъ:

«Бусагъатха дери биз орус патчахлыкъны ёге сабийлери болуп тургъанбыз. Энди уа, уллу орус халкъ, кесини деменгили къанатларын кенг керип, азатлыкъны сынжырларын юзгенде, биз да, Кавказ халкъла, бурунгулу азатлыгъыбызны жангыдан сезип башлагъанбыз.

Мындан ары, Россейни битеу миллетлери да азатдыла, деп айтхан уллу орус халкъ бла бирди бизни да жолубуз».

Шимал Кавказны демократлары мурат этгенча болмай, артдан-артха класс кюреш кюч ала, кюйсюз жылла келедиле, инсан урушну кезиуонде революцияны ачыкъ, гуманист ниетлери унутулуп, мурдарлыкъ башланады.

«Дагъыстан социалист союзну» башчылары – Алибек Тахо-годи, Махач Дахадаев (аны бла Басият бирге ишлеп тургъанды), Магомед Хизроев, Адильгерий Даидбеков, Желаладдин Коркмасов 1917 жылны ахырында Шаханланы Басиятны Дагъыстанны комиссары этип чакъырадыла. Бу кезиуде власть аланы, Басиятны иги тенглери, кьолларында эди. Болсада, Дагъыстанда да хал тюрленеди, власть алышынады. Генерал Бичераховну аскерлери, Петровск-Портну алып, демократланы ызларындан боладыла, Махач Дахадаевни ёлтюрөдиле.

1918 жылны март айында Шаханланы Басият малкъар халкъны атындан Пятигорскде съездге къатышады эм анда къуарлган исполкомну төрт секциясына айырылады.

Съездден сора Басият Нальчик округ советни ёкюл коллегиясында ишлейди. Мында да къайгъылы кюнле башланадыла, власть кьолдан-къолгъа ётгенден бошамай эди. Жылны ахырында ол Екатеринодаргъа, Кубанская радагъа ишлерге кечеди. Болсада, юч айдан аны жашауу ажымлы юзюледи.

Басиятны реолюцияны кезиуонде тутхан ниетлерини юсюнден, анга берилген уллу намысны юсюнден да ол ёлгенден сора «Вольная Кубань» газетде жазылгъан некрологда толу айтылады:

«Февральны ахырында Екатеринодар шахарда белгили жамауат къуллукъчу, Терк, Дагъыстан, Кубань областъланы халкъларыны арасында уллу намысы жюрюген присяжный поверенный, артиллерияны отставкада подполковниги Б. А. Шаханов тиф ауруудан ёлгенди. Ол дайым жамауат, халкъ ишлени кесини энчи жумушларындан алгъа салып къарагъанды, аны ёлгени барыбызгъа да бек уллу бушууду.

Юрист окъууу болгъан Шахан улу, аскерде кеси суйгенича халкъына эркин болушалмазлыгъын ангылап, аскер къуллукъну Тифлис судебный палатаны ёкюлуне алышады.

Жангы иш, жангы дуния анга жамауат иште эркин урунурча онгла берөдиле. Кесини ишчи тенглери ичинде Шахан улу айырмалы эди, аны себепли аны Къабарты округну юрисконсульту этип аладыла. Ол да анда жашагъан халкъланы жашауу сырларын ангылап, алагъа кёп игилик этгенди.

Тау халкълагъа башха халкъланы эм бир-бир чиновниклени терс къарамлары анга, сёзню ачыкъ салып, тау халкъланы къоруулатханды. Халкъ аны билгенди эм кёзбаусуз суйгенди.

Жангы тирилген шимал кавказлы интеллигенцияны жаш төлюсю, аны башхаладан айырмалы, тюз ниетли болгъанын ангылап, төгерегине жыйылгъан эди.

Уллу орус революция башланыр кезиуге ол интеллигенция алай иги биригип эди, заманны тас этмей, интеллигентле Временный общегорский Комитет къурап, башчыгъа Шаханланы Басиятны сайлагъан эдиле.

Политика кюреш кюч алгъан кезиуде, тау халкълагъа, бир жанындан, контрреволюционерлегеча, башха жанындан а, къоркъуулу кийиклегеча къарагъанда, Шахан улу ол жалгъан затлагъа керти багъа береди эм Шимал Кавказны бла Дагъыстанны битеу тау халкъларыны съездин хазырлайды.

...Уллу жашау сынамы болгъан, халкъланы ичинде намысы дайым бийикде тургъан, таулуланы азатлыкълары ючюн кюрешчи Шахан улу съездни ишин тюз жолгъа бургъан эди. Бирликни, адамлыкъны жакъчысы, ол съездни битеу ишинде тюрлю-тюрлю политика къауумланы бирикдириуню баш борчха салып кюреше эди. Тогъуз кюнню ичинде баргъан съезд, бир-бирлени провокацияларына да къарамай, тюз ниетлиликде, демократия жорукълада ётгенди. Аны башчылыгъы бла съезд Россей къыралны федератив халда къурулушун жакълайды. Бу съездде къагъыт аз жазылгъан эсе да, иш кёп этилген эди, анга кёре, Горский республиканы правительствосу къуралгъан эди.

...Революцияны жетишимлерин кючлер ючюн Болжаллы правительство жер-жерледе демократия власть тохташдырыргъа итинеди. Тау халкълары ол правительствосуну комиссарына Шахан улуну кандидатурасын кёргюзтген эдиле. Аны андан ары иши, центрде властьны большевикле къолларына алгъынчыннга дери, Дагъыстан бла Терк областьны таулуларыны кёз алларында ётеди. Бу бийик да, къыйын да къуллукъда ол жан-жанындан кёп тюрлю гурушхалыкъны, кёл ашауну сынагъанды, болсада, кесини ниетлеринде къаты тургъанды. Басиятны тюзлюкге табынуу, къатылыгъы, халкъны анга уллу суюмеклиги да аны душманларына дерт жетдирирге онг бермегендиле.

Ара власть Петрограддан кетгенде, ол да кесини къуллугъундан кетеди.

Совет власть Шимал Кавказда къан ырхыла бардыргъан кезиуде, къызыл аскерчи болмагъанны илишаннга салгъан кезиуде, кесини жанына къоркъуулукъ болгъанына да къарамай, бир къауум иш мажаргъандан сора, халкъны большевик азапдан тыялмазлыгъын ангылап, Шахан улу Къобан округга келеди. Ол мында аты кенг белгили болгъанын ангылай эди эм хайыр келтирлигин да биле эди. Аны тегерегине миллет интеллигенция биягъыча жыйылады.

Къобан правительствону къурагъан кезиуде андан Юстиция ведомствону башчысы болурун тилейдиле, алай ол,

болмагъанча менсинмеген инсан, Законодательный Раданы Канцеляриясына башчылыкъны сайлайды...

Аны, чынтты халкъ къуллакъчусуну, эси, жюреги бла да демократны, юсюнден кѣп жарыкъ къагъыт жазаргъа боллукъ эди. Бу газет статья аны эсгере жазылгъанды, аны къыйын жолуну юсюнден жазмай къойсакъ, бек терс боллукъ эди. Аны жашауу халкъ кюрешни тарыхыны бек жууаплы кезиуюнде юзюлгенди, аныча нюрлю, намыслары жюрюген интеллигентле къыт болгъан заманда.

Адам улуну кюйсюз душманы – тиф – алып кетип барады сени ол дунягъа... Алай сен мажаргъан ишле къаладыла. Сен сѣзюнг бла да, ишинг бла да кюрешни къалай бардырыргъа керек болгъанын кѣргюзтгенсе, политика кюрешде тенглеге, душманлагъа да къалай къараргъа керек болгъаныны юлгюсю эдинг. Биз, сени жерлешлеринг, сени осуятча къалгъан *азатлыкъ, тенглик, унукъдуррууну думп этюу* деген сѣзлеринги эсибизде тутарыкъбыз, тѣлюден тѣлюге ѳтдюре.

Кубанский Законодательный Раданы Горский фракциясы».

Бу сѣзлеге шагъатха кѣпле сюелирик эдиле. Болсада, инсан уруш бошалып, совет власть да орналып, халкъыбыз кѣчгюнчюлюкню азабындан къутулуп келгенде, Къабарты-Малкъарны тарыхы къыстау жазылып башланганда, Басиятны аты халкъ душманланы тизмесини башына тюшеди. Ол ишде бизни республиканы совет тарыхчыларыны уллу гюняхлары барды. Тизмени къурауда, анга киргенлеге багъа бериуде да совет идеологиягъа табыныу бла миллетчилик бир бирин озгъан эдиле. Басиятны тюзлюгю тюзде къалгъан эди. Аны терслер ючюн, бий тукъумдан чыкъгъаны окъуна тамам эди, къалгъан ишлерин айтмай да. Керти мурдарланы – алагъа къызылы, агъы да башха туююл эди – атлары кѣлеккеде къалып, Басиятны алгъа сала эдиле. Аны махтаулу жамауат иши, фахмулу чыгъармалары халкъыбызгъа белгили болмай 80 жыл тургъандыла.

Заманды тюзлюкню жакъчысы. XX ѳмюрню 80-чи жылларыны ахырында Шаханланы Басиятны чыгъармачылыгъын толу тинтирге, жашау жолуна да идеология чеклеге къарамай багъа берирге онг чыкъгъан эди. Ызы бла аны чыгъармаларын да баямларгъа.

Шаханланы Басиятны 1991 жылда «Избранная публицистика» деген аты бла чыкъгъан китабы халкъыбызны керти адамларыны болушлугъу бла басмаланганды. Чабдарланы Борис, Гуртуланы Салих, Зумакулланы Борис, Гадийланы Ибрахим, Ахматланы Ибрахим, Кючмезланы Мариям, Гузеланы Жамал, Толгъурланы Зейтун – хар бири китапны чыгъарына да, ол иш бла кюрешгеннге болу-

шургъа да къолларындан келгенни аямагъандыла. Бу иште бек уллу къыйыны уа ол заманда илму-излем институтну адабият бёлюмюню таматасы Хашхожева Раиса Халифовнаны барды. Китапха материалла жыйышдырылып тебиреген кюнден башлап, басмадан чыкыгъынчыгъа дери ол Басиятны ёкюлю болгъанлай тургъанды.

Ол кезиуде белгили алим Нафи Джусойты былай жазгъан эди: «Биз барыбыз да терсбиз Шаханланы Басиятны аллында: аны юсюнден жалгъан затланы жазгъанла да, аны ол жалгъау сёзледен къорууламагъанла да».

Бюгюнлюкде биз Шаханланы Басиятны жазмаларын окъуп, кёп затны юсюнден билирге онгубуз барды: аны жарыкъ умутларын, мудах сагъышларын, жютю сезимлерин, къайгыыларын, къууанчларын да. Аны уллу фахмусуну кючю бла жаратылгъан статьялары, очеркери, хапарчыкълары, жамауат жашаугъа жораланнган публицистикасы халкъыбызны ниет хазнасыны бийик юлгюлериндендиле.

«СЕНИ АТАНГ – АДАМЛАНЫ АХШЫСЫ...»

Орусбийланы уллу да, сыйлы да тукъумларында атлары унутулмай, ёмюрледе сакъланырыкъла кёпдюле. «Темир Басханукъдан» башлап, ненча сыйлы атны айтыргъа боллукъду – Уллу Исмайыл, Чепеллеу, Мырзакъул эм аны жашы Исмайыл, Асланбек эм аны жашы Исмайыл, Хамзат, Шаухал, Сафаралий, Науруз, Ибрагим...

Аланы хар бири бир белгили жумуш бла халкъыбызгъа жарагъандыла, заманнга кёре, миллетни не жаны бла да айнырына себеплик этгендиле. Бий тукъумдан болгъанлыкъгъа, жарлы, къарангы халкъны жашауун игилендирирге кёп къыйын салгъандыла, миллет энчиликни, эркинликни къаты тутуугъа сакъ болгъандыла.

Орусбийларыча, Абайлары да Малкъарны тарыхыны эм маданиятыны ким да ёхтемленирча бетлерин жазгъандыла. Ол бек да Абайланы Мусосну аты бла байламлыды. Къадарны буйругъу бла, Орусбийланы деменгили Исмайылны къарындашыннан туугъан бла Абайланы Мусосну къызы, жашау жолларында бирге жолугъуп, бир юйюр къурап, насып сынап, ызындан а уллу азап да чекгендиле.

Бу жазманы баш жигити – Орусбийланы Хамзатны жашы Ибрагим революция башланырдан алгъа жыллада аскер

кзуллугъунда подполковник чыннга жетген эди. Ол заманда аскерде аллай бийик даражагъа жетген кавказ миллетлени келечилери кѣп болмагъанды.

Болсада, Орусбийланы Ибрагим революция ниетлени жакълагъанды, патчахны тахтадан кетерине ыразы болгъанды, кырал жангы демократия жол бла барлыгъын суйюп, ол ишге кыйын салгъанды. Аны муратына кѣре, Россейде жамауат халла демократия жорукъла бла кзурал-сала, ъз халкы да тынчыракъ жашарыкъ эди. Алай аны таза ниетлери анга жаланда кыйынлыкъ сынатхандыла, жашауун ажымлы бѣлгендиле.

Орусбийланы Мырзакзулну экинчи уланы Хамзат халкыбызны тынгылы, аты уллу ъхтемлик бла айтылырча жашы эди. Хамзат 1832 жылда Басхан ауузунда Орусбийланы бийлик этген эллеринде туугъанды. Ол битеу Россейге белгили Ставрополь гимназияда окугъанды, бир кыауум жылны патчах аскерде кзуллукукъ этгенди.

Аскер кзуллугъун поручик чында бошاپ, Хамзат, Басхан ауузунда жау-бишлакъ заводну кзурар муратда, Швейцариягъа барып, анда тийишли билим алады.

1871 жылда Орусбийланы Мырзакзулну тамата жашы Исмайыл Нальчик округну таматаларына жау-бишлакъ заводну Буруу Къол бла Гитче Лашкут деген жерледе ачар муратын билдиреди. Алай аны тилегин кыабыл кѣрмейдиле да, эркинликни австриячы капиталист Гаштельге береди. Гаштель заводну кзураялмайды. 1875 жылда уа аллай завод ачылады, аны ишин тап кзурар ючюн, Хамзат белгили орус капиталист Верещагинни болушлугу бла Швейцариядан устаны чакъырады. 1876 жылда бу заводда 400 пудха жууукъ бийик тымлы бишлакъ чыгъарылгъан эди. «Терские ведомости» газет жазгъаннга кѣре, халкыны ол бишлакъ бла жалчытхан кыйын болуп тебирейди. Бишлакъ Владикавказда бла Пятигорскде сатыла эди.

Орусбийланы Хамзат башлагъан иш кѣп жаны бла да кыйын эди, алай заводну тюп этерге жетдирген а 1880 жылда ийнеклеге тийген гебох ауруу болгъанды. Болсада, завод, жалан Орусбийлагъа угъай, битеу Басхан ауузуна уллу файда келтиргени себепли, заводха сютно кѣпле ътдюрюп, хайырын кѣре эдиле. Хамзатны тамата къарындашы Асланбек (Александр Алексеевич) жети жылдан заводну жангыдан кзурайды. Бу жол завод алгъындан да хайырлы болады, 1889 жылда уа Тифлисте бардырылгъан эл мюлк кѣрмючде кюмюш майдалны алады.

Орусбийланы Хамзат XIX ъмюрню ахырында тау миллетлени маданиятларын айнытыуда уллу магъанасы болгъан «Общество по распространению знаний и технических све-

дений среди горцев Нальчикского округа» деген биригиунно къурагъанладан бири болуп, аны ишине тири къатышып, жаш тѣлю окъуу-билим алырча онгланы излеп тургъанды. Хамзат Нальчикде Тау школну мюлк жюрютген къауумуна да киргенди.

Битеу да Шимал Кавказны тарыхын, культурасын иги билген эм къарачай-малкъар фольклористиканы мурдорун салгъанладан бири – Евгений Баранов Хамзатны юсюнден былай жазгъанды: «Бишлакъ завод Басхан сууну сол боюнунда, тау этегиндеди. Ат бла жюрюрча жол бир къатлы уллу мекямгъа энеди. Юйюню тѣгереди бахчады, мында жаш терекле ёседиле. Таула ичинде европалы кѣрюмдюлю юй къайсы жолоучугъа да алапат саугъа кибикди. Юйню арбазыны бир къыйырында сюрюучюлени бла ишчилени юйчюклери бардыла. Завод Орусбийланыкъыды – поручик Хамзат бла полковник Александрны, экиси да Орусбийланы белгили эм даражалары жюрюген адамларыдыла. Бишлакъ чыгъарыу ишни устасы Орусбийланы Хамзат заводдан хазна кетмей турады. Ол европалы билими болгъан, кѣпню кѣрген адамды, тау халкъланы жангы интеллигент къауумунданды. Бир талай жылны, бишлакъ чыгъарыуну жашырынларын билир ючюн, Швейцарияда жашап тургъанды».

Жарыкъландырыу ишни магъанасын терен ангылагъан Хамзат кесини сабийлерине да билимни жолун сайлагъанды. Хамзатны юй бийчеси Дюгерде Туугъанладан эди. Аланы эки жашлары – Далхат бла Ибрагим, эки да къызлары – Шамкъыз (эр тукъуму – Барысбийладан) бла Бадинатхан (эр тукъуму – Суююнчладан) болгъанды. Далхат жашлай, студент заманында, ауруп ёлгенди. Алай бла, Ибрагим Хамзатны атын айтдырлыкъ жангыз жашы эди.

Орусбийланы Хамзатны жашы Ибрагим 1874 жылда 10 февральда туугъанды. Нальчикде Тау школну бошагъандан сора, Терк Башында реальный училищеге киреди. Аны бошай туруп, кеси къолайы жетишмегени себепли, атасы Хамзат Ибрагимге, окъууун андан ары бардырыр ючюн, стипендия излеп тебирейди. Ол заманда стипендияланы Къабартыны бла Малкъарны келечилерини съездинде тохташдыргъанлары себепли, 1892 жылда 23 майда бардырылгъан съездде анга бла Жаболаны Якубха эм Моллаланы Исхакъгъа Лорис-Меликов атлы стипендияны береди. Алай бла, Ибрагим 1892 жылда Санкт-Петербургда Технология институтха окъургъа киреди. Болсада, бир жылдан стипендия бериу да, окъугъаны ючюн ахча тѣлеу да кесиледи, башха мадар да табылмайды. Ол Москвада жаяу аскерге офицерлени хазырлагъан училищеге окъургъа

киреди, ызы бла уа 1893 жылны 12 августунда Ибрагимни князь Барятинский атлы 88-чи жаяу аскер полкга аладыла. Алай бла, Ибрагим, окъууун жартылай кьоюп, патчах аскерде кьуллукъ этип башлайды.

Ибрагимни кьадарыны юсюнден аны кьызы Фатиматны эсгериулери кьалгьандыла. Ол былай жазады: «Мен эрттеден да атамы юсюнден жазаргьа мурат этип турама. Нек дегенде, ол бир заманда да тарых ишледен бир жанында турмагьанды. Аны кьадары кьыралыбызны кьадары бла кьаты байланылды. Андан сора да, мен аны кьызы болгьаным себебли, атамы аты, аны таныгьанла кетгенден сора унутулур, деген оюм мени дайым да жарсытханлай турады. Мен билеме, алимле, архив кьагьытланы табып, аны юсюнден керти хапарны айтырла. Алай мени борчум башха тюрлюдю. Мен, анамы, аны таныгьан адамланы эсгериулерине кёре, аны сыфатын кьуараргьа сюеме. Ол мени умутумдады, борчумдады. Эталырمامы бу кьыйын ишни? Болалырمامы? Кьолумдан келгенни уа аямам.

Мени атам Орусбийланы Хамзатны жашы Ибрагим 1874 жылда Огъары Басханда, Эльбрус тауну этегинде туугьанды. Аппамы, Орусбийланы Хамзатны, юсюнден да сагьына кетерге сюеме. Хамзатны ата-анасы анга бешикде болгьан заманында окъуна неях этген эдиле. Жашчыкь бир кесек ёсгенден сора, аны бир орусла устаз биргесине Россиягьа алып кетгенди, ол анда тынгылы билим алгьанды. Ол бир кьауум европа тилни да билип, орус демократ интеллигенция бла байламлы болгьанды. Юй бийчесин той кюнюнде кёрген эди, келинни башындан ауун алгьан кезиуде. Хапаргьа кёре, ол аны артыкь жаратмагьан эди. Аланы юч сабийлери болгьанды: Ибрагим, Мадина, Далхат¹. Далхат жашлай ёлгенди. Мадина сабий жылларын элде ётдюргенди, Ибрагим а – атасы бла шахарда. Мени аппам, жашы тюз жол бла барыр ючюн, бийлени ёхтемликлерин, кьараланы уа жалынчакьлыкьларын кёрмей ёссе керекди деген акьылда болгьанды. Ол кеси бир адам кьыйыны бла жашамагьанды, битеу болгьан ырысхысы аны кьуллугьу бла келгенди. Не жерни ортакьгьа берип, не адамланы кьыйынындан ол зат татмагьанды. Аны акьылына кёре, адам жаланда кеси кьыйыны бла жашаргьа керек эди...

Аппам жашлай ёлгенди, биз, туудукьла, аны танымагьанбыз, алай атабыз аны юсюнден уллу хурмет бла айтыучу эди. Атамы юсюнден да мен, кесим суйгенча, кёп зат билмейме. Анам айтхан хапарлагьа да кьулакь салып тынгыламаучу эдим, аны ючюн атамы кьадарын мен толу

¹ Архив документлеге кёре, Хамзатны 4 сабийи болгьанды. (Авт.)

билмейме. Ол аскерде кѣп жылланы кѣуллукъ этгенди. Болсада, ол не урушну, не да аскер кѣуллукъну суймей эди, ол жаланда башын кечиндирир амалтын баргъан эди аскерге. Бий тукъумланы жашларына окъургъа эм жашаргъа башха амал тапмасала, аскерге барыргъа онг бере эдиле. Аланы аскерге кѣуллукъ этерге да башхаладан эсе алгъа ала эдиле.

Атама 25 жыл болгъанда, ол Нальчикде Абайланы Мусосну тамата кызы Сафият бла танышады. Сафиятха уа 15 жыл бола эди. Ала бир бирни суйгендиле, болсада, жаланда 8 жылдан сора бир юйор кѣурагъандыла. Атам, аскер уставгъа кѣре, 35 жылы толгъунчу кѣуллугъундан кетсе, полкну кассасына 500 сом тѣлерге керек эди. Аны уа аллай онгу жокъ эди. Хапаргъа кѣре, аны офицер кѣубюрчегинде жаланда офицер кѣапталындан сора жугъу болмагъанды. Анам айтылгъан ариу кызы болгъанды, аны кѣпле тилегендиле (аланы санында татарлы миллионер жаш да бар эди), алай ол, атама берген сѣзюне кертичи бола, кѣп жылланы сакълап тургъанды. Ары дери сегиз жылны ичинде анам (аны кесинден эшитгенме) эки кере тоюбузну этейик деп атама ачыкъ айтханды. Биринчи кере, эгечи бла бирге Ялтагъа ол бай татарлы жашны атасы жангы кѣураллыкъ юйюрге атап бир гитче кѣала ишлетип чакъыргъанда, ишни болушун айтады. Ол заманда Сафият Ибрагимге: «Ары барсам, мени эрге берлик болурла, Къырымгъа кетерден алгъа юйюрлю болайыкъ», – дегенди. Атам а: «Бар, сен алыкъын дуниядан хапарынг жокъду, менден сора адам танымайса, бир адам бла да мени тенглешираллыкъ тѣююлсе. Бар да, адамланы, дунианы да кѣр, ол заманда сени сайлаунг тѣюз боллукъду», – деп жууаплагъанды.

Анам алгъа Ялтагъа барады, анда аны тилеген жашха башханы суйгенин да, суйгенине барлыгъын да айтады. Анам айтханнга кѣре, ол алагъа аталып ишленнген кѣалагъа кѣарагъан окъуна этмеген эди. Бир кесекден а эгечи Ляля (Гошяхны юйде жюрютюлген аты) бла Бакугъа, атасыны эгечи Ханифагъа кѣонакыгъа кетедиле. Ханифа, кеси заманына кѣре, уллу окъуулу, терен билимли, жашаугъа кѣарамы да башхаладан айырмалы тиширѣу эди.

Бир ауукъ заманны ичинде жангы танышла, жангы жашау болумла анамы кѣп затха кѣарамларын тюрлендиредиле. Берген сѣзю кѣыйын окъуна кѣрюнюп тебирейди – анча жылны суйген адамын сакълагъан тынч болмаз эди. Экинчи кере биягъы анам сѣзню ачыкъдан 1905 жылда, атам орус-япон урушха кетерни аллында, салады. Алай биягъы атам болжалны уруш бошалыр кезиуге атады. «Ким биледи, мени урушда ѣлтюрселе не да кѣыяулу болсам, санга жюк болургъа суймейме», – деп жууаплагъан эди. Аланы той-

лары орус-япон урушдан сора этилгенди. Андан сора анам, талай жылны атамы биргесине офицерни кыйын күүлугундан юлюшлю болуп, кёп жерледе айланганды».

Революция бла граждан урушну кезиую Ибрагимни кишилигин, адамлыгын сынагъан жылла эдиле. Ол заманны юсюнден Ибрагим кеси былай жаза эди: «Империалист урушну кезиуюнде мен күүлукъ этген Ширван полкдан 113-чю жаяу аскер полк бөлүнеди (ол Пятигорскде тура эди), мени ары капитанны чынында мюлк бөлүмге тамата этип саладыла. Мен да анда күүлукъ эте тургъан кезиуде революция башланган эди. Революцияны биринчи кюнлеринден башлап, мен анга тири къатышханма. Революцияны жакълагъан ниетлеге мен студент заманымда бла кеси аллыма билим алгъан кезиуде келгенме. Революцияны биринчи кюнүнде мени Пятигорскдеги шахар исполком комитетге айыргъан эдиле... 1917 жылны май айында Малкъарны халкъ съезди, мени аскерден эркин этип, Малкъарда ишлерге деген бегим алгъан эди да, мен, съездни телеграммасына кёре, аскер күүлукъдан эркин этилип, Нальчик округ исполкомгъа ишлерге кёчеме. Биринчи кюнледе окъуна мен ангылагъан эдим округ исполком революцияны ишине керти берилмегенин. Аны ючюн, мен солдат эм ишчи депутатланы совети бла байламлыкъ излейме эмда Малкъарны эллеринде жарлы эллилени советлеге жыйыу ишни бардырама. Бу жумушлада дайым да мени биргеме бусагъатда Малкъарны жууаплы күүлукъчулары болгъандыла. Сёз ючюн, Эней улу (бусагъатда Москвада Соц. академиядады), Гему улу (Нальчикде) эм башхала...»

Архив къагъытла, аны кесини эсгериулер да шагъатлыкъ этгенге кёре, Ибрагимни акъ аскерчиле кеслерине тартырдан кыймагъандыла, алай юч жылны ичинде ол акъладан, кызылладан да кесин сакълап, кишини да ачытмай, халкъына жараргъа излей эди. Иш аманнга айланганын кёргенден сора, ол Тюркге да ётеди. Алай, юйюрюн атып, анда жашаялмазлыгын ангылап, артха къайтады.

1921 жылда Ибрагим киеу къарындашы (Гошаяхны эри Кърымшаухалланы Бакъсанукъ) бла Тюркден къайтады. Ала алгъа Тифлисте, жууукълары Дадешкелианилени юйлеринде бир кесек заманны турадыла. Белгили малкъарлы скульптор Хамзатны атасы Бакъсанукъ уста суратчы эди. Тифлисте тургъан кезиуюнде ол, бир ненча сурат ишлеп, аланы Дадешкелианиледе кёюп кетгенди. Ол суратланы къадарлары бусагъатда белгисизди.

Тюркню башчылары бла Совет правительствону 1921 жылдан келишимлерине кёре, акъ аскерчилени бир кезиуде Тюркден Россейге къайтарадыла. Кёплени ол заманда боль-

шевикле илишаннга салгъан эдиле. Ким биледи, Ибрагимни да ол зат сакълай болур эди. Алай Бетал Калмыков, аны жанлы болуп, Тифлисге быллай къагъыт иеди:

«Жолдаш Квиркелия! Бусагъатда Грузияда Нальчик округдан полковник Орусбийланы Ибрагим турады. Аны, башха офицерленича неда пленнге тюшген акъ аскерчиленича, Россейге ийиу сакълай болур. Тюзлюкню жакълай, мен санга аны юсюнден керти характеристика берирге сюеме. Полковник Орусбийланы Ибрагим патчахны заманында окъуна народникге саналгъанды, аны себепли ол кѐп жылланы ичинде надзорда тургъанды, аскер таматала да анга онг кѐзден къарамагъандыла. Патчах тайгъандан сора уа, алтынпогон нѐгерлерине къажау жолну сайлагъанды. Ол, ала бла бир болмаз ючюн, бугъуп тургъанды. Акъ аскерчиле не тюрлю къозгъалыу этген эселе да, бир кере аланы жыйынларына къатышмагъанды. Аны бла да къалмай, жамауатны ол ишледен кери тутуп, Совет власть жанлы этерге кюрешгенлей тургъанды. Нальчик округда серебряковчула бла акъ аскерчиле къан тѐкген заманда, ала не бек кюрешген эселе да, кеслерине къошалмагъандыла. Ол кеси элинде, Орусбий къабакъда, бек уллу сый тапханды, ол къыйын кезиуледе анда кечингенди. Акъ аскерчиле халкъны асмакълагъа асхан кезиуде ол кѐп большевикни да ѐлюмден къутхаргъанды. Орусбий улуну намысы жюриюгенин эсге ала, акъла кете туруп, аны зор бла биргелерине элтгендиле. Ол мында къалса, халкъына жарарын биле эдиле. Андан сора да ол мында къалыргъа бир малкъарлыны дертинден къоркъа эди.

Орусбийланы Ибрагимни акъ аскерчилени ишлерине ахыры бла къатышмагъанына эм бизни кюрешибиз жанлы болгъанына кесими эм кѐп жууаплы къуллукъчуланы атындан шагъатлыкъ эте, Орусбий улугъа башхалагъача къарамай, анга, суйсе Грузияда къалыргъа, суйсе ата журтуна къайтырча онг бериринги тилейме. Коммунист салам бла Б. Калмыков».

Быллай къагъытланы Калмыков хазна жазмагъанын эсге алсакъ, Орусбийланы Ибрагим кертиси бла да совет властыны аллында бир терслиги болмагъанына ийнаныргъа керекбиз. Бу къагъытны жаздырыргъа къайыны, Абайланы Мусосну жашы Исмайыл, да себеплик этген болур эди. Ол кезиуде Исмайыл Нальчикде къуралгъан саулукъ сакълау бѐлюмню таматасы эди. Ибрагимча, ол да бир къауум белгили большевикни серебряковчуланы кезиулеринде ѐлюмден къутхаргъанды.

Алай заман да бара, Калмыков да Ибрагимчалагъа башха кѐзден къарап тебирейди...

1922 жылдан башлап 1924 жылгъа дери Орусбийланы Ибрагим Къабарты-Малкъарда кооперация системаны къурау иш бла кюрешеди. Бютюнда бек 1924 жылда Къабарты бла Малкъарны арасында жерни юсю бла даулаш болгъанда (ол заманда исполкомла башха эдиле, областъны ичинде Къабарты, Малкъар да кеслерини чеклери бла тура эдиле), Ибрагим, Югсельсоюзда танышларын да болушдуруп, малкъар халкъны сейирлерин къорууларгъа къаты сюелгенде, аны ызындан къысха тюшедиле. Кюнден-кюннге Калмыковну жанындан анга къысыулукъ кючленеди да, ол ГПУ-ну къолуна тюшеди. Аны юсюнден бизге архив документледен сора да бир сейирлик шагъатлыкъ жетгенди.

Белгили украинли алим М. Гайдай 1924 жылда Къабарты-Малкъаргъа халкъ жырланы, макъамланы жыяргъа келген эди. Халкъ жырланы усталарыны санында ол Ибрагимни да сагъынады. Ибрагим анга «Дугъум кёз», «Партизанланы жырлары» да айтхан эди. Кесини къол жазмасында М. Гайдай, Ибрагимни ызындан ГПУ-чула асыры къаты тюшгенден, бизни ишибизге да чырмау этген эдиле, дейди.

Ибрагимни къоратыргъа калмыковчула башха сылтауланы кёргюзте эдиле – Ибрагим бий тукъумдан чыкъгъаны эм аны патчахны кезиуюнде билим алгъаны халкъына къажау келеди, деп. Жангы власть аллайланы думп этерге борч салгъанын биз бюгюн уста билебиз. Ал кезиуде Ибрагим да, аны жууукълары да аллай бир къыйынлыкъгъа нек тюшгенлерини сылтауларына тюшюналмай тургъан эдиле.

Малкъарны белгили революционерлери бири къалмай Ибрагим жанлы болуп сюелгенде (башха архив къагъытланы санында Энейланы Магомедни Н. Гикалогъа Ибрагимни жакълап ийген къагъыты да сакъланыпды), аны тюрмеден иедиле, алай Нальчикде жашаргъа уа эркинлик бермейдиле. Ол заманда Ибрагим Дагъыстаннга кечерге таукел болады. Къайынлары бла бирге Махачкъалагъа жыйышадыла. 1924 жылны сентябрь айындан башлап, Ибрагим Дагъыстанны потребсоюзунда ишлейди. 1927 жылда июньну 12-синде аны Махачкъалада жашагъан къабартылыла Магометгерий Тамбиев эм Магомет Паштов бла бирге тутадыла. Аланы алгъа Махачкъаланы тюрмесине элтедиле, ызы бла Ростовну тюрмесине кечюредиле. Тутулгъанланы юй бийчелери аланы къутхарыргъа къолларындан келгенни аямай кюрешедиле. Сёз ючюн, Сафият Шимал Кавказны ОГПУ-суну таматасына быллай тилек къагъыт жазгъан эди:

«...Орусбийланы Ибрагимни тутууну мен тюзлюк бла

арталлыда келишмеген ишге санайма. Ол 1917 жылда, Октябрь революцияны биринчи кюнюнден башлап, жангы жашауну сайлагъанды, ол жол бла баргъанды. Битеу кюнюн, билимин, усталыгъын къызгъанмай социалист къурулушка бергенди. 1918 жылда, биринчи болуп, Ибрагим Огъары эм Тёбен Басханлада эл советлени къурагъанды, ол советле жаланда жарлыладан къуралгъан эдиле. Дагъыстанда ол эки жыл бла жарым ишлегенди. Ол заманны ичинде ол, бир кюн солумай, не кыйын ауругъан кюнюнде да ишин атмагъанды. Аны биргесине ишлегенле ол затха шагъатлыкъ этерикдиле. Ол жылланы ичинде бизни юйюрюбюз кыйын жашагъанды – тогъузоулан болуп, биз бир отоуда тургъанбыз.

Алай, не кыйналсакъ да, жангы, жарыкъ жашауну мурдоруна бир таш салалмасакъ да, бир юзmez мысхалчыкъ болуп кьошулургъа онг тапсакъ, кесибизни насыплыгъа санай жашагъанбыз. Мени эрим бир заманда да къара халкъны душманлары жанлы болмагъанды. Мени оюмуна кёре, аны жашауу, кюреши да аллай бир магъаналы эдиле, анга, ат башындан болмай, хар шартны тынгылы тинтип къараргъа керекди. Хар чынтты совет адамгъа да аны намысы багъалыды, андан сора да тилчилик бла адамны жоюргъа итиниу бла керти шартны бир бирден айырыргъа тийишлиди. Аны ючюн мен сизден, мени эрими ишин мында, Дагъыстанда, къарарыгъызны тилейме. Бек тилейме аны ишин Къабарты-Малкъар автоном областьны аппаратына бермезлигизни».

Бу жан дыгалас тилек Ибрагим тутулгъандан сора эки ыйыкъдан жазылгъанды. Сафиятны тынгысызлыгъы Калмыков, кёплени жойгъанча, эрин да жою деген къоркъуудан жаратыла эди. Бу кезиуге Къабарты-Малкъарны коммунистлерини башчысыны кьолундан мардасыз кёп адам ачыгъан эди. 1927 жылны январь айында VIII область партконференцияда белгили интеллигентлеге, дин алимлеге къажуу оноула этилген эдиле. Катханов Назир, башха атлары айтылгъан адамла «халкъ душманлагъа» кьргюзтюлген эдиле. Бир тюрлю бир гюняхлары болмай тургъанлай, аланы «панисламистлеге» эм «контрреволюционерлеге» чыгъаргъан эдиле. Ызы бла бардырылгъан VI партсъездге чакъырыу къагъытлада уа делегатланы атындан кёп белгили адамны, аланы санында Орусбийланы Ибрагимни да, «халкъ душман» этип, тутдурургъа кереклисини юсюнден айтыла эди. Делегатланы кёбюсю бу къагъытлагъа кьол салмагъанлыкъгъа, съездни юсю бла Калмыков кесини мурдар ишин тамамлагъанды. Атлары сагъынылгъанланы асламын бир жылны ичинде кыралны жер-жерлеринде излеп, табып, илишаннга салгъан эдиле. Ибрагимни аты да къара чёпде эди.

1927–1928 жылла Ибрагимни ахлуларына, Къабарты-Малкъарны бий тукъумларыны барысына да, бек къыйын жылла болгъандыла. Класс кюрешге къатышханла да, бир жанында тургъанла да властыны аллында жууаплы эдиле – Аллах аланы бий-бай тукъумладан жаратханы себепли. Бир жукъ бла атларын халкъгъа айтдырлгъанла къалмай тутмакъгъа, илишаннга салына эдиле. Ала, юйюрлери чач-тюк болуп, жашагъан жерлерин къыстау алышындырып, бирде тукъумларын-атларын, миллетлерин да тюрлендирип, жашауларын алай сакълай эдиле. Ненча тюрлю азап, ыспасызлыкъ сынап кетген эдиле халкъыбызны жигит, эсли уланлары, аланы юйюрлери да!

Ибрагимни тюрмеден Сафиятха ийген бир къауум къагъыты бюгюн да туудукъларында сакъланадыла. Бу къагъытлада биз къыйырсыз-чексиз суймекликге, ёхтемликге, ийнанылукукъгъа тюбейбиз.

«Салам, мени багъалы Соням!» – деп башлайды ол хар къагъытын. Тюрмеден келген къысха къагъытларында Ибрагимни сабийлерине, Сафиятха тансыкълыгъы, жарсыгъаны ачыкъ кёрюнедиле. Да не затны юсюнден жазарыкъ эди жыл кёзюне тюрме азабындан башха зат кёрмей тургъан адам!

Илишаннга салыннгынчы ай бла жарым къалгъанда, Ибрагим (къагъытын жаза туруп, аны юсюнден билирге онгу жокъ эди) быллай къагъыт ийген эди Сафиятха: «Мени багъалы Соням! Санга да, сабийлеге да нек эсе да бир бек къайгъы этип тебирегенме. Сау-эсенмисиз, сизге затмы болгъанды? Айдан артыкъ болады мен сизден бир хапар билмей тургъанлы. Не сен ауругъан этгенсе, неда сабийледен къайсына эсе да бир хата болгъанды. Тилейме, теркирек бир зат билдир! Ким биледи, 3–4 июльда мени Новочеркасскны изоляторуна кёчюрюрге боллукъдула (Ростовну тюрмесин бир кесек бошайтыр ючюн). Кёчюргенлей, мен санга мычмай билдирirme. Мен санга 3–4 къагъыт жазгъанма. Алгъанмыса сен аланы? Мен санга 8 июльда мени больницадан РИД-ни (Ростовский исправительный дом. – Т. Б.) камерасына кёчюргенлерин жазгъан эдим...»

Ибрагимни тюрмеден жазгъан хар къагъыты быллай сёзле бла бошалады: «Сени суйген Орусбийланы Ибрагим». Ахыр къагъытын (неда юйюрюне жетген ахыр къагъытын) Ибрагим 29 июньда жазады. 3 августда анга сюд этилип, ёлтюрюрге деген оноу чыгъарылады, 9 кюнден а Орусбийланы Ибрагимни – «халкъ душманын» – илишаннга саладыла. Ма алай жарсыулу бошалгъанды халкъыбызны ала-мат уланыны жашау жолу.

Жашау болумла не къыйын болсала да, Сафият бла

Ибрагимни бир-бирге уллу суймекликлери бир заманда да ёчюлмегенди. Ахыр кюнлерине дери бир-бирлерин кюсегенлей, бир бирлерине термилгенлей жашагъандыла. Аланы алты сабийлери болгъанды: Умар, Мадина, Далхат, Фатимат, Татлыхан, Даута. Ибрагимни тутхан кезиулеринде таматасы Умаргъа 17 жыл бола эди, гитче кызы Даутагъа уа – 6.

Ибрагимни ёлтюргенлеринден сора, Сафиятны, сабийлерини да жашауларына кьоркьуулукъ уллу эди, жарсылары да – мардасыз кёп.

Нечик кыйын эди Сафиятха суйген адамындан айрылып, бири биринден гитче алты сабийни кечиндирген! Аны къара кюнлеринде табылган адамлары – аны эгечлери, къарындашы Исмайыл болгъандыла. Сафиятны эгечин Абайланы Фатиматны – биринчи малкъарлы коммунист тиширыуну – биринчи кере коммунист партияны сатырларындан «халкъ душманны сабийлерине болушханы ючюн» деп кыыстагъан эдиле. Экинчи кере уа – эрин «троцкистге» чыгъаргъанларында, андан тил этмегенсе деп. Ма аллай кыйынлыкъла келтирген эди совет власть кёплеге. Ол власть адамладан, жууукълукъ-тенгликни атып, жаланда партия айтханнга кьор болууну излей эди.

Ибрагимни ёлтюрген жыл Мусосну ючюнчю кызы Фатимат, КУТВ-ны бошагъандан сора, Бакуда техникумда устаз болуп ишлей эди. Сафият, тамата сабийлерин аны бла кьоюп, биргесине Татлыхан бла Даутаны алып, Москвагъа келеди. Мында къарындашы Исмайылны керти тенглери анга ишге кирирге да, сабийлерин окьутургъа да болушадыла. Ал кезиуде ол белгили жазыучу Люси Аргутинскаяны, Абайланы Исмайылгъа жораланган «Огненный путь» деген романны авторуну, дачасында жашайды.

Болсада, Сафиятны жюрек жарсыуу, эрине кюйгени бир заманда да селеймей эди. Билимли, эсли жаш тиширыу, кыйынлыкълагъа хорлатмай, сабийлерин ёсдююрге къазауат этеди. Сафиятны Бакуда окьугъан кызына жазгъан къагъытындан кёп затны билирге боллукъду: «Мени багъалы Фатимочкам! Бу къагъытны санга учрежденияда олтуруп жазама, мен мында деловод болуп ишлейме. Нек жазмайса къагъыт? Маля (къарындашы Исмайылгъа юйюрлеринде къубултуп айтхан атлары. – *Б. Т.*) сени бек мудах болгъан хапарынгы айтады. Мен ангылайма, сен Ханифа ючюн алай болгъанынгы (ол кезиуде Бакуда Абайланы Ханифа ауушхан эди. – *Б. Т.*). Алай сен мудах болуп, шургулу болуп турургъа керек туююлсе. Жашау дегенинг тынч зат туююлдю. Алда сени кыйынлыкъла сакъламай амал жокъду. Эсингдемиди, мен санга бир кере не айтхан эдим –

«ауур салта мияланы кьум этеди, темирни уа кьурч этеди».

Ол затны унутма, миялача болма. Хау, дунияда адам улу не бек кюреше эсе да, терслик кѣпдю. Аны юсюнден мен санга не айталлыкьма? Сени атанг – адамланы ахшысы – ол терсликни зорлукь отунда кюйгенди. Ангылайма, сен да, мен да ол затха ачыу этмей болалмайбыз. Мени кьызчыгьым, айтхылыкь адамла ол терслик бла, ол кюйсюзлюк бла кюрешни бардырадыла. Сени атанг революцияны аллында манга айтхан эди: «Ким биледи, революцияда мен бир тюрлю бир хатасыз жоюлургьа боллукьма, мени сабийлерим, битеу юйюрюм да жоюлургьа болурла. Болсада, мен билеме, адам улу, не уллу кьыйынлыкьны да кѣтюрюп, жарыкь жашаугьа барады. Келлик иги дуниягьа жанымы кьор этерге тюшсе да, мен арсар боллукь туююлме». Атангы юсюнден мен кѣп зат жазаргьа сую эдим, алай кѣз жашларым бир зат кѣргюзтмейдиле, андан сора да кьатымда тыш адамла бардыла. Кьызым, жюрегибизде аны жарыкь сыфатын асырагьанлай турайыкь. Ол сизни хар биригизде да жашайды. Аны ниетини ариулугьу, аны жюрегини жилтинлери барыгьызда да бардыла. Ол ариулукьну сакьларгьа керекди. Аны себепли кьарыулу, жигит болургьа керекди. Аны себепли жашауну, дунияны сюерге керекди. Дуниягьа алай кьараргьа керекди, бир-бир терекле агьачны суратын жабып кьоймазча. Мени багьалы кьызчыгьым Фатимочка, битеу дуния сени аллындады, сен не ишни сайласанг да, ишлерге онгунг барды. Алгьын заманлада эсли адамланы атларын-чууларын да чыгьармай эдиле. Энди уа, асламында, ол зат кьалгьанды, алайды да, мени кѣгюрчюнчюгюм, жашауну татыуун алып, не жаны бла да юлюшлю болуп жашаргьа керексе...»

Сабийлени жойдурмаз ючюн, кюйсюзлюкден сакьлар ючюн, Исмайыл гитчелени кесини атына жаздырады – таматала аталарыны атын тюрлендирирге, не кюрешселе да, унамагьан эдиле. Алай бла, Ибрагимни гитче кьызлары Татлыхан бла Даута Абайланы Исмайылны кьызларыча жазылып тургьандыла документледе. Бюгюн да Даута Исмаиловна Абаева (Алмазова) деп белгиледи Ибрагимни бек гитчеси.

Орусбийланы Ибрагим бла Сафиятны сабийлерини кьадарлары да ажымлы эди. Умар – фахмулу пианист – Москвада консерваторияда окьуй тургьанлай, ѳпкелерине сууукь тийип, ол ауруудан тюзелмей ѳледи. Татлыханчыкь поезд тюбюне тюшеди. Далхат, Уллу Ата журт урушну кезиуюнде Одесса бла Севастопольда болгьан сермешлеге кьатышып, жаралы болады. Госпитальгьа алгьа Кисловодскге, ызы бла Кутаисге тюшеди. Андан сора Далхатдан

эгечлерини бир тюрлю бир хапарлары болмай жашагъандыла. Бюгюн-бюгече да Даута аны излегенин къоймагъанды. Фатима бла Мадина, геологла болуп, Совет Союзну белгили къурулушларында урунгандыла, экиси да ауушхандыла. Фатиманы архивинде аны назик сезим бла жазылгъан хапарлары кългъандыла.

Бюгюн Ибрагим бла Сафиятны сабийлеринден жаланда къызлары Даута бла жашлары Умар, белгили физик, саудула. Даутаны жашы, Москвада аты музыка культура бла кюрешгенлеге кенг белгили болгъан – Евгений Алмазов сабийлери бла, Умарны жашы Исмайылдан туугъанла – барысы да Москвада жашайдыла.

Даута – малкъарлы тиширыуланы ичинде биринчи алимди, эл мюлк илмуланы кандидаты, кёп жылланы ичинде Тимирязевский академияны бир кафедрасыны башчысы болуп тургъанды. Уллу билими, фахмусу болгъан, алаMAT жарыкъ адамды.

Абайланы Мусосну юч кызы Сафият, Фатимат, Жаннет ахыр жылларын Москвада ётдюргендиле. Фатимат КУТВ-ны (Коммунистический университет трудящихся Востока) бошагъандан сора, университетни проректору Степан Арешевха эрге баргъанды, Жаннет да – инженер жаш Владимир Островскийге. Экисини эрлери да 1937 жылда репрессиягъа тюшген эдиле. Алай бла, юч эгеч да Москвада, баш иелери болмай, сабийлерин кеслери ёсдюргендиле. Фатиматны эки сабийи – жашы Сталь, кызы Майя бар эди. Жаннетни биринчи эринден жашы Лафишев Измаил, Островскийден – жашлары Руслан, Элдар, Элмур, кызы Лиля болгъанды. Эгечледен туугъанла бир юйюрча жашагъандыла. Уллула гитчелеге къарай, бир бирлерине таянчакъ болуп тургъандыла. Бусагъатда Мусосну туудукълары, аладан туугъанла да Москвада жашайдыла, хар бири ишлеген жеринде намыслары жүрюген адамладыла.

Бу жазманы баш жигитлеринден бири – Абайланы Мусосну тамата кызы Сафият 1953 жылда 18 декабрьде Москвада ёлгенди. Ол суйгенин ёлтюргенлеринден сора 25 жыл жашагъанды, алай бир кюн да аны эсинден кетермегенди, сабийлерин да аны атына тийишли болурча, алай ёсдюргенди. Аталарыны бушуулу къадары Ибрагимни кызыларына бир заманда да жүрек тынчлыкъ бермегенди. КПСС-ни XX съездинден сора ала кырал органлагъа, аталарыны атын ариулар мурат бла, талай къагъыт жазгъандыла. Орусбийланы Ибрагимни ишине жангъдан къарайдыла эм 1960 жылны 9-чу январында анга реабилитация этиледи.

Алай бла, кёп жылланы ичинде аты къара чёпге салынып, аны ючюн юй бийчеси, сабийлери, туудукълары, ахлулары

да сынагъан азап бошалады. Болсада, ненча иги иш этилмей къалгъанды, ненча фахмулу жаш бла къызны энчи къадаары ажымлы жоюлду, халкъыбызны маданиятына, адабиятына да (алай айтыргъа Ибрагимни юйюрюнден къалгъан фахму бла баямланган къол жазмала онг бередице) къаллай бир заран тюшдю! Биз заманны терслерге да боллукъбуз, алай къайсы заманда да бир-бир миллетле кеслерини уланларын сакълай биледице, бизни миллет а ол илмугъа хазна тюшюн-мегенди. Тюшноаллыкъмыды? Тюшноаллыкъбызмы?

2001

АДУРХАЙДАН ТАМИРЛАНГА ДЕРИ

Кавказ халкъланы къайсы бирин алсакъ да, аны тарыхы тукъум тарыхлырындан къуралгъаны шартды.

Къарачай-малкъар тукъумланы асламысы кеп ёмюрлени ичинде бузулмай келедице. Ол дегеним – юйюр къурауда тукъум тазалыкъны сакълап. Медицина илму чертгеннге кёре, тукъум жуукъла бир бирлери бла юйюр къурамай турсала, генотип таза, кючлю болады. Бизни халкъыбызда уа бусагъатда жуукълукъ бузулмай 5–6 тёлуге дери, андан тереннге да барады. Аны ючюн болур эди, уруш, кечгюн-чюлюк азабы келгинчи, таулуланы ичинде 100 жылдан артыкъ жашагъан адамланы саны аслам болгъаны да, халкъ битеу да саулукулу тургъаны да.

Эрттеден айтыла келгенича, Биттирлары Адурхай ханны туудукъларыдыла (бюгюннге дери «хан Биттирлары» деген сёз эшитилгенлей турады). Заманны кюйсюзлюгю, халкъыбызны бир-бир кезиуледе ачы къадаары Адурхай тукъум жыйынын да аямагъанды. Ханлыкъла кетгендице, Биттирлары, бийликлерин да тас этип, XIX ёмюрде ёзден къауумгъа киргендице. Ёзденлени арасында да бек сыйлы къауумгъа – къара ёзденлени санына. Ол кеси аллына болуп къалгъан иш туйюл эди, тукъумну ётгюр, сабыр, иш кёллю жашлары сакълагъандыла аны сыйлы атын, къарыуун, байлыгъын да.

Белгилисича, къарачай-малкъар халкъны бюгюннге дери да сакъланган тарых таурухларыны орта ёзегинде Къарча бла аны жигит тенглери – Адурхай, Боташ, Будиян, Трам, Науруз турадыла. Ала, къарачай-малкъар халкъны ата-бабалары – аланланы монголлуланы жесирликлеринден къутултуп, баш эркинликлерин жалчытып, халкъ жашауну тарыхны жангы айланчында тынгылы къурагъандыла.

Къарчаны тенглери арасында Адурхай жигитлигинден сора да жумушакълыгы бла айырмалы эди. Ол ышан бизни эр кишилерибизден таймай бюгюн да барады.

Адурхай хан XIV ёмюрню экинчи жарымында – XV ёмюрню уа аллында жашагъанды. Аны туудукъларына бусагъатда Малкъарда Газалары бла Биттирлары, Къарачайда уа Байчоралары, Лайпанлары, Чомалары, Эрикгенлары, Оруслары, Шыдакълары, Джуккалары, Къулчалары саналадыла.

Алгъаракъда басмадан чыкыгъан «Къарча. Ёмюрлени тасхасы» (Черкесск, 1994) деген китапда да Адурхай бир жашы Къулча бла Къарачайгъа Басхан ауузундан къалай бла ётгенини юсюнден айтылады. Адурхай ханны башха жашы Къылча Чегемде къалады. Ол ишлени кертилигине халкъыбызны фольклорунда кёп шагъатлыкъ барды.

Биттирланы юсюнден сёз баргъанда, Газаланы сагъынмай жарамаз. Газаны эки жашы болгъанды – Алибек бла Адурхай. Адурхайны ызындан келгенле: Къарашауай – Къарамырза – Биймырза – Алчагъыр («Аштотурда» сагъынладыла) – Исмайыл – Къайсын – Маммет – Махмут. Махмут Булунгуда устаз болуп ишлеген, тарых таурухланы жыйышдырып, басмалап тургъан Газаланы Исхакъны атасыды.

Биттир бла Газа айырылгъан къарындашладыла. Кеслери алларына тукъум къурагъынчы, аланы тукъумлары Адурхай болгъанды. Бек сыйлы тукъумладан эдиле Газа – Чегемде, Биттир – алгъа Нальчик Башында, ызы бла уа – Холам-Бызынгы ауузунда. Согалары бла Газаладан къайсы тукъум башды деген даулашны юсюнден чам жырда быллай тизгинле тубейдиле:

Кюн тийгенде Адурхайлы базагъа,
Бир къарагъыз Согалада къаугъагъа.
Базыналла баз болургъа, – базмайла,
Къызларыны къалын малын дауларгъа...

Жаз тилден кёчюрсек, Адурхайлагъа тенг болмайдыла деген магъанада айтыладыла бу сёзле. Чегем жамауаты Газа тукъумну сыйлылыгъын: «Газамыса, Жазамыса?» – деген къысха соруунда чертип белгилегенди.

Малкъарда жүрюген тукъум таурухлагъа кёре, Адурхайны Къылча бла Къулча деген эки жашы Чегем ауузуну Суусузла деген жеринде жашагъандыла. Къылчаны туудугъу, Газаны уа жашы Адурхай Лыгытда жашагъанды. Къылчаны бирси жашы Араугъан кесини юйюрю-юйдегиси, къулу-къарауашы бла бусагъатдагы Нальчик сахар-

ны жеринде аскер къала къуралырдан алгъа жашагъанды, ызы бла Акъ-Суу тийресинде, Суу Арада тургъандыла аны туудукълары. XVIII ёмюрню арасында Къылчаны туудукълары Бызынгыгъа, ызы бла уа Холамгъа кёчгендиле, алай Акъ-Суу тийресинде тукъум жерлерини бир кесегин совет власть келгинчиге дери да тас этмей тургъандыла. Сёз ючюн, Биттирни аппасыны атасы Окъаны юсюнден жырда быллай тизгинле бардыла:

Окъа окъдан ётгенди,
Чабып, къабанны жетгенди.
Къозу Ойнагъанда дырын жыйса,
Жукъларгъа Холамгъа келгенди.

Къозу Ойнагъан а, белгилисича, Акъ-Сууну тийресиндеди. Алай бла, Биттирлары Холамда къош салып къайсы жылдан бери тургъанларын айтхан къыйынды. Нек дегенде, Биттирни жашы Болака окъуна Суу Арада асыралгъанды.

Бир-бир тукъумланы адамлары кеслерини ата-бабаларын ондан аслам атагъа дери санаргъа боллукъдула. Къартла сабийлеге жети атагъа дери билиу борч болгъанын таймай айтып тургъандыла. Ол затны алгъын жамауат жашауда неден да сыйлы эсгермеге санагъандыла. Къартла ёсе келген тёлюлеге аталарыны атларын кёлден билдирирге итингендиле, хар бирини жашауун, кишилигин, тукъумгъа, элге этген ахшылыкъларын айтхандыла. Жарсыугъа, ол ариу адет, жаш тёлюню юйретиуде уллу магъанасы болгъан иш, бюгюнлюкде жокъну орунундады.

Халкъыбызда аталаны атларын жетиге дери билген терени терен магъанасы Биттирланы тукъумларыны тарыхында да ачыкъ кёрюнюп турады. Жети атадан сора тукъум атауулагъа юлешине эди, онтёрт атадан сора уа – жангы тукъум къурала болгъанды. Биттир, бусагъатда тукъумгъа ат берген киши, Адурхайдан сора жетинчи ата эди. Анга дери Къылча, аны жашы Араугъан, аны жашы Чериу, аны жашы Окъа, аны жашы Черек, аны жашы Байулдур жашагъандыла. Биттирден башлап, жети ата жаратылгъандан сора, XIX ёмюрню ахырында, Биттирланы тукъум атауулагъа юлешинеди. Совет власть орнатылып, тукъумланы къагъытха тюшюргенден сора, атауулла жангы тукъум ат къурамай къойгъандыла. Алай, ынгъылапха дери, кёп архив къагъытлада Ийбакъны атауулундан кишилеге «Ибаков» деп жазылгъанына тюберге боллукъду. Ким биледи, тукъум, атауулагъа юлешинмей, атын саулай сакълагъаныны сылтауу, аны кёп жашы урушланы, сюргюнню кезиулеринде къырылып, тукъум аз айныгъаны бла да байламлы болур эди.

Биттирни эки жашы болганды – Жёнгер бла Болака. Жёнгерни жашы болмаганды, Болаканы жашлары Чабдар бла Зуппай эдиле. Зуппай итлени асыры суйгенден, анга чам этип, «Кючюк» дегендиле.

Биттирланы тукъумларында алты атауул барды: Текумалары, Бёрюлары, Дугайлары, Муссалары, Алибеклары, Ийбакълары. Текума, Алибек, Дугай Болаканы жашы Зуппайдан туугъандыла. Мусса уа Зуппайны жашы Ийналукуну туудугъуду, Акъбатны жашы. Ибакъ да Ийналукуну жашыды.

Тукъумну уллу аталарыны юсюнден кёп таурух сакъланганды. Сёз ючюн, Биттирни аты чам атдан кьуралгъаныны юсюнден айтылады таурухлада. Биттир жерчилик бла кюрешип тебирегенде, аны хар салгъан урлугъу элпек тирлик бере эди. Аны бла кьалмай, ол кёп тюрлю затны ёсдюрюге ёч эди. «Биттир» дей эдиле, аны ол алаамат халын чертип. Келинле, тукъум атны букьдуруп, башха атланы санында («Гуппурлары», «Чолпужутлары» дегенча) «Жеркьазлары» да дегендиле Биттирлагъа. Ол ат да Биттирни ишчи шартларына кёре берилгенди.

Тукъумну ёхтемлиги, халкьыбызны деменгили уланы Биттирланы Болакады (Болатбек). Аны юсюнден кёп таурух, жыр да сакъланганды. Бу адамны сыйы халкьда бек бийик болганды. Болаканы аты Холамда табылгъан «зазыулу ташда» тажге шагъатланы санында айтылады. Белгилисича, таш 1709 жылда болгъан ишлени юсюнден хапарлайды. Ол заманда тау ауузланы, Кьырымны келечилери да бирге жер чеклени юсюнден «битик» кьурагъандыла. Хар жамауатдан ол ишге бир адам кьатышханды.

Бу таш документде жер чеклени тохташдырыргъа халкьда намыслары жүрюген адамла чакъырылып этилген оноуну юсюнден хапар барады. Эсгертмеде сагъынылгъанланы бары да бизни миллет тарыхыбызда кёп магъаналы ишлери бла белгилдиле. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тарых жырланы бир талайында аты кюйсюз ууучлаучунуча сакъланган Къайтукъ улу Сары Асланбек неда Къараджау улу Сафаралий, малкъар къарындашларына билеклик этип туруучу дюгерли бий. Биттирланы Болака уа, кеси заманына кёре, не жаны бла да деменгили адам болганды. Аны юсюнден таурухла, халкьны эсинде кьалып, китаплагъа да тюшгендиле. «Болака сорсун» деген жырда Болака жамауатыны жауларына тынчлыкъ бермегенини юсюнден айтылады:

Ой да, Болака – Холам чырагъы,
Айтырыкъ сёзюн сатмайды.

Халкъны эсинде керти шартла 300 жылгъа дери уллу тюрленмей сакъланадыла, дейдиле тарыхчыла. Анга шагъат Адурхайны ызындан келген төлюле сакълап тургъан шартладыла – тукъум тереклери, таурухла, сыйлы атла. Къырал архивни фондларында 1886 жылда Холам жамауатында Биттирланы юйюрлерини тизмеси барды. Бу тизмеде сагъынылгъанла:

Муссаны жашы Къарамурза (70 жыл), аны жашы Габалай, къарындашы Муссаны жашлары – Даут, Шушу, Огъурлу;

Муссаны жашы Чочуй (80 жыл), жашлары Тазия (аны жашы Ташто), Ордан, Шырдан, Габо, Махет, Базза;

Муссаны жашы Асса (85 жыл), аны жашы Къадил (аны жашлары Ислам, Капай);

Дугайны жашы Кючюк (60 жыл), жашлары Къаншау, Тетора, жашы Дурадан туугъан Магомет, къарындашлары – Хачук (аны жашы Мырта, Мыртаны жашы Хаджи-Мырта), Жумакку (жашы Исмайыл), Жумак, Къыден (аны жашлары Аслангерий, Адрахман);

Кашкуну жашы Машу (40 жыл), жашы Исмайыл;

Байрамукъну жашы Мурапий (65 жыл), аны жашы Чофан (28 жыл);

Байрамукъну жашы Сарбаш (45 жыл), жашлары Сали, Индрис, Зулкъарний;

Байрамукъну жашы Шауай (50 жыл), жашлары Алий, Агъаз;

Байрамукъну жашы Атта, аны жашлары Жестау (45 жыл), Жестауну жашлары Хасанбий, Аскербий, Жерекъуш, Асланукъа (30 жыл, жашы Карай), Арслан (28 жыл);

Бекмырзаны жашы Батырбек (41 жыл), жашлары Къонакъ, Къабий, къарындашы Жанибек (35 жыл), аны жашлары Жанбот, Солтанбек;

Туумакъны жашы Къаспо (81 жыл), аны жашлары Ташу (аны жашлары Машу, Адиль, Хамзат, Къарабаш), Шабатай (жашлары Борат, Алий, Шепшокъа);

Абрекни жашы Элмырза (72 жыл), аны жашы Магомет (аны жашы Зулкъарней);

Аттаны жашы Халик (38 жыл);

Жужуну жашы Асламбий (40 жыл), аны жашлары Исмайыл, Гулуй, Азамат, къарындашлары Осман (жашлары Махай, Жюнюс, Солтан, Алий (30 жыл);

¹ Жырны къартладан Таумырзаланы Далхат жазып алгъанды.

Ийбакъны жашы Жанболат (75 жыл), аны жашы Хуртудан туугъан Маил (15 жыл), жашы Эртуу, Эртууну жашлары Махай (10 жыл), Хамзат (5 жыл), Биязуркъа (1,6 жыл).

Къырал архивде бюгюн да сакъланьп тургъан къагъытны юсюнден бир да хапарлары болмагъан къартларыбызны айтханлары бу документге толу келишедиле.

Башха архив къагъытлагъа кёре, бу тизмеде кёргюзтүлген экеуленни – Мурапий бла Жумаккуны XIX ёмюрнү 80–90-чы жылларында Холамда жолну ишлеген заманда жамауат 2–3 адам бла бирге башчыгъа айыргъандыла.

Совет власть орнатылып, социалист жашауну къурап тебирегенлеринде, Биттирладан кёп адамны, кулакга, халкъ душманнга чыгъарып, думп этгендиле. Аланы санында эфенди къарындашла Ахмат бла Мухаммат, Зулкъарний, Мухажир, Солтан, Махай, Махет, Орусбий, Хажимурат, Аз-нор, Исмайыл...

Аны бла бирча властьха таза кёллери бла къуллукъ этгенле да болгъандыла: Баззаны жашы Тебо, Махайны жашы Къади. Тебо уллу окъууу, билими болгъан адам эди. Элде медиреседе окъугъанды. Совет властьны ал жылларында тюрлю-тюрлю халкъ жумушланы жалчытханды, власть Гемуланы Акону тенглерины ызындан тюшгенде, къачып кетип, жашауну ахыр жылларын Воронежде ётдюргенди. Холамда акъ аскерчиле къыргъан 22 кишиге Тебо кюй къурагъанды. Ол алаамат назму зулму сынагъанланы, Тебону кесини атын да ёлюмсюз этгенди.

Махайны, 30-чу жылланы аллында мюлкюн да сыйырып, Сибирьде думп этгендиле. Алай аны юйюрю – жашы, къызы да, жашаугъа ёчюкленмей, жамауатдан айырылмай, халкъларына халал къуллукъ этгендиле. Махайны жашы Къади Уллу Ата журт урушда жигитча сермешгенди. Халкъыбыз кёчгюнчюлюк азабындан къутулгъан жыллада «переселенческий комитетде» ишлеп, кёп адамгъа болушлукъ бергенди, пенсиягъа чыкъгъынчы, «Дружба» трикотаж комбинатны директоруну къуллугъунда ишлегенди. Къадини эгечи Абидат – Къабарты-Малкъарны сыйлы артисти, – сахнабызны жарыкъ жулдузларындан бири болуп, малкъар театрны тарыхында белгили жерни алады.

Биттирланы Томушайны къызы Жаухар да, ГИТИС-ни бошاپ, уруш аллы жыллада театрда ишлеп тебирейди. Къабарты-Малкъар телевидение къуралгъанда, Жаухарны ары чакъырадыла. Жаухар – телевиденияны режиссеру болуп, атын махтау бла айтдырып тургъанды.

Уллу Ата журт къазауат башлангъанда, урушха Биттирладан эки жыйырмагъа жууукъ жаш кетгенди. Герпегежде жашагъанланы энчи алып айтсакъ, жаланда экеулен къайт-

ханды урушдан – Чапай бла Аскер. Аскер кёчгюнчюлюкде жаралары ашланып ёлгенди. Ленинградны кьоруулауда кесини жигитлигин кёргюзтген Чапай бюгюнлюкде тукьум таматады. Жыл санына да кьарамай (90-дан атлагьанды), жаш жюреги бла, иш кёллююгю бла да юлгю болгьанлай турады Герпегеж элни жамауатына.

Тамата тёлю, урушну, кёчгюнчюлюкню сынап, ызы бла юй-эл кьурап, кёп кьыйынлыкь кётюрген эсе да, адамлыкь борчун бийик даражада тутханды. Созайланы Ахмат Биттирланы Алибекни кеч туудугьу Назирге айтхан сёзле ол тёлюден кьайсы бирине да келише болурла:

Назир кетгенди, кьоюп хар ишин,
Аз сёлешип, кёп этиучю киши.

Ол – кёпге эс тапдыргьан адам,
Монглюкь тирменин тартдыргьан адам.

Жолну кьууанчха элтиучю адам,
Бушууну женгил этиучю адам...

Бушууларымда анга таяндым,
Тапсыз атласам, андан уялдым.

Кьабыргьа кьоншу болуп жашадыкь,
Аууз кьабынны бёлюп, ашадыкь...

Бюгюн да Биттирланы тукьумдан атларын иги бла айтдыргьанла кёпдюле. Устазла, малчыла, врачла, кьурулушчула, алимле – ала, хар бири бирер жерде юлгюлю урунуп, тукьумгьа ёхтемлик бередице. Асланбекни жашы Исмайыл бла Томушайны кьызы Азинат – сыйлы устазла, Нальчикни педагогика колледжинде кёп жылланы махтаулу ишлегендиде. Аллай махтаулуланы санында Мухаммат эфендини кьызы, тиш доктор Фатимат да барды. Мурашны жашы Анатолий – эл мюлк илмуланы доктору, кёп жаш адамны илмуну жолуна салгьанды. Адрайны кьызы Фатимат химия илмуланы кандидаттыды. Аубекирни жашы Хамит – кёп жылланы «Заман» газетни редакторуну экинчиси болуп тургьанды, Атлыны кьызы Ханифа – милицияны майору, МВД-ны паспорт-виза бёлюмюню таматаларындан бириди...

Тукьумну сыйлы уланы Хажимуратны жашы Адрахман, талай жылны МВД-да ишлеп, атын махтау бла айтдыргьанды. Ол, гитчелей ёксюзлюк сынап, кёп кьыйынлыкь кёрген эсе да, алаамат ариу юйюр ёсдюргенди. Аны тёрт жашындан таматалары Борис – лётчик эди, бусагьатда

отставкагъа чыгъыпды, Аубекир полковникди, республикада таможняны таматасыны экинчисиди. Беслан бла Альберт да, аталарыча, Ич ишлени министерствосунда ишлейдиле.

«Тукъум адамы», «тукъум-жукъ бол», «тукъумну жерге къаратма», «тукъумну бетин жойма» дегенча сёзле бизни халкъыбызда бошдан жүрюмейдиле. Эртте заманлада, тау элле тукъум, атауул халда жашагъанда, ёсюп келген тёлюлени юйретиуню битеу тукъумну таматалары, къартлары да кеслерини сыйлы борчларына санагъандыла. Тукъумну налатындан къоркъуп, адамла тапсыз иш этерге, эссиз сёлеширге базынмагъандыла. Анга кёре, тукъум таматаны сёзю тукъумну хар адамына да жашау жоругъу болганды. Тамата да жаш тёлюню излемлерин, жашау кереклерин эсге ала келгенди. Тукъум таматаны сёзю, иши, къуру тукъумгъа угъай, жамауатха, миллетге да жарагъанды.

Аллайла эдиле Биттирланы тукъум таматалары, белгили кишилери тарыхыбызны къайсы кезиунюнде да. Аладан бири – Эртууну жашы Хамзат (1881–1964) къарачай-малкъар ниет хазнаны сакълаугъа уллу юлюшюн къошханды. Ол эсинде тутуп айтхан нарт таурухланы фольклорчуларыбыз, жазып алып, китаплада басмалап, битеу халкъгъа саугъа этгендиле. Хамзатча эсли къартларыбыз Зукай, Азнор, Шакъман, Ибрахим, Исхакъ, тукъум аталарыбызны атларын, аланы жигитликлерин унутмай, жангы тёлюлеге жетдиргенлери ючюн, хурметге тийишлидиле. Бу шарт жаланда тукъумубузгъа къалгъан хазна туююлдю, битеу халкъыбызны тарыхына да себеп боллукъ затды.

1886 жылда Кавказ халкъланы адамларыны санын тергеу баргъан заманда мени аппам Биязуркъагъа жыл бла жарым бола эди. Бусагъатда мени къарындашымы туудукъчугъу Тамирланнга да аллай бир болады. Жюз бла жыйырма жылны ичинде бизни тукъумубуз уллу ёсгенди дерге къыйынды. Халкъыбызны саны ёсмегенча, тукъумубуз да, гитче болмаса да, артыкъ уллу жайылгъанладан туююлдю. Болсада, эрттегили халкъны эрттегили тукъумуну Адурхай хан тиргизген от жагъасы узакъ ёмюрледен ёчюлмей келеди. Бусагъатда биринчи сёзчюклери бла тийрени алдап тургъан Тамирланчыкъдан бизни тукъумубузну тамалын салгъан Адурхай ханнга дери онтогъуз ата барды:

*АДУРХАЙ – КЪЫЛЧА – АРАУГЪАН – ЧЕРИУ – ОКЪА –
ЧЕРЕК – БАЙУЛДУР – БИТТИР – БОЛАКА – ЗУППАЙ –
ИЙНАЛУКЪ – ИЙБАКЪ – ЖАНБОЛАТ – ЭРТУУ –
БИАЗУРКЪА – ШАМШУДИН – ХАДИС – АСХАТ –
ТАМИРЛАН.*

Бу эки жанны арасында жашагъанла халкъыбызны орта ёмюрледен келген тарыхыны шагъатлары, бирде уа жигитлери окъуна болгъандыла.

Биттирланы тукъум, бюгюн Тамирланча жашчыкъла тамбла аны атын иги бла айтдырларына ийнана, иги къууум эте жашайды.

2000

КЪАЙДАДЫЛА СЫЙЛЫ КЪАБЫРЛАРЫБЫЗ?

«Къабыр юлюш» – бу сёз тутушха халкъыбыз нечик уллу философия жюк салгъанды! Кертиси бла да, хаух дунягъа келген инсан жаланда къабыр юлюш алып кетеди. Дунягъа, жамауатха не кёп игилик этген эсе да, аты ёмюрледе сакъланса да. Аны ючюн сыйлы кёреди къайсы миллет да атын айтдыргъан уланларыны къабырларын, зияратха жюрюй, табына. Сора биз, кесибизни тынгылы миллетге санай эсек, алагъа тийишли эс бурабызмы? Бу соруугъа толу жууап берген къыйынды, дерикле болурла. Бир жаны бла, бу иш дин ангыламла бла байламлыды. Ислам дин инсанны къабырына сын салырны, бютюнда аны жасап, юсюне шыякы ишлеп, белгилеуню дурус кёрмейди. Болсада, зиярат төре жюрюйдю муслийманлада. Аны себепли, ёмюрлюк жумуш тындыргъан белгили адамланы жатхан жерлерин билирге да, сыйлы кёрюрге да не жаны бла да онг барды.

Миллетни жерине жарашдыргъан, кёлюн басхан да аны сыйлы обаларыдыла. А. С. Пушкинни «Любовь к отеческим гробам, / Любовь к родному пепелищу» деген сёзлери аны ючюн жаратылгъандыла.

Малкъар халкъны тарыхда, маданиятда да атын айтдыргъан белгили адамларыбызны къабырлары къайдадыла?

Къайсы халкъны да тарыхы эки амал бла жазылады: не белгили адамланы жигитликлерини, эсли оноуларыны, жанкъан аямай кюрешгенлерини юсю бла, неда озгъан ишлени ачыкълап. Эки жаны да алимлеге бек магъаналыдыла. Бизнича, жазмасы кеч къуралгъан миллетни тарыхында белгили адамларыны жашауларыны, этген ишлерини юсю бла тарых жолну ачыкъларгъа боллукъду. Аны себепли, ала бла байламлы хар неге да сакъ къараргъа керекбиз. Ол санда махтаулу уланларыбызны къабырларына да.

Малкъарда бла Къарачайда магъаналы эсгертмелени

орта ёмюрледен, аладан да алгъа башланадыла тарых санаулары. Ала асламында археология бла байламлы эсгертмеледиле.

XVII ёмюрден бусагъатха дери, халкъны эсинде къалып, жаланда Кърымшаухалланы Къамгъутбийни, «Къаншаубий бла Гошаях» дастанны жигитлеринден бирини, къабыры сакъланганды, къаласыны хурулары бла бирча. Басхан ауузунда. Ёмюрле сакълагъандыла, биз а ызыбыздан келген тёлюлеге жетерча, анга элтген жолну хансха басдырмай турабызмы? Жарсыугъа, жаяу жолчукъ окъуна бармайды Къамгъутбийни кешенесине дери. Айтып эшитген болмаса, барып кёргенибиз аз, сыйлы этген да жокъ.

Кърымшаухалланы Къамгъутбийни кешенесине, жаш тёлюню да элтип, хапарын айтып, битеу Шимал Кавказда белгили «Къаншаубий бла Гошаях» деген тарых поэманы жигитине хурмет этерге уа нечик тийишлиди!

1867 жылда Россейден Нарышкинлени бий тукъумларындан эки къарындаш, Басхан ауузуна келип, Къамгъутбийни кешенесин тинтип, къартладан аны юсюнден билгенлерин жазып алып, бизге сейир таурух сакълагъандыла: «Бу тийреде белгили жигит Къамгъут бий жашагъанды, асыралгъан да мында этгенди. Ол жашагъан къаланы хурулары аны кешенеси болгъан Басхан сууну бирси жанындадыла, төгереке башха журтлагъа бийикден къарагъаны эсленеди... Къамгъут чырайлыгъы, жигитлиги, уллу кюч-къарыуу бла да бирча белгили болгъанды жамауатха. Анга, аны къарындашы Къаншаубийге эм суюгени Гошаяхха жоралап, халкъ кёп жыр къурагъанды эм бюгюннге дери сакълагъанды. Ол жашлай чечек ауруудан ёлюп кетгенди, кеси да ол биз тинтген кешенеде асыралыпды. Кёп заманны ичинде бу эсгертмеге уллу сый берилгенди, анга бармакълары бла окъуна тиерге базынмагъандыла.

Мен эшитген хапарлагъа кёре, былайдагъы жамауатха къыйынлыкъ келгенде, Къамгъутбий, аты бла, саууту-сабасы бла, къайдан эсе да жетип, жаулары къачыргъанды, душман хорлангандан сора уа, биягъы думп болгъанды».

Андан сора да Нарышкинле кешенени археология бла этнография илмулагъа уллу магъанасы болгъаныны юсюнден жазгъандыла. Болсада, андан бери жюз жылдан артыкъ заман озгъан эсе да, не кешенени, не Кърымшаухаллары бла байламлы башха эсгертмелени да кереклисича тинтген алим чыкъмагъанды.

XVIII ёмюрню алып айтсакъ, ол замандагъы къабырлары сынлары тинтген чыкъмагъанды, ала тинтилселе уа, кёп жангы тарых магъаналы шарт табылырына ишеклик жокъду.

XIX ёмюрден бери илму ишледе сагъыныла келген, 1894 жылда Холамда табылгъан, 1709 жыл бла белгиленген эсгертме малкъар тилде биринчи жазма эсгертме. Аны таш кесеги Миллет музейде желим бла къабыргъагъа жабышдырылгъанлай кёп жылланы турады. Аны жаланда бизге айланган жаны окъулгъанды. Бир кере белгили алим Байчораланы Сосланбек аны экинчи, бизге таша жанын да, окъуп, илмуда белгили этейим дегенде, анга аллай эркинлик берилмегенди. Ол таш эсгертмени кёрюмдюсю Айны жарты кезиуюнде суратына ушайды, Айгъа ушаш, аны бирси жаны бизге белгисизди. Окъургъа онг болгъан жанында арап харфла бла эски къарачай-малкъар тилде былай жазылыпды: «Батумар Солтан, Къайтукъ улу Асланбек, Къараджау улу Сафарали, Биттир улу Болака би улу бла кюреши Бекмырдза джер юч джер аныкъы... болгъанды нени ...шхтдлау... Хаджимурта... хан эди.. къолу .. табна джаны... ийкъы Акъцыраны къулхан ие...ргеден эсиле шагъат Къэгъкъуну тбин джаны ызыдан ёреге джаны су дна Акъкъая артыны баш цеги Акъ къая башыкинде шырын ген дна быргъанды цик мёнги Шунхузун (Цунхузун) сыртдан алар Бекмырдзаныкъы болгъан Кёргю улу шахад Орысби Исмаил битик мырна 1127» (Байчораланы Сосланбекни транскрипциясында).

Жазылгъан толу сакъланмагъанды, – заман ташда жазулананы окъуна аямайды. Болсада, магъанасы ангылашыныулуду. Бу таш документде Гергъокъланы Бекмырзаны жер чеклерин тохташдырыргъа, халкъны ичинде намыслары жүрюген адамлары чакъырылып, этилген оноуну юсюнден барады хапар.

Биттирланы Болаканы къабыры, тукъум къартла айтханнга кёре, Акъ-Сууда, Суу Ара деген жердеди. Былайы XVIII ёмюрню ортасына дери Биттирлары жашагъан эл болгъанды. Артда, тукъум Нальчик тийресинден, башхалагъа хорлатып, кетерге тюшгенде, Холам ауузуна келгендиде, ол заманда бийликлерин да, жерлерин да бирча тас этип.

Болака жаланда тукъум адамы угъай, халкъ да адамы эди. Аны къабырын билирге керекди, сыйлы да кёрюрге.

Ма быллай затланы ачыкъларгъа боллукъду эски «жазулу ташлагъа», тийишлисича, илму жаны бла къаралса эм тинтиуле бардырылсала.

XIX ёмюрде жашагъан, халкъ ёхтемленген адамларыбызны атларын игирек билебиз – Орусбийланы Мырзакъул, Исмайыл, Сафаралий эм Науруз; Шаханланы Абай эм Басият; Абайланы Мусос, Ханифа, Солтанбек... Къайдадыла быланы къабырлары, ким биледи бюгюнлюкде аланы? Бу

толу болмагъан тизмени алып къарасанг окъуна, нечик бушуулуду халкъыбызны къадары – аны алчы уланлары къабыр юлюшлерин туугъан жерлеринден узакъда тапхандыла. Орусбийланы Сафаралий журтундан кенгде – Шамда, Ярославльни тийресинде ауушхан хапары барды. Шаханланы Абай – Узакъ Востокда, Абайланы Мусос – Дагъыстанда, Ханифа – Бакуда. Аланы сыйлы къабырларына ким зиярат этгенди? Тийишли сынла салынганмыдыла алагъа?

Кертисин айтханда, кеси журтубузда асыралгъанланы къабырларын да танымайбыз. Орусбийланы Мырзакъул, Исмайыл, Науруз – Басхан ауузунда, Орусбий къабакъда, тукъум къабырларында асыралгъан болурла. Шаханланы Басият – Барамтада, Абайланы Солтанбек – Холам тарында. Аланы жатхан жерлерин тохташдыргъан къыйын да болмаз, излеген адам чыкъмайды ансы. Къартларыбыз сау-лукъда, жокълап, табып, ёмюрледе да унутулмазча этерге керек эдик, халкъыбызгъа салгъан къыйынларына сый бере, хурмет эте.

Сюрюнню жылларында кёчюрюлген халкъны иги кесеги, ата журтларына къайтмай, замансыз ёлюп, Азияны аулакъларында къалгъанды. Аланы барыны да жанлары бери термилгенлей тургъанларына ишеклик жокъду. Анда къырылгъанланы кёбюсюню эсгертмелери угъай, къабырлары окъуна жокъду. Ол къыйынлыкъ чексизди. Алай энди Кязимни къабыры, бери кёчюрюлюп, анда къырылгъанланы барына да эсгертмеча кёрюнеди.

Кязим Ата журтубузда асыралгъанлы, халкъыбызгъа бир сейирлик ырахатлыкъ, базыныулукъ келген сунама. Келтиребиз деген чакъда экили болгъанла да бар эдиле, алай, андан бери озгъан заманны ичинде ол керти иш эсли адамланы оюмлары бла заманында этилгени къайсыбызгъа да туурады. Кязимни эсгерме юйюн, гюрбежисин да бюгюн бегирек сыйларгъа керекди. Шыкъыда хар беш жылдан, закий назмучуну туугъан кюнюне жораланып, уллу байрам къуралады, кёпле уа ол кюнде окъуна бармайдыла ары. Назмучугъа бек уллу сый – аны сёзюн билгенди дерикле да болурла, алай хар затны да кесини энчи магъанасы барды, аны билирге, керек ишни къылыргъа борчду сау адамгъа.

Орусбийланы уллу Исмайыл (бизге белгили Исмайылны атасы –Мырзакъулну аппасы) ёлгенде, халкъ анга быллай кюй этгенди:

Орусбийланы Исмайыл, ой-ой,
Ёлюп, дуниядан кетесе, ой,
Тауда кийикле къара киелле, ой!
Нарат терекле, эзилеп, жерге кирелле...

Бу кюй XIX ёмюрню ал жылларында къуралгъанды, бюгюн да биз, жыр салгъан борчну унутмай, «тауда кийикле», «нарат терекле» берген намысны магъанасын теренден ангылап, сыйлы къабырларыбызны билейик, алагъа хурмет этейик. Не деменгили, не закий да бу дуниядан алгъаны жаланда къабыр юлюш болгъаны ючюн...

МОЛЛАЛАНЫ ЖАШЛАРЫ

Адамны жашауунда кёп тюрлю тюбешиуле боладыла. Бирлерин ашыгъып сакълайса, иш этип, хазырланаса. Башхалары уа – билмей тургъанынглай, баям болуп, абызыратадыла, къууандырадыла, неда къайгъы салып, мудах этдиле. Мен бир сейирлик тюбешиуюмю юсюнден айтыргъа сюеме.

1989 жылда, 4 мартда Суратчылары фондунда Занкишиланы Ибрагимни сурат кёрмючюн ачаргъа кёп адам жыйылгъан эди. Ибрагимни жашау кертиликде ишленген суратларын биз ары дери да биле эдик. Алай бу жол а аны суратларын бирикдирген тема хар таулугъа – уллугъа, гитчеге да, – болмагъанча багъалы эди. Нек дегенде, халкъыбыз сынагъан къыйынлыкъ, замансыз жоюлгъан уланларыбызны эриулю къадарлары бу кёрмючде баш тема эдиле. Кёрмючге келгенлени кёз жашлары Ибрагимни чыгъармачылыгъы кертиси бла да халкъны къадары бла терен байламлы болгъанына, аны уллу фахмусуна да шагъатлыкъ эте эдиле. Мен а, кире келгенлей, бир суратны аллындан кеталмай сюелеме. Мени эрттеден сагъыш этдирген, къадары кёп сорууланы туудургъан адамны сураты аллымда тура эди. Нечик эрттеден бери сакълай эдим мен бу тюбешиую! «Моллаланы Исхакъ, замансыз жоюлгъанды», – деп хапарлайды суратны тюбюнде къысха жазыу.

Мен Исхакъны бет сыфатын кёргюнчю, аны кюреш жолу бла, кёп иги ишлери бла, халкъына дайым къайгъырыуу бла шагъырей эдим. Къаллай деменгили адам болургъа керекди бу инсан, аллай бир ишни тындырыр ючюн, аллай бир затха акъылы жетер ючюн!

Суратдан огъурлу, сабыр, сагъышлы адам къарай эди. Ол, суратчыны ниети бла, оюлгъан юйлени кёрюмдюсюн сакълайды. Хау, суратчы жашау кертиликден таймагъанды. Исхакъ, аны къарындашлары, аладан туугъанла да, къурала тургъан жашаулары бузулуп, юйлери оюлуп, Ата журтларындан чач-тюк болуп айырылгъандыла.

Занкишиланы Ибрагимни суратында терен сагъышладан, жүрек жарсыуладан толу уллайгъан адамны сыйфатын кѳргенни: «Шыйых деп быллайлагъа айта болурла», – деп келе болур эди кѳлюне. Алай Моллаланы Исхакъ шыйых тыйюл эди. Ол Кюрешчи эди, жашлыгъындан башлап, чал болгъунчугъа дери. «Кюрешчи» деген сѳзню бийик инсанлыкъ магъанасында.

XIX ѳмюрню ахырында – XX ѳмюрню ал жылларында халкъыбызны арасында Моллаланы Ибрагимни жашлары – Исхакъны, Магомедни, Якъубну атлары таймай эшитилип тургъандыла. Адамла аланы оноугъа тутхандыла, болушлукъларын да кѳргендиле. «Моллаланы хутор» деген жер атны уа барыбыз да билебиз.

Жарсыугъа, бююнлюкде Моллаланы уллу юйюрлеринден хазна адам къалмагъанды, жаланда Ибрагимни къызы Зурумдан туугъан Шакъманланы Нюрсифатдан сора. Ол да, Ибрагимни юйюрю чачылгъанда, сабий къызчыкъ болуп, кѳп затны эсинде сакъляялмагъанды. Аны себепли, аланы жашауларыны юсюнден хапар башхаланы эсгериулерине, документлеге таянып айтыргъа болуукъду.

Таурухлагъа кѳре, XIX ѳмюрню ал жылларында Огъары Малкъарда Абайланы Кючуклары деген атауулларында биреулен хаж къылып келгенден сора, аны атына «Молла» деп тебирейдиле. Ол Холамда Кючмезланы Алийни эгечин алады. Бир кере эбизеле чабыуулларында Молланы ѳлтюрредиле. Аны жашчыгъы Гарттай, ѳксюз къалып, ана жууукъларына атасыны малын, ырысхысын да алып келеди. Ол мында юйюр-бауур болуп жашап тебирейди. Гарттайны 1831 жылда туугъан жашына Ибрагим атайдыла. Атасы аны гитчечиклей окъуна медиресеге окъургъа береди. Жетген жаш болгъанда, ол Холамда ѳфендилик этип башлайды. Гарттай, Чабдарланы Къаншауну къызын, Келлетни эгечин, алып, юйюр къурайды. Холамда ол артда шыйыхлыгъы бла белгили боллукъ Чабдарланы Сюлеменни устазы болады, хаж къылып да келеди. Заман да бара, Ибрагим да дин билими бла, устазлыкъ хунери бла да айырмалы ѳфенди болады.

Ибрагим хажи эсли, огъурлу киши болгъанды. Холам-Бызынгы жамауатында да аны сыйлы кѳргендиле, намыс бергендиле. Къайынлары да, Чабдарлары, анга билеклик эте эдиле, кеслери да окъуулары, диннге берилгенлери бла жамауатда таныулу боладыла.

1866 жылда Ибрагимни тунгуч уланы Исхакъ тууады, ызы бла – Магомед, дагъыда бир жылдан – Якъуб. Ибрагим хажини эки къызы болгъанды – Майрусхан бла Зурум.

Ибрагимни, аны юйюрюню сыйы-намысы алай бийик эди, артда аны бла жууукъ юлюш болургъа Малкъарны, Дюгерни бий тукъумлары, дин ахлулары да излегендиле. Магомедни юй бийчеси тегейли алдар Эльмурза Кусовну къызы Фатима Эльмурзаевна эди. Магомедни къайын атасы генерал Скобелев бла шуёхлукъ жюрютгенди. Якъуб Гемуланы Аубекир эфендини къызы – Рабийгъатны алгъанды, Зурум – Шакъманланы Къаирбекге эрге чыкъгъанды.

Жашлары, къызлары туууп, юйюрю ёсгенден сора, Ибрагимни сабийлерине, туудукъларына Моллалары деп тебирейдиле. Анга Къабарты-Малкъар къырал архивде сакъланган, 1886 жылда жазылган къагъыт шагъатлыкъ этеди. Ол документде Ибрагим Шакъманладан «Къой багъасы сабан» деген жерни сатып алгъаныны юсюнден айтылады, аны тукъуму Моллаладан кёргюзтюледи. Артда Ибрагимни жашлары да тукъумларын Моллалары деп жаздырадыла.

XIX ёмюрню ахыры бизни миллетде тукъумланы атлары тохташдырылган кезиу болгъанды. Ол иш халкъны къырал жаны бла жумушлары орус тилде, орус зарфда жюрютюлгени бла байламлы эди. Тукъумлары ёсюп, атаууллары узайган тукъумла да ол кезиуде тукъум атларын атаууллары бла жаздыргъандыла. Моллаланы энчи тукъум алгъанлары уа Абайланы тукъумундан кетгенлери бла, андан сора да ала, ёзден къызланы алып, чанкаланы санына киргенлери бла да байламлы болур эди, баям.

XIX ёмюрню 90-чы жылларында Моллаланы Ибрагим Басхан ауузунда Орусбийланы жамауатыны тизмесине тюшеди. Болсада, ала XX ёмюрню аллында барысы да Нальчикге кёчедиле.

Моллаланы Ибрагим, юч жашы да окъуулу, билимли, халкъларына жарагъан адамла болур ючюн, бир затын да аямагъанды.

Тамата жашы Исхакъ Нальчикде Тау школда окъуйду, атасы анга муслийман билим да алдырады. Окъууун бошагъандан сора, Исхакъ юйюрюне-юйюне жарайды, юйюр таматасы болгъаны себепли, кесинден гитчелеге кёзкъулакъ болгъанлай, хар ишлерине да сакъ къарагъанлай турады.

Бир къауум жылны Исхакъ Холам эл правленни къагъытчысы болуп ишлейди, халкъны жашаууну къыйын болумларына толу тюшонеди. Малкъарда бардырылган кёп ахшы иш аны аты бла байламлыды. Сёз ючюн, Жанхотлары бла къара халкъ жер ючюн даулашханда, ол халкъ жанлы болуп сюелгенди.

Исхакъ, къарындашлары бла, биринчи болуп, таулу

тиширыулагъа «Зингер» машиналары келтирип турады. Ол болмагъанча магъаналы иш эди. Белгилисича, ары дери тиширыула тигиу ишлени жаланда ийне бла жалчытхандыла.

XIX ёмюрню ахырына Малкъарны адам саны, жангыдан орунуна келип, (ёмюрню аллында ёлет эки кере кирип, халкъ жокъ болур чекге жетген эди) 20 мингге жуууклашады. Анга кёре, малчылыкъ да айныйды, жайлыкъла уа жетишмей башлайдыла. Аланы жетишмегени уа биягъы ёлетни хатасындан эди. Ёлет апчытхан халкъ тюзледе жерлерин тас этген эди. Сёз ючюн, XVIII ёмюрню аллында беги-тилген чеклеге кёре, малкъар халкъны жери Татартюпден башлап, Таш Къаласына дери жетген эсе, XIX ёмюрню ахырына тюз жерледе таулулары жерлери жокъну орунунда эди. Ол болумла уа халкъны жашауун такъыр, келлик кюнюн амалсыз эте эдиле. Исхакъ эм аны нёгерлери – Малкъарукъланы Дадаш, Шаханлары Басият, Орусбийланы Науруз, ол затха толу тюшюнуп, халкъны жашауун, экономика болумларын тюрлендирип муратда жангы жоллары излейдиле.

Исхакъ бла Магомед XX ёмюрню ал жылларында магъаданчылыкъ бла кюреширге таукел боладыла. Ол ишни жетишимли бардырыргъа аланы не жаны бла да онглары бар эди – ырысхы къолайлары, билимлери да.

Ибрагимни ортанчы жашы Магомед, 1908 жылда Харьковда технология институтну бошاپ, бийик билимли инженер эди. Болсада, Нальчик округну таматарлары, алагъа ол ишни этерге къоймай, тыш къыраллы инженер Гаштелге эркинлик берген эдиле.

Болмагъандан ары, Исхакъ бла Якъуб сют завод ачадыла, бал чибинлени жаядыла. Магомед а бусагъатда «Нальчик» санаторий болгъан жерде терек бахча орнатады. Ала жангы эл салгъан жерге «Моллаевский хутор» дегендиле. (Бусагъатда – «Нальчик-20».

Исхакъны энчи мюлкюн алып айтханда, аны жылкъыларында жюзле бла саналгъан атлары болгъанды. Исхакъ, бал чибинчиликни юсюнден илму иш жазып, «Кавказская пчела» деген журналда басмалагъанды. Исхакъ бек фахмулу адам эди. Ол, Лермонтовну назмулары, Крыловну тамсиллерин малкъар тилге кёчюрюп, Нальчикде жашагъан таулулары сабийлерине окъуп тургъанына шагъатла бардыла.

XIX ёмюрню ахырында – XX ёмюрню аллында, Нальчик слобода ёсюп, айнып тебиреген заманда, мында малкъарлы бай-бийле, къолайлы адамла, юйле-журтла салып, харчевняла, къонакъ юйле ачып турадыла. Ибрагимни жашлары бу кезиуде юч юй ишлеген эдиле (бусагъатда

Советская бла Пушкин атлы орамлада). 20-чы жылланы ахырында жангы власть ол юйлени сыйыргъан эди. Ала бюгюн да, башха адамла жашап, сакъланадыла.

Совет власть орналгъандан сора, Моллаланы битеу ырысхыларын – жерлерин, малларын, жан ырысхыларын (тёшек-жастыкыгъа дери) окъуна сыйыргъан эдиле. «Моллаевский хуторда» уа эл мюлк школ ачхан эдиле.

1920-чы жылланы ахырында Моллаланы Ибрагимни сабийлерине, туудукъларына да Къабарты-Малкъар областъдан кетерге тюшеди. Ала Азербайджаннга кёчедиле. Бу жерлени сайлагъанлары Абайланы Ханифаны, аны юйюрюню Бакуда бийик даражасы болгъаны бла байламлы эди.

Исхакъ урушну аллында, 1940 жылда, жашы Таусолтанны кьолунда ёлгенди. Исхакъны юч жашы – Таусолтан, Исмайыл, Хаджимурат бла бир къызы – Марьям болгъанды. Таматасы Таусолтан дуня бузулурну аллында, бийик билим алып, агроном болуп ишлеп башлагъан эди. Нальчикден кетгенден сора, Дербент шахарны къатында совхозда агроном болуп талай жыл ишлегенди. Эл мюлк илмуланы кандидаты эди. Ол хобустаны кеч ёсдюрюлген сортун чыгъарып, анга Германиядан, Англиядан, Голландиядан патентле алгъанды. Репрессияла башланганда, юйюр Мангышлак айрыкамгъа тюшеди. Артда Таусолтанны эки жашы да илму жолну сайлагъандыла. Астемир – эл мюлк илмуланы кандидаты, Кисловодск шахарда жашайды. Батырбек Грозныйде нефть институтну тауусханды, техника илмуланы кандидатыды, Тверь шахарда жашайды.

Исхакъны экинчи жашы Исмайыл (1898–1937), Горный институтда окъуп, бийик билим алып, инженер болады. 1933 жылда халкъла аралы конгрессде нефть чыгъарыуну юсюнден доклад этгенди. Аны ол илму ишине тыш кыбраллада да уллу багъа бичгендиле. Азербайджаннга кёчгенден сора, ол Бакуда нефть чыгъаргъан жерледе ишлейди. Исмайыл Бакуну Пута (ол жерге бусагъатда Путинка дейдиле) деген бир тийресинде нефть чыкыгъан жерни тапхандан сора, ол жерни атына «Моллаевский» деп атагъан эдиле. Ол ат энтта да алайлай сакъланады. Исмайылны юсюнден аны иги таныгъан Шаханланы Тимур былай жазады: «Исмайылны къадары кыйынлы эди. 1937 жылда аны, тутуп, илишаннга саладыла, юй бийчеси уа Красноярскде лагерге тюшген эди. Ол кезиуде Исхакъ, туудукъчукъларын да алып, Дербентге, тамата жашы Таусолтаннга кетген эди». Исмайылны биргесине эгечи Зурумну жашы Къанаматны да (ол заманда ол Кировобад шахарда агроном болуп ишлей эди) тутуп, келтирип, экисин да Нальчикде илишаннга салгъандыла.

Исмайылны юй бийчеси Тхостова Раиса Казбековна – дюгерли къыз, – Баку университетни медицина факультетинде окъуп, акушер-гинеколог болуп ишлей тургъанлай тутулгъанды.

Исмайылны тутхан кезиулеринде аны «Азнефтьни» баш инженерини къуллугъундан «Куйбышевнефтьни» башчысына кёчюрюрге оноу чыгъып тура эди. Белгили алим И. М. Губкин (аны атын жюрютеди бусагъатда Россейни геология жаны бла бек уллу институту) «Учение о нефти» деген китабында Моллаланы Исмайылгъа бийик багъа бичгенди.

Исмайылны сабийлери – Фатима (1928 жылда туугъанды) бла Джемалдин (1933 жылдан), аппалары ёлгенден сора, аналары болгъан лагерьге тюшедиле.

Фатима, Ленинградда Павлов атлы I медицина институту бошап, врач-рентгенолог болуп ишлегенди.

Джемалдин эки институтну бошагъанды – Губкин атлы институтну, ызы бла – Бакуда физкультура институтну. Ол гитчечиклей окъуна спортну бек суйгенди. Красноярскде тургъан жылларында хоккей бла кюрешип тебирейди. Москвада институтда окъугъан кезиуюнде институтну хоккей командасына киргенди. Азербайджанны Спорткомитетинде ишлегенди, «Азербайджанны махтаулу тренер-устазы» деген сыйлы атха да тийишли болгъанды. Джемалдинни кызы Медина, Ленинградда театр институтну тауусуп, Бакуда Самед Вургун атлы театрда ишлейди.

Исхакъны гитче жашы Хаджимурат, Бакуда политехнический институтну бошагъандан сора, архитектор болуп тургъанды, Бакуда кёпюрле ишлегенди. Уллу Ата журт урушха къатышып, «Военный инженер I ранга» деген чынны алгъанды. Аны эки кызы болгъанды – Жанна бла Мариям. Жанна Бакуда медицина институтну бошагъанды, Марьям – консерваторияны. Хаджимуратны бир киеую белгили меценат Муртаз Мухтаровну жашы эди. Мухтаров революцияны аллында Владикавказда, суйген кызы Туганова Лизагъа жоралап, аламат межгитни ишлетген эди. Бусагъатда Муртаз Мухтаров бла Моллаланы Хаджимуратны туудугъу Мухтаров Адиль Бакуда аты айтылгъан архитекторду.

Ибрагимни ортанчы жашы Магомед 1911 жылда Харьковда технология институтну тауусуп, бийик билимли инженер болады, Владикавказны темир жолларыны управлениясыны тамата инженери болуп ишлеп тургъанды. 1929 жылда аны махтаулу ишлери ючюн орден бла саугъалагъан эдиле. Ол техника жаны бла кёп илму ишни авторуду. Биринчи болуп, картошну урлугъун жыйыучу машинаны жарашдыргъанды.

Бакугъа келгенден сора, аны билими, усталыгъы, жигер-

лиги уллу кьуллукълагъа жетиширча этгендиле. Магомед Азербайджанны Толтуруучу комитетине киргенди, республиканы ВСНХ-сында (Высший совет народного хозяйства) экинчи адам эди.

Магомедни да 1937 жылда тутхандыла. Алгъа Бакуда тюремде тургъанды. Ким биледи, аны ол кезиуде Нальчикге иймегенлери ёлюмден сакълагъан болур эди, Калмыковну кьолундан хазна адам саулай ычхынмагъанын эсге алсакъ. 1943 жылда ол Красноярскде лагерьден башына бош болуп къайтады. Аны жашаууну ахыры къалай бошалгъаныны юсюнден Шаханланы Тимурну эсгериулеринде былай айтылады: «Ссылкадан къайтхандан сора, Магомед биягъы инженер ишине бериледи. Ол мамукъну жыйыучу машинаны ишлеп кюреше эди. Ол сейирлик адам эди. Бизни Бакудан 1944 жылны май айында кёчюрген эдиле Къазахстаннга. Магомед бизни ашыргъан эди. Ызы бла уа Сталиннге бла Азербайджанны Коммунист партиясыны Ара комитетини биринчи секретары М. Багировха, малкъар халкъны кёчюрюлюююн терслеп, къагъыт ийген эди. Ол къагъытдан сора аны кесин да Талды-Курганнга иедиле, ол ары бизден алгъа жетген эди. Ол жыл окъуна Магомед аурууундан тюзелмей ёледи. Ёлюрюню аллында Магомед больницада бир палатада «Известия» газетни корреспонденти бла жатады. Журналист жаш агъач аудургъан жерде аякъларыны сюеклерин ууатхан эди. Бир бири бла танышханда, журналист Магомед Харьковда окъугъан кезиуде тургъан фатарны иесини жашы болуп чыкъгъанды».

Магомедни жашлары Даулетгерий бла Мурат спортсменле эдиле. Тамата жашы Даулетгерий бокс бла кюрешгенди. Бакуда, окъуй тургъанлай, аталарын тутханларында, физкультура институтдан экиси да кысталгъан эдиле. Даулетгерий Къазахстанны сыйлы тренери деген атха тийишли болгъанды. Артда Бакуда «Динамо» обществада ишлегенди. Мурат да Къыргъызстанны сыйлы тренери болгъанды, Уллу Ата журт урушха къатышып, кёп къырал саугъагъа тийишли болгъанды.

Ибрагимни гитче жашы Якъубну (1868–1937) къадары да, къарындашларыныкындан башха болмай, ажымлы эди. Анга да туугъан жеринден узакъда жашаргъа тюшгенди, къабыр юлюшюн а Кировобад шахарда тапханды. Якъубну бла Гемуланы Рабийгъатны юч сабийлери да (Аминат, Фариза, Ахмат) гитчелей ёлгендиле.

Ибрагимни кызылары Майрусхан бла Зурум 1921 жылда холерадан ёлгендиле. Майрусханны сабийи къалмагъанды. Зурумну эки кызы бла эки жашы болгъанды – Нюрсифат, Къанамат, Муса, Адух.

Моллаланы Ибрагимни уллу юйюрюнден бюгюнлюкде Къабарты-Малкъарда жаланда Зурумну къызы, токъсан-жыллыкъ Нюрсифат жашайды.

Моллаланы Ибрагимни туугъанларын, туудукъларын, аладан туугъанланы да алып къарагъанда, ненча фахмулу, хунерли, иш кёллю адам барды аланы ичинде, къаллай уллу байлыкъдыла ала! Алай, жарсыугъа, къадар да, заман да ол байлыкъны халкъыбыздан сыйыргъан эдиле. Биз аны хатасын толу ангыламайбыз. Сагъыш этгенде, аллай бир тынгылы инсан халкъыбызны ненча ишин тамамларыкъ эди! Бюгюн бизни къолубуздан келлик зат – жаланда аланы атларын эсде тутууду, сый-намыс бериудю. Олду бизни борчубуз келлик тёлюлени аллында.

БАШЛАРЫ

АДАБИЯТ ДЕРСЛЕРИ – ЖАШАУ ДЕРСЛЕРИ

«Сёз учар, хат кьалыр»	3
Бузулгъан дуняны жырлары	16
Биринчи устаз эди ол	33
Кюйсюз жылланы шагъаты	37
Акъыл сёзю ныгъышлада эшитилген	42
Бирликни жырчысы	46
Жырчы Асланукъа	51
Танзиля	54
Адабият дерслери	67
Поэзияны толу череги	72
Тенгими уа бир мудахды ауазы... ..	78
Къумукъ адабиятны закийлери	80
Къанатлы назмула	99

ХАЛКЪНЫ АХШЫЛАРЫ

Биринчиле	108
Малкъарны ёкюлю Басият	126
«Сени атанг – адамланы ахшысы...»	148
Адурхайдан Тамирланнга дери	161
Къайдадыла сыйлы къабырларыбыз?	169
Моллаланы жашлары	173

Литературно-художественное издание

Битгирова Тамара Шамсудиновна

УРОКИ ЖИЗНИ

Очерки, статьи

На балкарском языке

Редактор *А. Т. Додуева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *Л. Б. Кучмезова*

Компьютерная верстка *А. А. Ольмезовой*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01.

Подписано к печати 23.09.05. Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная №1.
Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,66+0,84 вкл.
Уч. изд. л. 10,56+0,73 вкл. Тираж 300 экз. Заказ №158.

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»

Мининформпечати КБР

Нальчик, проспект Ленина, 33

Биттирова Т. Ш.

Б Уроки жизни: Статьи, очерки. – Нальчик: Эльбрус, 2005. – 184 с.: илл.

ISBN 5-7680-2039-х

В сборнике статей и очерков, посвященном вопросам истории и культуры балкарского народа, раскрываются аспекты духовной составляющей национальной культуры, определяются вехи в ее развитии, даны творческие портреты первых балкарских публицистов и ряда современных поэтов и писателей.

Б 4702100400-035 2005
М 125 (03) 2005

